

valóság

A TARTALOMBÓL

Hajnáczy Tamás: „A cigánykérdést a szocialista humanizmusnak megfelelően kell megoldani.” – A szektorális cigánypolitika végrehajtása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az 1950-es években

Solti Ágnes: A brit befolyás térnyerése és az iparosítás első hulláma a függetlenedő Latin-Amerikában: az argentin példa

Merényi-Metzger Gábor: Wesselényi Miklós törvénytelen gyermekei

Pelle János: A holokauszt utolsó felvonása a Józsefvárosban

Dobos Dóra: Az angol–magyar titkos diplomácia, a Special Operations Executive (Különleges Hadműveletek Bizottsága) angol titkosszolgálati szerv szerepe a magyar kiugrási kísérletben

Győri Szabó Róbert: A katalán szecessziós mozgalom esélyei

Talabos Dávidné Dr. Lukács Nikolett: „Erősz számyain” – E. M. Forster élete és munkássága a homoszexualitás szemszögéből

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
6

9

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2016. szeptember LIX. évfolyam 9. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Ipress Center Central Europe Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Viktor
igazgatósági tag

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

 Nemzeti
Tehetség Program

 nka
Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tókéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Horváth Krisztina

„A cigánykérdést a szocialista humanizmusnak megfelelően kell megoldani.”

– A szektoriális cigánypolitika végrehajtása

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az 1950-es években*

A hatalomátvételt követően több mint tíz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a pártállam megalkossa központi cigánypolitikáját, így az úgynevezett „cigánykérdés” – a Horthy-korszakhoz – hasonlóan döntően közegészségügyi és rendészeti kérdés maradt. A különböző minisztériumok továbbra is a maguk belátásai szerint jártak el, felsőbb iránymutatás hiányában a korábbi évtizedek kirekesztő gyakorlataihoz nyúltak vissza. Annak ellenére, hogy a Horthy-korszaktól mereven elhatárolódtak e téren is, sokszor az akkor fogant elgondolásokat valósították meg és terjesztették ki országosan. A Horthy-korszakban az 1940-es évektől egyes településeken cigány igazolványokat állítottak ki a csendőrök munkájának a megkönnyítése érdekében, a belügyi szervek cigány összeírásai, szakzsargonnal élve „cigányrazziái” pedig mondhatni rendszeresnek számítottak.¹ A Belügyminisztérium az 1950-es években a „kóborcigányok” részére bevezette az úgynevezett fekete személyi igazolványokat és egy cigányösszeírást is elrendelt.² A BM 1953-as felmérése szerint Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 186 cigánytelepen közel tizennégyezer személy lakott és az egész megyében egy „kóbor bandát” sem találtak.³ Egy 1958-as megyei felmérés szerint a legtöbb járásában ugyan előfordult vándorlás (1. sz. táblázat), azonban számuk elenyésző volt.⁴ Ennek ellenére az Észak-magyarországi megye tanácsi apparátusa mégis rendszeresen napirenden tartotta a „kóborcigányok” megrendezésének a tervét, mely során helyenként az általuk kárhozottatott világ mondatai is visszacsengtek:

„Kóbor cigányok munkára kényszerítése: Ez a legsúlyosabb probléma mert itt radikális adm[inisztratív] intézkedésekre lenne szükség. Ezek számára egy táborot kellene létesíteni, ahol dolgozni kellene. Ez különösen a fiatal csavargók nevelése szempontjából lenne fontos. A megrögzött csavargóktól pedig meg kellene tisztítani a járást (hasonlóan mint Budapestet a kétes elemektől).”⁵

„Amely cigány még ezután sem képes a megfelelő életkörülményeket biztosítani családjának, számára a szabadon választott munka még mindig nehezebbre esik, helyesnek tartanánk ha az ilyen munkakerülőket javító-nevelő büntetéssel megfelelő őrizet mellett kényszerítenénk rá a munkára ezzel egyszer rászaklatnánk a munkára, másodszer pedig a végzett munkája után megfelelő munkabérből részesülne, amiből a családjának is jutna a szükségletekre.”⁶

„A megrögzött csavargó és kóbor cigányokat rendőri és bírói úton javító nevelő munkára kellene kötelezni. Ezzel mint nevelési módszerrel kellene élni. Ez csak úgy hajtható végre, ha a munkahely részükre biztosítható, a munkaadó vállalatok alkalmazásuktól nem zárkoznak el mereven, mint az a legutóbbi években gyakran előfordult.”⁷

Az Egészségügyi Minisztérium a BM-hez hasonlóan folytatta a Horthy Mikós nevével fémjelzett korszakban bevett intézkedéseket, nevezetesen a cigánytelepek egészségügyi ellenőrzését, tetvtelenítését és fertőtlenítését. Míg azokat az előző korszakban rendre elmulasztották a felelősök,⁸ addig a szocialista korszakban az 1950-es évek második felétől az úgynevezett kényszermosdatásokat a megelőzésre hivatkozva rendszeresítették és végre is hajtották.⁹ A „kóborcigányokat” nemcsak a közbiztonság, hanem a közegészségügy szem-

pontjából is veszélyesnek tartották Borsod-Abaúj-Zemplén megyében: „*A tetvesség kérdésének felszámolását a cigányok kóborló, vándorló életmódja és egészségügyi kultúrájuknak igen alacsony színvonala rendkívül nagymértékben megnehezíti. Megállapításaink szerint a tetű behurcolását és így a járványügyi veszélyt főleg a Szabolcs-Szatmár, de Hajdú-Bihar megyéből is bevándorló, vagy állandó vándorlásban lévő cigányok jelentik.*”¹⁰ Előfordult olyan járás az adott megyében, ahol a KÖJÁL akár kéthetente is fertőtlenítette a cigánytelepeket.¹¹ Az 1950-es évek második felére a tetvesség a 239 cigánytelep 31 százalékán egyáltalán nem fordult elő, a 47 százalékán időnként, míg 22 százalékán állandóan egy-egy személyben. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közegészségügyi-Járványügyi Állomás igazgatója az 1950-es évek végén megállapította egyik beszámolójában, hogy az erőfeszítéseiknek köszönhetően „*eltvedesedett cigánytelepülésünk nincs*”.¹²

A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága először 1955 decemberében szánta rá magát arra, hogy napirendre tűzze a magyarországi cigányság helyzetének a megvitatását. A pártapparátus, mivel nem rendelkezett komolyabb ismeretekkel, statisztákkal a kérdést illetően, ezért beszámolókat kért az illetékes felsőbb szervektől és számos megyétől. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei vezetésétől nemcsak jelentést kértek, hanem a Népművelési Minisztérium vizsgálóbizottságot is kiküldött az ottani viszonyok feltérképezése érdekében.¹³

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei beszámoló meglehetősen szűkszavúan mutatta be a megyében élő cigányság szociális helyzetét és azzal összefüggésben belső tagozódását. A megyében élő cigány lakosságot három kategóriába sorolta a beszámoló, ami inkább a dokumentum készítőinek a meglátásait tükrözték, mintsem a helyzet valós leírását. Mindenesetre kirajzolódott belőle, hogy a megyei vezetés döntően a lakhatás és a foglalkoztatás mikéntje alapján sorolta be a cigányokat és határozottan elkülönítette egymástól a beilleszkedés különböző lépcsőfokait, egyúttal megfogalmazva a helyi hatalom számára elfogadható és propagálni kívánt cigány életmódot.¹⁴ A cigány lakosság ilyenformán történő három kategóriába sorolása rendre visszaköszönt az 1950-es 1960-as években a központi szervek irataiban is, csak azzal a különbséggel, hogy a cigány kultúra minden elemének teljes elhagyását is a beilleszkedés részének tekintették.¹⁵

A jelentés szerint a közel 15 000 főnyi Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányság jelentős része cigánytelepen lakott, ahol „*elkülönítve, falu, vagy város külső periferiáján élnek a maguk sajátos életét*”, alkalmi munkákból tengődtek, illetve gyermekeik nagyrészt nem jártak iskolába. A cigány lakosság kevesebb, mint negyede állandó munkaviszonnyal rendelkezett vállalatoknál, üzemeknél, valamint gyermekek beiskolázása – néhány kivételtől eltekintve – megtörtént, összességében a jelentés megállapította, hogy „*rendezettebb körülmények között élnek, házuk, életmódjuk, öltözködésük többnyire megfelel szocialista életünk követelményeinek.*” A nem cigány lakosság között elszórtan élő cigányokról, a megyei cigányság töredék részéről nyilatkozott legkedvezőbben a beszámoló; kiemelte, hogy életvitelük és szociális helyzetük tekintetében nem térnek el a környezettüktől, „*életmódjuk, viselkedésük, öltözetük megfelel a kívánalmaknak*”.¹⁶

A felsőbb szervek, valamint az ez ügyben megkeresett megyék adatszolgáltatásait követően a „*magyarországi cigány-kérdés rendezésére*” elkészült egy előterjesztés, mely szerint Magyarországon közel 130 ezer cigány lakos élt, vagyis a tanácsai iratok szerint az ország cigány lakosságának több mint tíz százaléka a vizsgált megyében élt. A rendezési és közegészségügyi szempontok túlsúlyával íródott javaslat meglehetősen lesújtó képet festett a magyarországi cigányság lakhatási, oktatási, egészségügyi és foglalkoztatási helyzetéről egyaránt. Fontos kiemelni, hogy az anyagban szintén kitértek a cigányság bel-

ső tagozódására, igaz csak néhány sor erejéig, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei jelentéshez hasonlóan a beilleszkedés nem a cigány kultúra elhagyását jelentette, sőt rögzítették a dokumentumban, hogy „a cigányság értékes népi kultúráját támogassák a népművelési szervek”.¹⁷ E téren 1957-től kezdődően következett be egy fordulat a központi szervek irattermékében, mígnem 1961-től hivatalosan is kárhozatra ítélték a cigány kultúrát, a hagyományokat és a nyelvet.¹⁸

Az MDP Politika Bizottságának szánt javaslat szervezeti kérdésekkel kapcsolatban is megfogalmazott iránymutatásokat a Minisztertanácsnak, valamint a megyei, járási és települési tanácsoknak. A Minisztertanácsot bízta volna meg a kérdés koordinációjával, a megyei tanácsok végrehajtó bizottságain belül pedig úgynevezett „külön cigánycsoportok” létrehozását írta elő azoknak a megyéknek, ahol jelentős számban éltek cigányok, a többi megyének csak egy felelőst kellett volna kijelölniük. A járáások esetén szintén az imént részletezett szervezeti módosítást javasolta az előterjesztés, míg a községekben a végrehajtó bizottságokban egy személy lett volna az ügy illetékese. Azonban az előterjesztés végül sosem került napirendre az MDP Politikai Bizottságának az ülésén,¹⁹ így a központilag koordinált, a megyéket cselekvésre és az ehhez szükséges szervezeti újításokra ösztönző intézkedések is elmaradtak. Vagyis a különböző megyék továbbra is a maguk belátásai szerint jártak el, vagy egy lépést sem tettek a cigányság tarthatatlan viszonyainak a javítása érdekében.²⁰

A megyei tanácsok e téren történő mozgósítását először a „cigány származású elvtársak” kezdeményezésére 1957 októberében létrehozott Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége (MCKSZ) kezdte meg.²¹ Az újonnan létrehozott Szövetség alapító okiratában és egyesületi alapszabályában²² komoly hangsúlyt helyezett a felsőbb szervekkel való hathatós együttműködésre, valamint arra, hogy megyei szinten is történjenek kezdeményezések a cigányság életkörülményeinek a megjavítása érdekében: „A Szövetség az egyes megyeszékhelyeken megyei cigánybizottságokat szervez, ahova az állami szervek, a tömegszervezetek és a cigányok egy-egy tagot küldenek be. Ez a bizottság szorosan együttműködik a tanácsokkal és a helyi tömegszervezetekkel. Megszervezi az Országos Cigánytanácsot, melynek tagjai a megyék, állami, tudományos szervek és az egyesület bizottságainak vezetői.”²³ A végül a kezdeti elgondolásnak csupán töredék része valósult meg, ugyan megyei összekötők hálózatát sikerült kiépíteni, de azok helyi szinten szemernyi befolyásra sem tettek szert.²⁴

A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége 1958 áprilisában jelezte a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei vezetésnek, hogy május elején felkeresik őket, azért egyeztetésnek a megyei cigányság helyzetéről. Azonban az adott megyében nem sok ismerettel rendelkeztek a kérdésről, ebből kifolyólag a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának az elnöke rögvest utasította a járási és a járási jogú városi tanácsokat, valamint az érintett szerveket, hogy készítsenek beszámolókat közel tíz napos határidővel.²⁵ Az alább idézett sorok kiválóan érzékeltetik azt a kapkodást, kétségbeesett sürgetést, amit az adatok hiánya, valamint egy országos szerv közeledte kiváltott a VB elnökéből: „Értesítem fent címzett elvtársakat, hogy a közeljövőben a megye székhelyén országos szervek közbejöttével fogjuk megtárgyalni a megye cigányságának helyzetét. Fentiekhez, megyénket illetően konkrét adatokra van szükségünk. [...] A jelentést – az idő rövidege miatt – sürgetés bevárására nélkül, kérem Titkárságunk címére az adott határidőre (1958. május 4.-ig) beterjeszteni.”²⁶ A jelentést a funkcionáriusoknak a következő szempontok figyelembe vételével szükségeltetett elkészíteniük; ki kellett térniük a cigányság létszámára, lakhatási, egészségügyi, foglalkoztatási és szociális viszonyaira, továbbá azok megoldására javaslattal is kellett szolgálniuk.

A Borsod-Abauj-Zemplén megyei cigányság lakhatási helyzetéről a járási jelentések – néhány falvat leszámítva – egyöntetűen lesújtó képet festettek. A cigánytelepek, cigánysorok nagyrészt a települések szélén, vagy azoktól távol helyezkedtek el, kivételszámba ment, hogy cigány családok a községek belterületén laktak volna. A cigánytelepeken döntően szűkösen berendezett putrikban, vagy sárkunyhókban laktak, sokszor nyolcan-tizen is összezsúfolódva.²⁷ A cigánytelepek biztosította tarthatatlan viszonyok, a közutak távolsága és a WC-k hiánya helyenként közegészségügyi problémákat is előidézett: „*A lakások sűrűn egymás mellett vannak építve, minek következtében mellékhelyiségek, különösen WC – a helyiségek építése a közegészségügyi követelményeknek és a közegészségügyi jogszabályoknak megfelelően nem hajtható végre – még azokon a cigánytelepüléseken [...] amely körülmény magában is megmagyarázza a járás területén évenként előforduló elég nagyszámú vérhas megbetegedéseket.*”²⁸ A hiányos, vagy elégtelen táplálkozás, valamint a dohos földkunyhók miatt gyakoriak voltak a különböző fertőzőes megbetegedések és a tbc. Továbbá a rossz szociális helyzetű, idénymunkából máról holnapra élő cigány családok körében helyenként előfordult a dögevés,²⁹ ami napirenden tartotta egy esetleges járványveszély kialakulásának a lehetőségét.³⁰ A cigánytelepekről kitörni vágyóknak szembesülniük kellett a tanácsok és a nem cigány lakosság hathatós ellenállásával, akik „*minden lehetőséget felhasználnak arra, hogy ezt megakadályozzák*”. Az imént említettek kiváló példát szolgált az egyik településen megtörtént eset, melyen egy cigánytelepi lakos a templom közelében szeretett volna házat vásárolni, ami a nem cigány lakosság felháborodását váltotta ki. Akik rögvest elhatározták, hogy megghiúsítják a cigánytelepről kitörni vágyó család tervét; a szülői munkaközösségen keresztül gyűjtést kezdeményeztek, azért, hogy megvásárolják az házat pedagóguslakásnak.³¹

A járási tanácsok a jelentésekben a cigánytelepek felszámolásával kapcsolatosan különböző elképzeléseket vetettek papírra, volt ahol az építkezőknek az állam, vagy az OTP-n keresztül hosszú lejáratú kölcsön biztosításában látták a megoldást, máshol pedig telket juttattak volna, amire csak rendes házra adtak volna építési engedélyt. Azonban a járási tanácsok e tekintetben egyhangúlag azt az álláspontot képviselték, hogy a cigány lakosokat egy helyre szükséges telepíteni, egyrészt azért, hogy könnyebb legyen a közegészségügyi és rendészeti ellenőrzésük, másrészt, így kisebb lenne a nem cigány lakosság ellenállása.³²

A lakhatási viszonyaival ellentétben a cigány lakosság foglalkoztatási helyzetében tetten érhetőek voltak a szocialista átalakulás első vívmányai (1. sz. táblázat), ami némi elmozdulást jelentett a hagyományos cigánytelepek és megélhetési formák zárt világából. A cigány férfiak egy része már állandó munkahellyel rendelkezett különböző vállalatoknál, üzemeknél, az is előfordult, hogy budapesti építkezéseken dolgoztak, vagyis az extenzív iparosítás és az ország újjáépítése kezdte felszívni a cigány munkavállalókat is. Azonban problémaként jelentkezett a gyakori munkahely-változtatás, például előfordult, hogy valaki kevesebb, mint tíz év alatt közel 15-20 munkahelyen is megfordult. A cigány lakosság jelentősebb része továbbra is alkalmi munkából és napszámból tett szert némi keresetre, vagy a hagyományos cigány mesterségekből biztosította megélhetését, mint üstfoltzó, tollgyűjtő, vályogvető, vagy vándoriparos. A cigány lakosságnak csupán egy töredék része dolgozott földművesként, vagy nyert felvételt a termelőszövetkezetekbe.³³ Az imént említett átmeneti jelenségre a járási tanácsok maguk is felfigyeltek és javaslataikban meg is jelentek az erre a helyzetre adott válaszok, intézkedések, melyek az állandó munkahelyhez kötést és a hagyományos cigány mesterségek keretek közé szorítását szorgalmazták: „*Nem minden cigány szokja meg egyformán az üzem munkafegyelmét. Ebből kiindulva olyan munkaalalmat kell találni, ahol a fegyelem nem annyira szigorú és a keresetük szorgalmuk függvénye lenne. Ilyen foglalkozás lenne a Kosárfonó szövetkezet. [...] A termékekkel (kosár, asztal, székek, szakajtó, lábtörő stb.) hatóságilag tilos házalni. Ezért szükséges lenne egy szerv, amely az értékesítéssel, átvétellel foglalkozni.*”³⁴

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányság megélhetési adatai az 1958-ban keltezett járási jelentések tükrében (saját szerkesztés) (1. sz. táblázat)³⁵

Járások	Állandó munkavállaló/ alkalmi munkavállaló	Állandó munka- vállaló	Alkalmi mun- kavállaló	Lopás	Koldu- lás	Ván- dorlás
Abaúj- szántói járás	„csak kevesen tartanak ki állandó munkahelyeiken”	vasúti pálya- munkás, építő- ipar, háziipari szövetkezetek,	gyógynövény és erdei termé- kek gyűjtése, vályogvetés	előfor- dult	-	előfor- dult
Edelényi járás	473 család állandó, míg 359 család alkalmi munkából élt	termelőszövet- kezet	idénymunkás, napszámos, vályogvetés, gomba-, sza- móca-, csipke- szedés	előfor- dult	előfor- dult	előfor- dult
Encsi járás	653 férfiből 367 697 nőből 44 állandó munkával rendelkezett	földművelés, üzemek	n. a.	előfor- dult	-	előfor- dult
Mezőcsáti járás	30% állandó, míg 40% alkalmi munkával rendelkezett	n. a.	tollgyűjtés	előfor- dult	előfor- dult	előfor- dult,
Mezőkö- vesdi járás	A dolgozó cigány lakosság 25%-a ren- delkezett állandó munkával.	n. a.	zenész, vályog- vetés, vándoriparos, tollgyűjtő, üstfoltozó	-	-	előfor- dult
Miskolci járás	848 férfiből 444 állandó munkával rendel- kezett	vállalatok, üze- mek, gazdasá- gok	vályogvetés, segédmunka	-	előfor- dult	-
Ózdi Járás	590 férfiből 358 463 nőből 45 állandó munkával rendelkezett	ipar, gyár, bá- nyaüzem	pásztorkodás	-	-	előfor- dult
Putnoki Járás	367 férfiből 258 411 nőből 61 állandó munkával rendelkezett	üzemek	kosárkötés, gombagyűjtés	-	-	-
Sátoralja- újhelyi járás	„nem bírják az állandó munkahelyet, azt gyakran változtatják”	üzemek, bánya, állami gazdaság, termelőszövet- kezet, pásztor, iparos, kovács	napszám, zenész	előfor- dult	előfor- dult	előfor- dult
Szerencsi járás	„igyekeznek állandó megélhetési forrás- hoz, munkavállaláshoz jutni”	vasúti segéd- munkás,	gyékényfonás, kosárfonás, vályogvetés, zenélés	-	-	-
Szikszói járás	25% állandó, míg 75% alkalmi munkával rendelkezett	n. a.	n. a.	előfor- dult	előfor- dult	előfor- dult

A cigány gyermek oktatásával kapcsolatban csupán néhány járási jelentés foglalkozott, a cigány felnőttek részére szervezett analfabéta tanfolyamokról pedig egy sort sem írtak. A cigány gyermekek egy része egyáltalán nem járt iskolába, vagy csak rendszertelenül, mert télvíz idején nem volt megfelelő ruházatuk, vagy részt vettek a család megélhetését biztosító hagyományos cigány mesterségekben, idényjellegű munkákban. Az imént említettek káros hatásáról az egyik járás a következőképpen számolt be: „*Tanulmányi téren nagyfokú amiatt a lemaradásuk. A tananyag alapvető részét csak kis részük sajátítja el, így aztán évről évre lemaradnak, illetve ismétlik az egyes osztályokat. A tankötelesekor általában az 1-4 osztályban éri őket, igen kevés jut el közülük a felső tagozatba.*”³⁶ A hatóságok tehetetlennek bizonyultak a kérdést illetően, mivel a kiszabott bírságokat nem tudták behajtani az érintettek szociális helyzetük miatt, ezért felsőbb szinten már arról tárgyaltak, hogy szabadságvesztéssel büntetik azokat a szülőket, akiknek a gyermek nem jár iskolába, vagy rendszeresen hiányzik.³⁷

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács immáron némi ismerettel rendelkezett a megyében élő cigányság helyzetéről, azonban a kérdés napirendre tűzése mégis elmaradt. László Mária³⁸ az MCKSZ főtitkára 1958 augusztusában már sürgető levelet is címzett a megyének: „*Engedje meg hogy érdeklődünk, hogy személyes ottlétünkön említett cigányüggyel kapcsolatosan, melyet a V.B. napirendi pontjaként szeretnénk letárgyalni, mi a helyzet? Ugyanis minden megye ez év szeptemberig bezárólag napirendi pontként letárgyalja. Kérjük arra, – mivel már alig van megye hátra – kezdeményezze, hogy a megye tűzze ki napirendi pontként és hívja meg erre az illetékes osztályokat (művelődés, egészségügy, munkaügy) pártszervezetet, belügy és tömegszervezeteket. Az értekezlet anyagát szíveskedjen előtte megküldeni.*”³⁹ László Mária elmarasztaló levelére elutasító választ kellett kapjon, mivel a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága nem tudta napirendre tűzni a cigányság helyzetének a megvitatását, mert az ügyért felelős személy szeptember elejéig szabadságon tartózkodott.⁴⁰ Gyors fordulat következett be az MCKSZ megítélésével kapcsolatosan az Észak-magyarországi megyében, míg 1958 áprilisában mindent azonnal megtettek a kérésükre, néhány hónappal később már egy szabadságon való tartózkodás elég volt ahhoz, hogy kihátráljanak a felszólításuk elől. László Mária személye 1958 tavaszától egyre inkább nem kívánatos személylé vált a pártállam számára, mivel nem a hatalom berkein belül kibontakozó ideológiai megfontolások mentén vezette a szövetséget. Az imént említettek miatt egy hosszas lejárato hadjáratot követően novemberben eltávolították főtitkári posztjából és helyére olyan személyeket ültettek, akik maradéktalanul végrehajtották az előírtakat.⁴¹ Feltételezhetően a Szövetségen belül bekövetkezett személyi változások is hozzájárultak ahhoz, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a felsőbb szervek még évekig nem foglalkoztak az ülésükön a cigányság helyzetével. Pusztán egy viszonylag terjedelmesebb javaslatokkal ellátott jelentést küldtek a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének 1959 augusztusában, ami döntően a járások, illetve néhány osztály és város beszámolóját összegezte. A kísérőlevélben beismerően megjegyezték, hogy önálló napirendi pontként ugyan nem tárgyalták a cigányság viszonyait, azonban mentegetőzve leszögezték, hogy a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága időnként foglalkozott velük.⁴²

A Művelődésügyi Minisztérium 1959 novemberében megrendezett értekezletén Vendég Sándor, a Nemzetiségi Osztály vezetője „*A magyarországi cigánylakosság között végzendő munka időszerű kérdései*” címmel előadást tartott. A tanácskozást – melyen képviseltették magukat az illetékes minisztériumok, valamint társadalmi szervek – abból a megfontolásból hívták össze, hogy egy központi irányvonalat hozzanak létre „*a cigánykérdéssel összefüggő, ma még megoldatlan elvi és gyakorlati kérdésekben*”. Vendég Sándor már beszédének az elején felhívta a figyelmet arra, hogy sokan a cigányságot nemzetiségnek tekintik és a cigány nemzetiségi öntudat erősítését szem előtt tartva, akként is kezelik őket. Külön kiemelte, hogy a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége kezdeti időszakában szintén ezen elgondolások mellett érvelt és

megvalósításuk érdekében tett is intézkedéseket.⁴³ Az imént említett törekvésekkel kapcsolatosan előítélően, egyúttal lesöpörve azokat, a következőket jegyezte meg: „*E hamis útmutatásokból adódik, hogy a megyei tanácsok egyes dolgozóinál még ma is nap mint nap találkozunk a cigánykérdésnek ezzel az antimarxista értelmezésével.*”⁴⁴ Ugyanakkor a megyei tanácsok addigi kezdeményezéseit általánosságban kedvezően képből tüntette fel: „*Magyei tanácsaink felismerték e kérdés fontosságát, elemzik a megye területén élő cigány lakosság helyzetét, foglalkoznak munkába állításuk lehetőségével. Terveket készítenek, amelyek konstruktív elgondolásokat tartalmaznak.*”⁴⁵ A Nemzetiségi Osztály vezetője a cigány lakosság mindennapi égető gondjait és az azok megoldásához szükséges intézkedéseket részletezve többször is utalt az Észak-magyarországi megyére, egyfajta negatív példaként emlegetve. Például kiemelte, hogy kirívóan magas a csecsemőhalandóság és a tbc-s megbetegedések száma, aránya.⁴⁶

Az imént említett beszéd korántsem maradt visszhang nélkül. Megjelentették a Művelődésügyi Minisztérium *Tájékoztató* című folyóiratában,⁴⁷ vagyis a pártállam sok évi hallgatást követően a kérdéssel kapcsolatos állásfoglalását nyilvánosságra hozta, immáron nem csak egy bizalmas szűk kör szerezhette tudomást a hatalom ebbéli elgondolásairól. Néhány év múlva számos pontja és elgondolása visszaköszött az első cigánysággal kapcsolatos párthatározat szövegében is.⁴⁸ Továbbá, mivel valamennyi megyei tanácsnak megküldték, így ténylegesen ettől a pontból kezdődően kezdtek el egy központi irányvonal mentén foglalkozni a megyei tanácsok a cigányság helyzetével. Ferkovics Sándor az MCKSZ vezetője 1959 decemberében a következő kísérőlevéllel küldte meg a beszéd szövegét a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei vezetésnek: „*Kérjük, hogy a területükön előforduló cigányproblémát ennek értelmében segítsék a megoldáshoz, természetesen a helyi sajátosságok figyelembe vételével. Nem kívánunk sablont alkalmazni a probléma megoldása terén, de szükséges, hogy a melléklet egészének szelleméből kiindulva kezdődjenek meg az intézkedések a kérdés felszámolására.*”⁴⁹

A Művelődésügyi Minisztériumban tartott értekezletnek másik hozománya egy „*országos cigánybizottság*” felállítása volt, melyben az illetékes minisztériumok és társadalmi szervek képviselői vettek részt. A bizottság feladatául egy felsőbb szintű határozattervezet kidolgozását jelölték meg, valamint az ehhez szükséges adatgyűjtést. Az imént említettek miatt Ferkovics Sándor már 1960 januárjában levelet küldött többek között Borsod-Abaúj-Zemplén megyének, melyben felszólította a vezető funkcionáriusokat, hogy véleményezzék az előző év decemberében megküldött anyagot. Továbbá a megyei viszonyok feltérképezésének az érdekében jelentést kért, a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága által kiadott határozatok végrehajtásának a tapasztalatairól. Az Észak-magyarországi megye nem tudott eleget tenni a kérésnek, mivel ez idáig egyetlen napirendi pontot sem szántak rá a cigányságra.⁵⁰

A központi szervek többszöri unszolására végül az illetékes megyei szervek nekiláttak beszámolók készítésének, annak érdekében, hogy sokévi halogatást követően a megyei vezetés is napirendre tudja tűzni a cigányság helyzetének a megvitatását, valamint, hogy kiadjanak egy határozatot a kérdést illetően. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közegészségügyi-Járványügyi Állomás beszámolója szerint 239 cigánytelepen huszonháromezer-ötszáz cigány lakos élt sokszor a legelemibb szükségleteket is nélkülözve. A cigánytelepek egy része mocsaras, lápos területen helyezkedett el, sok helyütt az árnyékszék és az ivóvízellátás sem volt biztosítva, a hulladékkezelés is többnyire megoldatlannak számított (2. sz. táblázat).⁵¹ Az imént említettek miatt az Építés és Közlekedési Osztály a cigány lakosság elszórása mellett érvelve a cigánytelepek felszámolására tett javaslatot: „*Első feladat lenne elkülönített települések felszámolása és minden cigány családnak megfelelő munkakörben való elhelyezése még pedig egymástól távol, hogy rá lennének utalva új környezetükbe való beolvadásra és nem lenne lehetőségük régi életük folytatására.*”⁵² Példának okáért az imént idézett sorokban már tetten érhetőek voltak a Vendégh Sándor által rögzített irányelvek. Beszédében kitért arra, hogy

nem szabad a továbbiakban a cigány lakosoknak újabb cigánytelepeket, vagy cigánysorokat létrehozni, hanem el kell szórni őket a nem cigány lakosság közé. Külön kiemelte, egyúttal elítélően nyilatkozta, hogy az Észak-magyarországi megyében azt az álláspontot képviselik, hogy a cigányokat egy helyre szükséges telepíteni.⁵³

A telepek közegészségügyi helyzete Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (2. sz. táblázat)⁵⁴

Telepek elhelyezése			Kút				Telep fekvése	
megfelelő	tűrhető	rossz	jó	tűrhető	rossz	nincs	belterület	külterület
142	18	79	55	83	89	12	117	122
60%	9%	31%	21%	37%	38%	4%	49%	51%

Árnyékszék				Szemétkelés			Épületek állapota		
megfelelő	kezdetleges	rossz	nincs	megfelelő	kezdetleges	nincs	jó	tűrhető	rossz
40	66	67	66	16	93	130	56	91	92
17%	27%	28%	27%	7%	39%	54%	23%	38%	39%

A Munkaerőgazdálkodási Osztály egy 1958-ban készült felmérésre hivatkozva kifejtette, hogy a megyében közel huszonötezer cigány lakos élt, akik közül több mint tizenhatezer számított munkaképes korúnak, azonban állandó munkaviszonnyal csak töredékük rendelkezett. Az imént említettek háttérében a jelentés szerint az húzódtott, hogy az üzemek és vállalatok elzárkóztak a cigányok felvételétől „*könnyelmű életmódjukra*” hivatkozva. Ugyanakkor a nem cigány munkások ódzkodására is rámutattak: „*A cigány dolgozótól idegenkednek a többi munkások is. Munkabrigádokba nem veszik be őket gyenge teljesítményük miatt. A tartózkodás tisztátlanság és fertőző veszély miatt is nagy. Közös szálláson senki sem akar a cigányokkal lenni.*”⁵⁵ Az imént említett osztály – Vendégh Sándor iránymutatásainak megfelelően – a megoldást részben abban látta, hogy a cigányok hagyományainak és szokásainak megfelelő munkát kell részükre biztosítani, háziipar, vagy szövetkezet formájában.⁵⁶

A Művelődési Osztály ugyan eredményként mutatta fel, hogy a cigány gyermekeket maradéktalanul sikerült beiskoláznia, azonban azt is leszögezte, hogy jelentős részük az általános iskola első három-négy osztályát végzi csak el. Részben a megfelelő ruházat hiánya miatt sokan kimaradnak az iskolából a téli időszakban, melynek eredményeképpen behozhatatlanul lemaradnak a tananyagból és évismétlésre kötelezik őket. Ezért részükre több iskolában túlkoros osztályokat hoztak létre, ami mögött korántsem csak pedagógiai megfontolások húzódtak: „*Nem egy helyen, abból az okból kifolyólag, hogy a cigány tanulók tisztántartásánál komoly bajok tapasztalhatók megpróbálkoztak úgynevezett túlkoros osztályok beállításával, ahova azonban kizárólag cigány tanulókat hoztak össze. [...] A dolgozó szülők nem egy helyen jogosan vetik fel a túlkoros cigány tanulók erkölcsstelen beszédét, hiányos öltözékét, ami kiskorú gyermekeik nevelésére károsan hat.*”⁵⁷ Fontos megjegyezni, hogy a beszámoló utolsó soraiban a Művelődési Osztály csatlakozott Vendégh Sándor véleményéhez a téren, hogy a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége komolyabb eredményt nem tudott felmutatni, továbbá a Szövetség léte miatt igenis fontos a megyei tanács szervek e téren megnyilvánuló munkássága.⁵⁸

A Munkaerőgazdálkodási Osztály az imént említett jelentésekből, valamint Vendégh Sándor gépelt beszédéből összeállított egy jelentést és egy határozattervezet a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának a részére. Az anyag csupán egy kérdésben szolgált újdonsággal a különböző osztályok beszámolóihoz képest, mégpedig abban, hogy részletesen értekezett arról – a Nemzetiségi Osztály vezetőjének teljes érvkésztét áttemelve – hogy a cigányságot nem lehet nemzetiségnek tekinteni. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a szocialista korszakban ez volt az első ismert dokumentum, ami határozottan ellenezte a cigányság nemzetiségként történő elismerését, tehát e téren is fordulat következett be a megyében.⁵⁹ Végül a Hazafias Népfront Megyei Bizottságának a „*Tájékoztató jelentés a borsodmegyei cigányság helyzetéről*” című előterjesztésének a tárgyalását tűzte napirendre a Megyei Párt Végrehajtó Bizottsága 1961 júniusában. Azonban az ülésen egyáltalán nem foglalkoztak a cigányság helyzetével, mivel meg kellett várniuk az MSZMP KB Politikai Bizottságának rövidesen kiadásra kerülő párthatározatát, azaz a központi cigánypolitika meghatározását.⁶⁰

Összegzés

A korszakváltás korántsem számított élesnek, a cigánysággal kapcsolatos intézkedésekben és szemléletben érzékelhető volt egyfajta folytonosság mind országos, mind megyei szinten. Az úgynevezett „cigánykérdés” döntően közegészségügyi és rendészeti kérdés maradt, ettől némi elrugaszkodást jelentettek az 1950-es második felében bekövetkezett fejlemények (MCKSZ, Vendégh Sándor beszéde), melynek hatására Borsod-Abaúj-Zemplén megyében is elkezdtek foglalkozni a cigányság helyzetével. Az adott megyében élő cigányság nagyrészt cigánytelepeken lakott, a beiskolázás terén számottevő előrelépések történtek, azonban a legjelentősebb változás a foglalkoztatás terén következett be a vizsgált időszakban. Erős differenciálódás ment végbe a cigányság körében, míg a cigány munkavállalók egy része már betagozódott a bér munka világába, addig a másik – ugyan még jelentősebb része – a hagyományos cigány megélhetési formákból biztosította a megélhetését. Vagyis nem az 1961-es párthatározatot követően kezdődött meg a cigányság nehéziparba történő betagozódása és a cigány gyermekek beiskolázása, hanem már az azt megelőző időszakban.

JEGYZETEK

- * A szektorális cigánypolitikáról lásd bővebben: 2 Hajnáczy Tamás: A pártállam cigánypolitikája. A szektorális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig. In: *Esély*, 2015. 5. sz. 54–92. pp. A tanulmányhoz felhasznált országos szervek forrásai fellelhetők a következő forráskiadványban: Hajnáczy Tamás: „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.
- 1 Karsai László: A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1992. 53–66. pp. Balogh-Ebner Márton: „Az átkos múlt maradványainak egy részét felszámoltuk” – Szociálpolitika a gazdaság és az ideológia csapdájában a Kádár-korszakban. In: *Kommentár*, 2015. 6. sz. 63–72. pp.
- 2 Hajnáczy Tamás: A szocialista korszak cigánypolitikájának mérlegéhez. In: *Kritika*, 2016. 3–4. 24–25. pp.
- 3 Purcsi Barna Gyula: A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”. Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. 256–259. pp.
- 4 MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.
- 5 Ua.
- 6 Ua.
- 7 MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.
- 8 Hajnáczy Tamás: A szocialista korszak cigánypolitikájának mérlegéhez. In: *Kritika*, 2016. 3–4. 24–25. pp.
- 9 Bernáth Gábor (szerk.): Kényszermosdatások a cigánytelepeken (1940–1985). Roma Sajtóközpont, Budapest, 2002.
- 10 MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.
- 11 MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.

- 12 MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.
- 13 Feitl István: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. In: *Múltunk*, 2008. 1. sz. 258–259. pp.
- 14 MNL OL M-KS 276. f. 91/85. ö. e.
- 15 MNL OL M-KS-288. f. 5/1961/233. ö. e., MNL OL XXVIII-M-8. 1. d. 3. tétel.
- 16 MNL OL M-KS 276. f. 91/85. ö. e.
- 17 Ua.
- 18 MNL OL M-KS-288. f. 5/1961/233. ö. e. Sággy Erna: Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. In: *Múltunk*, 2008. 1. sz. 288–301. pp.
- 19 MNL OL M-KS 276. f. 91/85. ö. e.
- 20 MNL OL XXVIII-M-8 1. d.
- 21 Szesztay Ádám: Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956–1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára. MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2003. 138. p.
- 22 Hajnáczy Tamás (szerk.): „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015. 92–97. pp.
- 23 Uo. 97. p.
- 24 Sággy Erna: Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. In: *Múltunk*, 2008. 1. sz. 181. p.
- 25 MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.
- 26 Ua.
- 27 Ua.
- 28 Ua.
- 29 A cigánytelepi lakosság körében előforduló dögevés 1950-es évekbeli elterjedtségéről lásd bővebben: Hajnáczy Tamás: „*A meg nem evett dög nyomában.*” – Cigányok és dögevés a szocializmus hajnalán. In: *Új Egyenlítő*, 2015. 11. sz. 20–23. pp.
- 30 MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.
- 31 Ua.
- 32 Ua.
- 33 Ua.
- 34 Ua.
- 35 Ua.
- 36 Ua.
- 37 Ua.
- 38 László Mária a levelének második felében „más ügyben” is eljárt, kérte a megyei vezetés közreműködését: „*Egyben egy kéréssel is szeretnék Hetényi Elvtársához fordulni: [...] község T. Sz. elnöke, akit személyesen jól ismerek, azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy [...] nevű fia ügyében kérjem az Ön támogatását. Egyszerű, becsületes, jóindulatú parasztember, akinek a fia június 28-án a miskolci Villamosipari technikumba küldte a felvételi kérvényét. A jelentkezők nagyon sokan voltak. A fiú igen jó tanuló s ha olyan lesz, mint az édesapja, akkor egy igen becsületes jó kádert kapunk. Ha ez mód volna rá, kérjük a segítségét.*” In: MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.
- 39 MNL BAZML XXIII-12a 1455/1958.
- 40 Ua.
- 41 Sággy Erna: i. m. 278–295. pp.
- 42 Pogány György – Bán Géza: A magyarországi cigányság helyzetéről. In: Hajnáczy Tamás: „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015. 63–89. pp.
- 43 MNL OL XXIII-M-8. 1. d.
- 44 MNL OL XXVIII-M-8. 1. d. 3. tétel.
- 45 Ua.
- 46 Ua.
- 47 Vendégh Sándor: A magyarországi cigánylakosság közötti végzendő munka időszerű feladatai. In: *Tájékoztató*, 1960. 2. sz. 38–55.
- 48 MNL OL M-KS-288. f. 5/1961/233. ö. e.
- 49 MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.
- 50 Ua.
- 51 Ua.
- 52 Ua.
- 53 MNL OL XXVIII-M-8. 1. d. 3. tétel
- 54 MNL BAZML XXIII-3/a 243/1962.
- 55 Ua.
- 56 Ua.
- 57 Ua.
- 58 Ua.
- 59 Ua.
- 60 MNL BAZML BAZML XXXV-1 5d.

A brit befolyás térnyerése és az iparosítás első hulláma a függetlenedő Latin-Amerikában: az argentin példa

(Az elemzés tárgya) A tanulmány Argentína példáját kiemelve jellemzi azt, hogy milyen lehetőségei voltak Nagy-Britanniának az informális befolyás kiterjesztésére Latin-Amerikában. A történelmi téma érdekességét annak vizsgálata adja, hogy a világgazdaság félperiferiáján elhelyezkedő régióban egy ahhoz történelmileg és földrajzilag kevés szálon kötődő, ám globális szinten meghatározó hatalom miként és miért tud befolyásra szert tenni, kitöltve az űrt a két valós (azaz formális) hegemóniával rendelkező nagyhatalom, a spanyol korona és az Egyesült Államok között. Jelen elemzés az 1820-as évektől egészen az importhelyettesítő iparosítás kezdetéig tárgyalja Nagy-Britannia kereskedelmi és beruházási tevékenységének a latin-amerikai gazdasági fejlődésre gyakorolt hatásait.

Nagy-Britannia nem az addig hagyományosnak tekintett, gyarmati kontextusban közelített Latin-Amerika felé, sokkal inkább a *kereskedelmi liberalizmus* útján szilárdította meg befolyását a térségben, mellőzve az intézményesített kapcsolatok formáját [Vargas Garcia 2006]. Történelmi, kulturális sajátosságaiból adódóan Latin-Amerika már ekkor fogékony volt az *angol liberális eszmékre*, hiszen az azt irányító elit (politikai és gazdasági) ideológiája kezdettől fogva az európai és **észak-amerikai irányzatok**on alapult. Így például míg a függetlenségi háborúk idején Simón Bolívar és elődei a francia felvilágosodás eszméit hozták magukkal Európából, úgy később Comte pozitívizmusa elméletei hódítottak a térségben. A világkereskedelemben való reintegrációt követően Latin-Amerikában számos elméleti kísérlettel politikai próbáltak választ adni a térséget jellemző sajátos problémákra, illetve az elit hatalmának igazolására.

A pozitívizmus, a liberalizmus és más európai eszmék kudarca után született meg az a politikai irányzat, mely joggal nevezhető tisztán latin-amerikainak: a *populizmus*. A hegemon hatalommal, annak imperializmusával szemben fellépő, az 1929-es gazdasági világválságra adott politikai válasz új társadalmi rétegek felé fordulva új megoldásokat kínált a régről gyökerező gondokra, miközben a világválság hatásai minden eddiginél jobban sürgették a felzárkózást. Ezen igényre és a belső migráció következtében kialakult új társadalmi rétegre; valamint kezdetben a *gazdasági nacionalizmus* elméleteire alapozva jelent meg az a politikai vezető réteg, amely felismerte, hogy befolyásuk fenntartásának leghatásosabb eszköze a tömeg politikai tudatának állandó formálásában rejlik. Egy táborba tömörítve többek között például a városi középréteget és a munkásosztályt, igazi tömegpártokat alakítva ki. A populizmus társadalmi bázisából azonban kizárták az addig uralkodó oligarchiát, a gazdaságpolitikában pedig a kifelé fordulás helyett az importhelyettesítő iparosítást vezették be [Solti 2008]. Az 1920-as évekre kialakuló politikai helyzet pedig a brit érdekekre is komoly hatást gyakorolt.

(Az informális hatalom fogalmának szakirodalmi áttekintése) A tudományos irodalomban az informális hatalom („*informal empire*”) fogalmát Charles Ryle Fay cambridge-i gazdaságtörténész használta először az „*Imperial Economy and its Place in the Formation of Economic Doctrine, 1600-1932*” című könyvében 1934-ben, annak leírására, hogy Nagy-

Britannia hogyan terjesztette ki kereskedelmi és pénzügyi befolyását a szuverenitásából eredő joghatóságán kívüli területekre [Winks 1976 és Ludlow 2010]. A fogalom szélesebb körben azonban csak az 1950-es években vált ismertté, miután John Gallagher és Ronald Robinson publikálták a „*The Imperialism of Free Trade*” című tanulmányukat. Gallagher és Robinson szerint az úgynevezett formális hatalom csupán a jéghegy csúcsa, és a vízszint alatt bújik meg a sokszor a szuverén hatalomnál is jelentősebb láthatatlan, vagy más néven informális hatalom, amely – a szerzőpáros véleménye szerint – alapjaiban határozta meg Nagy-Britannia tengerentúli terjeszkedését az 1815 utáni időszakban. Ennek vizsgálatára a Kínai Császárság és az Oszmán Birodalom mellett Dél-Amerika számos országa is kiváló esettanulmányként szolgálhat [Cain–Hopkins 2016, 36].

Az informális hatalom fogalma sokszor összemosódik a kolonializmus és az imperia- lizmus fogalmával, azonban Gregory A. Barton brit történész szerint, amíg az informális hatalom lehet a birodalmiság eleme, addig semmiképpen sem tekinthető a formális kolonializmus egyik formájának. A kutató 2014-ben írt könyvében a korábbi szakirodalom áttekintésével felhívja a figyelmet a fogalommal kapcsolatos ellentmondásokra is, majd kísérletet tesz az informális hatalom definíciójának megfogalmazására: olyan kapcsolatként tekint rá, amelyben a nemzeti vagy regionális birodalmi elit szándékosan vagy akaratlanul domináns befolyást gyakorol egy másik államban vagy régióban az elit és más identitások létrejöttére, formális struktúrák létrehozása nélkül. Hozzáteszi, hogy az informális hatalom kapcsán nem lehet keleti és nyugati mintáról beszélni, az ugyanis globális, s cserére, emberekre, tőkére, anyagi eszközökre, kulturális javakra épül olykor erőszak, de többnyire kölcsönös együttműködés hatására. [Barton 2014].

Latin-Amerika kapcsán Gallagher és Robinson megjegyzi, hogy a függetlenségi háborúk idején a brit diplomácia nem titkolt célja a spanyol kereskedelmi monopólium megtörése, az informális befolyás kiterjesztése volt a kereskedelmi penetráció érdekében. Ezt jelképezte továbbá az is, hogy a szuverén Argentínát, Kolumbiát és Mexikót olyan bilaterális kereskedelmi szerződések megkötésén keresztül ismerte el a brit korona, amelyek egyértelmű célja az volt, hogy az érintett területeket szatellit gazdaságokká alakítva új nyersanyaglelőhelyeket és feldolgozóipari felvevőpiacot biztosítsanak az angol kereskedők számára [Gallagher&Robinson 1953].

Nagy-Britannia esetében az informális hatalmat – C.R. Fay nyomán – többnyire a kereskedelemhez, a kölcsönös gazdasági függéshez (interdependenciához) kötik, és sokszor elhanyagolják a politikai vetület, illetve a politikai és gazdasági tényezők közötti kapcsolat vizsgálatát. Pedig az informális hatalom sikeres kiterjesztésének fokmérője sokkal inkább a társadalmi és politikai befolyás mértéke lehet, ahogyan azt az uruguayi és az új-zélandi tapasztalatok összehasonlításán keresztül Robin W. Winks ki is fejtette egy 1976. évi tanulmányában [Winks 1976, 543]. Az informális hatalom mélységét tükrözi például, hogy mekkora befolyása van adott országnak a másik bel-és külpolitikájára, illetve nemzetgazdasági céljaira, például diplomáciai nyomásyakorláson, katonai hadgyakorlatok áthelyezésén, tengeri blokád bevezetésén, vagy bankok és kereskedőházak létesítésén, valamint technikai segítségnyújtáson és a migráció ösztönözésén keresztül. Fontos tényező a kölcsönös függés aszimmetriájának, valamint a helyi elit befolyásolásának mértéke is [Thompson 1992]. Utóbbi kapcsán a Gallagher–Robinson szerzőpáros is felhívja a figyelmet arra, hogy amint Nagy-Britannia megvetette a lábát Latin-Amerikában, egyik első feladata az volt, hogy együttműködésre bírja a helyi elitet, azonban Argentína, vagyis pontosabban Buenos Aires mégsem bizonyult könnyű célpontnak [Gallagher&Robinson 1953, 8–9].

A fentiek alapján tehát feltételezhető, hogy a kereskedelmi kapcsolatok nagyarányú bővülése, az azokban rejlő aszimmetria idővel hatalmi függést okozhat, amennyiben a kereskedelmi szempontból erősebb fél politikai és kulturális befolyást is szerez a másik ország területén, anélkül, hogy létrejönnének a hatalmi viszony formális intézményei.

(1. A brit gazdasági befolyás kiterjesztése Latin-Amerikában) Nagy-Britannia a hollandok világkereskedelmi fölényének megtörésére kezdett külkereskedelmi expanzióba a XVI. század végén a Keleti-indiai Társaság megalapításával, majd az 1651. évi hajózási törvény („Navigation Act”), illetve annak 1663. évi megerősítése („Staple Act”, az ún. második hajózási törvény) által biztosított kereskedelmi monopólium létrehozásával. A kereskedelem forradalmát a re-export jelentős növekedése jelentette a XVI–XVII. század fordulóján, amely a brit kereskedő réteg megerősödésének, a tőkefelhalmozás alapjául szolgált. Az ipar vonatkozásában ez először a hajózási ipar terén indított el növekedést, földrajzilag pedig a nyugati part azon nagyvárosaiban, amelyek közvetlen összeköttetésben álltak az amerikai brit, majd spanyol kolóniákkal is, így például Exeterben, Glasgowban és Liverpoolban [Kindleberger 1975]. A nemzetközi kereskedelem fokozatos bővülése, a középosztály növekedésével járó szociális változások egyaránt ösztönözték az ipari technológiák fejlődését is, s a három tényező együttesen jelentette a XVIII. századi ipari forradalom alapját, amely további lökést adott a világkereskedelem bővülésének: 1815 és 1860 között a világgazdaság feldolgozóipari termelésének 60 százalékát adta [Vargha Garcia 2006, 358]. Az angol kereskedők – akár illegális csatornák igénybevételén keresztül, amelyek két központja Brazília és a Brit Nyugat-Indiák kikötőiben volt – így egyre növelték befolyásokat olyan gyarmati területeken is, amelyek nem tartoztak fennhatóságuk alá. Latin-Amerika iránti kereskedelmi érdeklődése akkor erősödött meg, amikor a napóleoni háborúk során a hagyományos európai piacain elszenvedett veszteségeit az amerikai gyarmatokkal való kereskedelem bővítésével kellett kompenzálnia [Lynch 1969].

Nagy-Britannia tehát a spanyol korona hatalma hanyatlásának első jeleire reagálva jelent meg új kereskedelmi partnerként az akkori spanyol-amerikai gyarmatbirodalom perifériájának számító, főként mezőgazdaságra szakosodott országokban, így például a mai Argentínában és Venezuelában. Már az 1820-as években zajló függetlenségi harcok előtt is ellátta ezeket az országokat feldolgozóipari árucikkkel és rabszolgákkal, bár a spanyol fennhatóság miatt ekkor még nem tudtak befektetéseket eszközölni a térségben [Bulmer-Thomas 1998].

Nagy-Britannia tehát nem felszabadítóként – hiszen ebben nem is volt akkor kellő tapasztalata –, hanem legfeljebb az európai eszmék exportőreként és potenciális kereskedelmi és pénzügyi partnerként jelent meg ekkor Latin-Amerika látókörében már a függetlenedés előtt, amely már önmagában is komoly biztonsági kockázatot jelentett a spanyol korona számára, főként a sikertelen La Plata-i brit katonai támadások fényében [Lynch 1969]. A függetlenség kivívásával megszűnt a korábbi gyarmatok közötti gazdasági integráció, amely a vámunió révén jelentős gazdasági hatékonyságot biztosított, s az új nemzetállamok saját vámrendszerrel vezettek be. A tengerentúli külkereskedelem volumene ezzel párhuzamosan egyre növekedett, a beáramló külföldi befektetésekkel egyetemben.

Az európai állam partnereire talált a függetlenségi harcokat követően a volt spanyol gyarmatok élére került kreol földbirtokosok személyében, akik egyetértettek a szabadkereskedelemhez társított liberális eszmékkel, javarészt saját befolyásuk megerősítése és az ifjú államok központi hatalmának gyengítése érdekében [Kádár 1977]. Nagy-Britannia szinte teljes mértékben lemondott arról, hogy katonai eszközökkel sze-

rezzen befolyást Latin-Amerikában, napjaink szóhasználatával élve sokkal inkább – de nem kivétel nélkül – a „soft power” (puha hatalom) eszközeire hagyatkozott a gazdasági-kereskedelmi, informális befolyás kiépítése céljából [Vargas Garcia 2006]. A szabadkereskedelem-pártiak azzal érveltek, hogy a prosperitást, a növekedést, a nemzetközi közjavakhoz való szélesebb hozzáférést biztosító gyakorlat az **általá létrehozott transznacionális hálózatokon keresztül békésebb világrendet** teremt. Továbbá Nagy-Britannia latin-amerikai kapcsolatai szempontjából a katonai területszerzésről való lemondást is jelentette, azonban emellett magasabb fokú kölcsönös függést is teremtett az államok között [Jackson&Sorensen 2013].

A brit befolyás erőteljesebben jelent meg Argentínában – amely arányaiban több európai bevándorlót fogadott –, mint például Venezuelában, ahol a kezdeti, Nyugat-Európa iránti lelkesedést idővel felváltották a bolívari kételyek: az 1826. évi panamai konferencián Dél-Amerika északi részének felszabadítója, Simón Bolívar összefogásra szólította fel Latin-Amerika fiatal államait a nagyhatalmakkal való közös fellépés érdekében [Benyhe 1976]. Az addig pozitív példaként számon tartott Nagy-Britanniára Caracas ekkor már olyan potenciális veszélyforrásként tekintett, amelynek nem állt érdekében egy erős és nagy kiterjedésű latin-amerikai államszövetség létrehozása, hiszen az nehezítette volna számára a számára minél előnyösebb csere létrejöttét.

A britek azonban nem csupán a kereskedelem és az új ipari technológiák behozatala, hanem a beruházások és (az adórendszer megszilárdításáig) az államoknak való hitelezés területén is egyre inkább beépültek az egyes latin-amerikai országok gazdaságába [Solti 2008]. A brit befektetések jelentőségét mutatja, hogy az 1820-as évektől egészen az első világháború kitöréséig több hosszú távú beruházást valósítottak meg, mint bármelyik más külföldi partnerország: 1913-ra a közép-és dél-amerikai beruházásai a teljes tengerentúli tőkekihelyezésének ötödét jelentette [Stone 1968, 313].

(1.1. Árukereskedelem) A független latin-amerikai államok a spanyol gyarmati időszak idejéből a vidéki háziipar széles skáláját örökölték meg, amelyet csak a vámok bevezetésével tudtak megvédeni a nemzetközi versenytársaktól. Így még a kereskedelmi szempontból liberálisabb államok is bevezettek bizonyos szintű vámvédelmet, gátat szabva ezzel a brit feldolgozóipari termékek teljes körűségének, így a függetlenedést követő évtizedekben a britek Latin-Amerikából származó importja jóval magasabb volt, mint az oda irányuló exportjuk [Bulmer-Thomas 1998]. Ahogyan az Egyesült Államok esetében, úgy Latin-Amerikában is a vámrendszer vált az új nemzetállamok fiskális rendszerének alapjává, amelyet utóbbi esetében katonai céloknak rendeltek alá, gyengítve ezzel magát a kormányzatot [Prados de la Escosura 2009].

A vámok mellett nehezítette a brit export bővülését az is, **hogy akkoriban a latin-amerikai lakosság szám viszonylag alacsonynak számított, illetve az országok közötti kommunikáció és infrastruktúra is korlátozott, sőt számos esetben kiépítetlen volt** [Lynch 1969]. Az árukereskedelemnek brit részről végül a szabadkereskedelem jegyében elfogadott nulla százalékos vámtarifá bevezetése adott jelentős ösztönzést, amely lehetővé tette a brit importőrök számára, hogy a legolcsóbb forrásból fedezzék nyersanyagszükségleteiket, megerősítve a latin-amerikai mezőgazdasági termelést. A helyi elit a mezőgazdaság területén is szívesen fogadta a brit tőkét a XIX. század derekától kezdve, a tőkét pedig hamarosan a kereskedelem bővülése követte, melynek legnagyobb haszonélvezői a latin-amerikai cukortermelők (Kuba, Puerto Rico) voltak. A brit engedmény azonban nem lelt viszonyosságra Latin-Amerika részéről: a korábbi vámokat fenntartották [Bulmer-Thomas 1998], s a térség elkötelezte magát az exportvezérelt növekedési modell mellett.

A nagybirtokosok egyértelműen a kivitelre termelő ágazatokban – s országonként általában csak egy bizonyos termékben – vélték felfedezni a gazdasági növekedés motorját [Franko 2003]. Ennek alapján három különböző kategória szerint lehetett csoportosítani az országokat: voltak mezőgazdasági (Argentína, Uruguay), trópusi termékekre (Brazília, Ecuador, Karib-térség államai, Kolumbia és Közép-Amerika) és bányászati cikkekre (Chile, Bolívia, Mexikó, Peru, Venezuela) szakosodott gazdaságok [Semsey 2008, 130]. A gyarmati időszakhoz képest is fordulat következett be: a régió belül áthelyeződtek a centrum- és perifériaterületek: előbbieket a gyarmati időszakban a bányászat fellegvárának számító Bolívia és Peru voltak, míg függetlenséget követően az agrártermelő országok lettek a regionális növekedés motorjai [Horna 1993].

A britek egyre erősebb nyomás alá helyezték a latin-amerikai gazdaságokat azok vámpolitikája miatt, s a brit dömpingnek köszönhetően textilipari cikkek olcsóbbá váltak Uruguayban, mint a gyártás helyén, Nagy-Britanniában [Horna 1993]. Ebben a folyamatban idővel elsorvadt a vidéki háziipar, amely nem tudott versenyre kelni a brit iparcikkkel: ez történt például a textilipar tekintetében, amely a brit export legfontosabb alapköve volt. Latin-amerikai exportját azonban csak azáltal tudta növelni, hogy (a dömpingnek köszönhetően) a helyi textilipar tönkrement, s csak a későbbi importhelyettesítő iparosítás során kapott újra támogatást a központi kormányzat részéről Latin-Amerikában [Bulmer-Thomas 1998].

A britek a latin-amerikai kereskedelemben felváltották a korábban megszokott, hitelezésen alapuló rendszert, és készpénzalapúra helyezték az adás-vételt, így olcsóbbá váltak a termékek, amely növelte a latin-amerikai országok behozatalát, azonban ezzel együtt csökkent azok ipari termékeinek versenyképessége, így – a technológiai lemaradás ellenére is – egyre inkább előtérbe került a mezőgazdasági export, amelynek révén az Atlanti-óceán túlsópartjára szállító latin-amerikai kereskedők körében is megindult a tőkefelhalmozás. Már nem csupán a bányászat és az energiaipar, hanem a pénzügyi és kereskedelmi szolgáltatások is vonzották a külföldi tőkét, s a tőkekihelyezések és a helyi megtakarítások növekedése hamar az első latin-amerikai bankok megalapításához vezetett [Semsey 2008].

(1.2. *Befektetések*) A latin-amerikai függetlenségi harcokat követően Nagy-Britannia elsősorban nem az árukereskedelem, hanem a befektetések révén tudta megerősíteni pozícióját a térségben, ahol bár a nyersanyag-kereskedelem egyik alapját jelentő termelési eszközt, azaz a földet illetően jelentős mennyiség állt rendelkezésre, addig a munkaerő és a tőke hiányt képezett [Bulmer-Thomas 1998]. Utóbbi függetlenségi harcokat kísérő tőkekimenekítés, és ezzel a pénzpiacok „eltűnésének” eredménye volt. Becslések szerint csak Mexikó területéről 100 millió dollár értékű készpénzt csempészték ki a spanyol kereskedők [Horna 1993, 5]. A Brazilián és Chilén kívül az összes új nemzetállamot jellemző politikai instabilitás lehetetlenné tette a belső adószedést az államszervezés támogatása érdekében, így a kormányoknak külső segítséghez kellett folyamodniuk: a kor pénzügyi fellegvára, a londoni City pedig készpénzzel hitelezett [Bulmer-Thomas 1998].

Kezdetben Nagy-Britannia latin-amerikai befektetései – amelyek nagy részét ekkor az államoknak való hitelezés és a bányászat feltámasztására tett kísérletek jelentették – nem voltak gyümölcsözőek [Vargas Garcia 2006]. A kormányoknak folyósított hitelek és a vállalati (elsősorban bányászati) befektetéseken keresztül befolyó tőkebeáramlás az 1824–25-ös, úgynevezett „*bubble mania*” hitel- és befektetési boom-jában, valamint az ahhoz kötődő túlzott spekulációban csúcsosodott ki, amelynek eredményeként Latin-Amerika elszenvedte első adósságválságát, ami vállalati csődökkel és a munkanélküliség

megugrásával járt [Stone, 1968]. A britek expanzív monetáris politikája mellett a fizetésképtelenség kialakulásában szerepet játszottak az országok politikai és intézményi hiányosságai (jelentős korrupció, spekuláció, tapasztalathiány), amelyek miatt Latin-Amerika nem tudott hatékonyan élni lehetőségeivel [Bulmer-Thomas 1998]. Kolumbia volt az első, amely 1826-ban nem tudta teljesíteni az adósságszolgálatot, majd követte őt Mexikó, Chile, Argentína és Guatemala.

Az 1820-as évek közepén kicsúcsosodott „boom”-ot követően a brit–latin-amerikai kereskedelem, valamint a régióba érkező brit beruházások volumene néhány évtizeden keresztül egyre csökkent [Vargas Garcia 2006], majd a britek ismét növelni kezdték a kihegyezett tőke mennyiségét: 1825 és 1865 között közel 25 millió fontról több mint 80 millió fontra [Stone 1968, 314–315], és így a latin-amerikai államok adóssága is többszörösére nőtt az új, nem refinanszírozásra igényelt hitelek felvételével.

Mindeközben az is nyilvánvalóvá vált, hogy a brazil, chilei, kolumbiai, kubai és mexikói bányák a várthoz képest nem elég jövedelmezőek a brit befektetők számára. Az eredeti tervek szerint a brit tőke és technológia segítségével akarták feltámasztani az arany- és ezüstbányászatot, azonban megfelelő mérnöki tapasztalat hiányában és a Londontól való jelentős földrajzi távolságból eredő magas szállítási költségek miatt nem váltak gyümölcsözővé a befektetések. A brit tőke így más ágazatok felé indult meg az 1860-as évektől, elsősorban a vasúti infrastruktúra, a kereskedelmi hajózás és a pénzügyi szolgáltatások területére [Stone 1968].

Az 1910-es évekig arányaiban az állami tőke volt a meghatározó, az első beruházásoktól számítva közel száz évet kellett várni arra, hogy a brit magánbefektetők aránya legyen a jelentősebb Latin-Amerikában. A befektetői szerkezetváltás elsősorban a vasúti beruházások 1865-ben kezdődött folyamatos növekedésének volt köszönhető, amely volumenét tekintve 1913-ra Argentínában, Brazíliában, Chilében, Kubában és Mexikóban lett a legjelentősebb. A befektetések másik kiemelkedő köre a közüzemi és helyi közlekedési szolgáltatásokat érintette, a brit befektetések körülbelül 12 százalékát irányozták ezekre a célokra, főként az újonnan alapított vállalkozásaik ellátására. Ezen vállalkozások leggyorsabban bővülő szeletét jelentették a földkoncessziós, pénzügyi, banki és befektetési szolgáltatások [Stone 1968].

A befektetésekhez általában technológia-transzfer is társult. A legkiemelkedőbb példa ennek kapcsán is vasút, amelyet kezdetben latin-amerikai tőkéből kezdtek kiépíteni, majd rövid időn belül a külföldi (főként brit) tőke befolyása alá került, amely szintén szerepet játszott Latin-Amerika adósságának növekedésében, és a centrumtól való függésének erősödésében [Horna 1993].

(1.3. Versenyhársak) Nagy-Britannia kezdeti, gyors befolyásszerzésének tényét erősítette meg, hogy az Amerikai Egyesült Államok már 1823-ban – katonai köntösbe bújtatva – megfogalmazta a Monroe-doktrínát, s annak elhíresült jelszavát: „*Amerika az amerikaiaké!*” Az Egyesült Államok ilyesfajta offenzívájának eredményeként Nagy-Britanniának a XIX. század közepén le kellett mondania közép-amerikai, kubai és Puerto Ricó-i törekvéseiről [Bulmer-Thomas 1998], a közép-amerikai és karibi térségben kisebb szigetállamok (mint Trinidad és Tobago, vagy Saint Lucia), valamint brit Honduras (a mai Belize) és brit Guyana maradt továbbra is érdekszféráján belül.

Az USA befolyásának egyre intenzívebb déli terjeszkedése ellenére a britek Venezuela kapcsán egyre több konfliktusba bonyolódtak, bizonyosságot adva arról, hogy korábban csak bizonyos feltételek mellett mondtak le a katonai erő alkalmazásáról. A vízvonalstónak számító az 1895–96-os brit–amerikai–venezuelai területi vitát követően, akkor már

gazdasági érdekekre hivatkozva, 1902-ben Nagy-Britannia Németország és Olaszország segítségével katonai blokádot állított fel Venezuelát, miután a karibi ország nem tudott eleget tenni adósságtörlesztési kötelezettségeinek [Vargas Garcia 2006]. Az Egyesült Államok közvetítőként lépett fel a helyzet megoldása és regionális hatalmának megerősítése céljából. Venezuelában egyébként az 1890-es években kezdett jelentősebb mértékben megnövekedni a külföldi – elsősorban brit, német, olasz és amerikai – kereskedők jelenléte, majd a hatalmas kőolajtartalékok 1914. évi felfedezésekor az amerikai tőke uralma általánossá vált, kiszorítva az európai versenytársakat. A kőolaj teljesen átvette az addig jelentős exporttermékeknek számító kakaó, kávé és marhahús szerepét: utóbbiak 1920-ban még a teljes export 96 százalékát tették ki, addig 1965-re 1,5 százalékra csökkent az arányuk. Az 1899-ben felállított diktatórikus rendszer elitje kiszolgáltatta az amerikai érdekeket, és hamarosan a Rockefeller-csoport vált a legmeghatározóbb befektetővé nem csupán a kőolajiparban, hanem a bányászatban, a banki szolgáltatások és a földvásárlás terén. A gazdaság dinamikus növekedése az európai bevándorlást is felgyorsította [Horna 1993]. A helyi elit tehát Venezuelában úgy döntött, hogy Nagy-Britannia helyett az Amerikai Egyesült Államok befolyásának enged a jövőben.

A britek hatalmi térvészése ténylegesen az 1870-es évektől vált egyre intenzívebbé, ekkorra Nagy-Britannia katonai jelenléte és gazdasági versenyképessége globális szinten is meggyengült, ezzel párhuzamosan azonban nem csökkent, hanem bővült kereskedelmi és a beruházási tevékenysége Latin-Amerikában. Utóbbi révén megindult az infrastruktúra modernizációja a vasúti, hajózási, élelmiszeripari, bányászati, közüzemi, banki és biztosítási befektetéseknek köszönhetően. Az 1865-ben 80,9 millió fontot érő beruházások 1895-re 552,5 millióra, majd 1913-ra 1179,9 millióra nőttek [Vargas Garcia 2006, 376]. Az első világháborúig tehát Nagy-Britannia befektetései továbbra is elsődlegesek voltak a latin-amerikai térségben, s az Egyesült Államok csak New York pénzügyi központtá válásával tudta átvenni a vezető szerepet az 1920-as évek elején. Ezt követően pedig az 1929-es világválság, az 1932-es ottawai konferencián visszaállított – Latin-Amerika számára hátrányos következményekkel járó – birodalmi preferenciarendszer, a második világháború közeledte, valamint a latin-amerikai importhelyettesítő iparosítási modell miatt egyre kisebb arányt képviselt Nagy-Britannia a latin-amerikai befektetések terén [Bulmer-Thomas 1998].

Az Egyesült Államok mellett Nagy-Britanniának az első világháborút megelőző három évtizedben francia és német versenytársakkal is szembe kellett néznie, utóbbiakkal elsősorban a kereskedelmi banki szolgáltatások terén, és azokban az országokban, amelyeknek vezető szerepük volt a regionális növekedésben és jelentős exportbevételekkel rendelkeztek, vagyis Argentínában, Braziliában, Chilében és Mexikóban [Young 1991].

(2. A britek gazdasági térnyerése Argentínában) Thompson szerint a függetlensége kivívása és az 1870. közötti időszakban a brit-argentín kapcsolatokat szimmetria jellemezte: a gazdag földbirtokosokból álló helyi elit tőkéért, szakértelemért és munkaerőért cserébe kiegyensúlyozott együttműködésre törekedett Nagy-Britanniával. Ezekben az évtizedekben Nagy-Britannia igyekezett politikai befolyást is szerezni: a kereskedelem fenntartása érdekében meg akarta őrizni a békét a Rio de la Plata medencéjében, így közvetítőként lépett fel Argentína és Brazília között, támogatta Uruguay önállóságát, valamint az argentin egység létrejöttét. Utóbbi kapcsán a legfőbb érv az volt, hogy Nagy-Britannia számára nem lett volna előnyös, ha caudillók által uralt kisállamok jöttek volna létre Argentína területén. Mindez azonban kevés ahhoz, hogy informális hegemon szerepről beszéljünk Nagy-Britannia argentin jelenlétét illetően. Az 1870-es évektől kezdve pedig

a britek egyre kisebb jelét mutatták annak, hogy bele akarnának avatkozni az argentin bel- és külügyekbe, amelynek egyrészt az lehet a magyarázata, hogy a fő cél, a kereskedelem virágzása még mindig tartott: évente közel 6 százalékkal növekedett a Nagy-Britanniát célzó argentin export, valamint a britek egyre nagyobb mennyiségű tőkét helyeztek ki Argentínába [Thompson 1992].

(2.1. *Világgazdasági (re)integráció*) Nagy-Britannia számára Latin-Amerikában egyértelműen Argentína vált a legfontosabb partnerré, megelőzve Brazíliát, legalábbis az 1806 és 1914 közötti időszakban. A britek Argentína kapcsán többféle módszerrel próbálták érvényesíteni hatalmukat: hódítással, a belügyekbe való beavatkozással a vezető réteg befolyásolásán keresztül, illetve az egyes politikákra való ráhatással. Végül 1825-ben a két fél közötti Barátsági, Kereskedelmi és Hajózási Megállapodás közel egy évszázadra – az 1933. évi Roca-Runciman szerződés megkötéséig – rendezte a kétoldalú gazdasági kapcsolatokat [Ferns 1953]. Míg az Egyesült Államok a közép-amerikai és karibi térségben egyre nagyobb befolyást szerzett, addig Argentína, amely agráripari szempontból komoly versenytársa volt az északi kolosszusnak, továbbra is Nagy-Britannia kereskedelmi érdekszférájában maradt egészen az 1930-as évekig [Bulmer-Thomas 1998].

Az Argentína első elnöki kormányának élére választott Bernardino Rivadavia (1826–27) a függetlenségi harcok idején komoly politikai szerepet vállalt, s már ekkor, az elnökségét megelőző évtizedekben több reformjavaslatot tett annak érdekében, hogy Argentína – akkori nevén a Río de la Plata-i Egyesült Tartományok – betagozódjon a világgazdaságba és elinduljon a fejlődés útján [Ferns 1952]. Politikájának alapkövei közé tartozott a laza bevándorlási politika – Argentína ugyanis nem támasztott olyan szigorú feltételeket a bevándorlókkal szemben, mint például Ausztrália vagy Kanada [Sanz Villarroya 2009] –, a tőkebeáramlás ösztönzése, az európai mintájú társadalmi berendezkedés megvalósítása, stabil fizetőeszköz biztosítása, a banki hitelezés megteremtése a Banco de Buenos Aires-en keresztül, valamint az addig felgyülemlett államadósság konszolidálása. Rivadavia a szabadkereskedelem híve volt, az alacsony vámokhoz azonban ellentmondásos földvásárlási illetékrendszer és adópolitika társult. A britek 1821-ben kaptak meghívást az állami pénzügyi alapokba való befektetésre. Rivadavia célja az volt, hogy a külföldi tőke segítségével javítson az ipari és kereskedelmi üzemek termelékenységén, valamint az infrastruktúra és a közszolgáltatások minőségén [Ferns 1952].

A „bubble mania”-t és az azt követő fizetésképtelenséget Argentína esetében az is tetőzte ekkor, hogy Brazíliával háborúba bonyolódott, valamint az ország nem rendelkezett az erőforrások és a munkaerő feletti irányítást ellátó, külföldi szemmel megbízható intézményekkel [Ferns 1952]. Végül Argentína egyesítését követően, 1862-ben került sor a külföldi kereskedők és tőke beáramlásának jogi rendezésére. A nemzeti piacot egységesítették, illetve szabaddá tették amennyire azt az állami költségvetési politika lehetővé tette. A vasúti hálózat bővítése állami támogatásban részesült: a cégeknek garantált hasznot és koncessziós szerződések keretében földterületet biztosítottak, az állami kötvények kapcsán pedig font sterling fedezetet ígértek [Ferns 1953]. 1862-ben a britek megalakították a Buenos Aires-i és a Nagy Déli Vasúttársaságot (Buenos Aires and Great Southern Railway Company), a hitelezést pedig a Bank of England & Buenos Aires biztosította. A vasúti hálózat bővítésébe való beruházás egyértelműen a brit kereskedelmi érdekeket szolgálta: ezzel újabb mezőgazdasági területeket csatoltak a világgazdaság vérkeringéséhez, abban az időszakban, amikor az európai népesség és ezzel az élelmiszerek iránti kereslet is egyre nőtt [Ford 1971]. A külföldi befektetések ösztönzését később további

intézkedések egészítették ki: a XIX. század végén Argentína aranykonvertibilitást vezetett be a peso vonatkozásában, 1907-ben pedig egyenlőséget garantált a kormánnyal megállapodást kötő külföldi cégekkel [Duncan 1937].

(2.2. *A brit gazdasági befolyás elmélyülése*) A brit befektetések az 1880-as években kezdtek igazán jelentős mértéket ölteni, 1890-ben pedig – amikor Argentína újabb, az 1825. évi latin-amerikai válság és az 1875–79 közötti argentin recesszió utáni legkomolyabb krízis, az ún. Baring-válság felé közeledett – a brit beruházások értéke elérte a 174 millió fontot [Ferns 1953, 71]. 1899-ben pedig a Latin-Amerikába irányuló brit befektetések több mint 40 százalékának Argentína volt a célországa [Vargas Garcia 2006, 376], míg az első világháború előestéjén a britek második legjelentősebb befektetéseiket – a teljes kihelyezett tőke körülbelül 8,5 százaléka, amely 319 millió fontnak felelt meg – Argentínában kamatoztatták [Ferns 1952, 341].

A brit befektetések az árukereskedelmet is átfomálták: míg az 1860-as évekig a britek jellemzően textil- és gyapjúipari termékeket szállítottak Argentínába, addig az 1870-es évektől vas-, acél- és feldolgozóipari árucikkek alkották az export termékskáláját. Az 1880-as években az argentin gazdasági maga is bizonyos mértékű struktúraváltáson esett át: a jellemzően állattenyésztési gazdálkodás részben mezőgazdasági termelésé vált, míg az alapvető nyersipari termékek termelése mellett megjelent az élelmiszeripari termelés [Ferns 1950].

A brit befektetések megindulását követően Argentínát – gazdasági növekedését tekintve – egy csoportba sorolták Ausztráliával, mivel mindkettő korlátlannak tűnő, ám ritkán lakott földterületekkel bírt, a brit hegemonia alatt kezdtek jelentős fejlődésbe, a világgazdaságba pedig nyersanyagexportőrként és iparcikkimportőrként kapcsolódtak be [Sanz Villarroya 2009].

Belső adottságainak fényében Argentína gazdasági növekedése jelentős mértékben függött a külföldi befektetésektől és a külkereskedelemtől, amelynek köszönhetően a XX. század hajnalára a világ egyik leggyorsabban fejlődő gazdaságává vált, azonban az első világháború kitörését követően elmaradtak a külföldi befektetők, és nemzeti megtakarítások hiányában ez a növekedés megtorpant. A két világháború közötti rövid időszakban a tőkejavakba (főként feldolgozóipari gépekbe) való – kisebb mértékben helyi bankok, nagyobb arányban helyi kereskedői csoportok által finanszírozott – befektetéseknek köszönhetően az argentin gazdaság ismét konszolidálódott [Pineda 2009].

Ekkor az exporttevékenységének a bázisát képező extenzív mezőgazdasági termelés új iparokat is teremtett. A hazai kereskedői csoportok főként a feldolgozóiparba fektettek be, a gyártáshoz szükséges technológiát és berendezéseket pedig továbbra is Európából szerezték be hitelek segítségével [Pineda 2006]. A munkaintenzív termelésről a tőkeintenzív termelésre való áttérés 1890 és 1930 között évi 6 százalékkal járult hozzá a gazdasági fejlődéshez [Pineda 2009, 547], ez azonban hosszú távon nem vált fenntarthatóvá. Az argentin üzleti csoportok tevékenységének, a feldolgozóiparban és a mezőgazdaságban eszközölt befektetéseinek, köszönhetően valóban javult a feldolgozóipar termelékenysége a XX. század fordulóján, de hosszú távon az egyes termelési inputok hiánya, a munkaerővel és a külföldi gépek adaptációjával kapcsolatos problémák, a technológiai megújulás kérdésének elhanyagolása a pénzügyi hálózat kiépítésére való összpontosítás miatt komoly akadályokat képeztek a növekedés előtt [Pineda 2009].

(3. *Az importhelyettesítő iparosítás hatása a brit szerepvállalásra*) Az első világháború befejeződésével az egész térség exportjának volumene csökkent, az 1920-as években a legtöbb latin-amerikai ország gazdasági virágzása alábbhagyott, és az addigi tapasztala-

tok teljesen nyilvánvalóvá tették a kontinens sérülékenységét, megkérdőjelezve az addigi liberális gazdasági eszméket [Semsey 2008]. Erre a pontot a gazdasági világválság 1929-es kitörése tette fel. Eduardo Galeano uruguayi újságíró szavaival élve a világválság „a gyarmati gazdaság tipikus válsága volt: kívülről jött” [Galeano 1976, 175], s az addig szabadpiaci eszméket valló nyugati államok protekcionista válságkezelő magatartása új utat jelölt ki Latin-Amerika, s így Argentína számára is, akinek legjelentősebb kereskedelmi partnerei, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok mind protekcionista politikával igyekeztek kilábalni a válságból.

1929-ben, a nagy gazdasági világválság kezdetén a britek teljes külföldi beruházásának 12,8 százaléka volt Argentínában [Ferns 1952, 341], és továbbra is az argentin mezőgazdasági export fő piacának számított. A már említett ottawai konferencián visszaállított birodalmi preferenciarendszer így komoly negatív következményekkel járt Argentínára nézve, ezért 1933-ban életbe léptették a Roca-Runciman kereskedelmi megállapodást, amely garantált kvótát adott Argentínának a brit piacokon a fagyasztott marhahús tekintetében, a brit feldolgozóipari termékek kedvezményes elbánásáért és a korábbi brit befektetések védelméért cserébe. Nagy-Britanniát az is az Argentínával való külön megállapodás felé terelte, hogy a dél-amerikai ország 1931-ben olyan árfolyam- és devizapolitikai döntést hozott – alapvetően a devizahiány miatt –, amely az import csökkentését célozta, ami az Argentína javára egyébként is deficitese brit külkereskedelmi mérlegre nézve hátrányos volt [Gerchunoff–Llach 1998].

A brit érdekeket szolgáló szerződés azonban komoly ellenérzéseket váltott ki egész Argentínában, ennek ellenére az argentin kormány – amíg tudta – igyekezett a brit befektetői érdekek védelmére kelni, az 1930-as években két olyan közlekedési-szállítási jogszabályt is elfogadtak, amelyek bár állami monopóliumot teremtettek, mégis a brit vasúti és villamosközlekedési befektetéseket szolgálták. Így 1932 és 1938 között Nagy-Britanniának sikerült konszolidálnia gazdasági érdekeit Argentínában az argentin kormány támogatásával, az országban azonban egyre inkább nőtt az elégedetlenség, és az első Perón-kormány színre lépésével új irányt vett az argentin politika [Wright 1967].

A szabadkereskedelem liberalizmusából kiábrándulva, valamint a világgazdasági válság következményeitől sújtva a latin-amerikai államok ideológiailag a populizmus, gazdaságpolitikailag az importhelyettesítő iparosítás felé fordultak. Az ezzel járó államosítások, kisajátítások következtében a brit befektetések volumene is csökkenni kezdett a térségben, ám a fennmaradó – elsősorban hajózási, bányászati és banki – befektetések hozama a továbbiakban nőtt, főként Venezuelában, Bolíviában és Ecuadorban [Rippy 1950]. Argentína a továbbiakban is törlesztette adósságát Nagy-Britannia felé, azonban újabb brit vállalatok már nem tudtak befektetéseket eszközölni, és a korábbiak is alultőkésítetté váltak. Az államosítások is a brit befektetések ellen hatottak, így például Mexikóban az olajipar 1938. évi államosítása, vagy az argentin vasutak kormányzati kézbe vétele 1948-ban [Bulmer-Thomas 1998].

Az importhelyettesítő iparosítás terjedésének hatására 1938-ra a latin-amerikai régió importjából Nagy-Britannia már csak alig több mint 12 százalékkal részesedett, amely az 1913. évi szint felének felelt meg, a második világháborút követően, 1945-ben pedig mindössze 3,6 százalékkal. Ez például annak is a következménye, hogy az argentin importhelyettesítő iparosítás egyik első területe a textilipar volt. Azonban a brit piac továbbra is nyitva állt a latin-amerikai export előtt: 1945-ben a latin-amerikai kivitel tíz százaléka talált piacot Nagy-Britanniában [Bulmer-Thomas 1998].

Argentínában az 1940-es évek végén uralkodó nézetté vált az, hogy a nemzeti jólét és a növekedés biztosítása érdekében állami kézbe kell vennie az addig főként brit tulajdonban lévő közszolgáltatásokat és a vasutakat is. Elnökké választásakor Juan Domingo Perón

(1946–55) nyíltan vállalta, hogy egy gazdaságilag független, politikailag szuverén állam megteremtéséhez szükség van a vasutak államosítására. Perón ezt nemzetközi tárgyalások eredményeként született megállapodás keretében képzelte el. Az 1946-ban született Miranda–Eady megállapodás azonban egyik fél politikai és gazdasági bázisát sem elégítette ki annak ellenére, hogy az általa felvázolt vegyes tulajdonú társaság számos kedvezményre vált jogosulttá a Perón-kormány jóvoltából. Így 1947-ben újabb megállapodást kellett kötni annak érdekében, hogy az argentin kormány teljesen átvegye a brit vasutat és annak leányvállalatait, közel 2,5 milliárd arany peso értékű kárpótlás fejében. Az ehhez kapcsolódó kereskedelmi kötelezettségeket pedig az 1948. évi andoki egyezményben határozták meg [Wright 1967]. Az egyezmény szerint abban az évben Argentína a Nagy-Britanniába való exporttal fizeti meg a kárpótlást azzal a feltétellel, hogy a britek garantált áron veszik át a mezőgazdasági termékeket, míg Argentína nem szabja meg előre a brit importáruk árát.

A latin-amerikai régió iparosodási folyamata kapcsán meg kell jegyezni, hogy a válság következményeként az nem fokozatosan ment végbe, hanem hirtelen, a megváltozott külső feltételek hatására. Emellett az új stratégia nem változtatott a korábbi társadalmi-gazdasági szerkezeten, így mély szakadékot **teremtett a(z egyes országokon belüli) régiók és ágazatok között**, a fennmaradó nagybirtokrendszer pedig megátolta az erős belső piac kiépülését és a mezőgazdaság hatékony fejlődését [Galeano 1976]. Az iparosítás beindítása, illetve későbbi fejlesztése miatt szükségessé vált a közbenső termékek behozatala, így az olcsó import érdekében egyes államok túlértékeltek valutáikat [Franko 2003]. Az importhelyettesítő iparosításnak azonban nem ez volt az egyetlen ellentmondása: amellett, hogy az egyre növekvő behozatalnak deviza hiányában a latin-amerikai kormányok, így például Argentína, nem tudtak eleget tenni, saját technológia kifejlesztésére sem volt elég anyagi kapacitásuk, így ismét teret kellett nyitni a külföldi tőkének, mely a transznacionális cégek jelenlétét idézte elő. Idővel a külföldi, javarészt észak-amerikai cégek átvették az irányítást az egyes nemzeti iparágak felett, majd követték őket a kereskedelmi bankok is, ezáltal – ismét Eduardo Galeano szavaival élve – „Latin-Amerika piaca a multinacionális mamutvállalatok belső piacává integrálódott” [Galeano 1976, 371]. Nagy-Britannia az utóbbi kapcsán, azaz a kereskedelmi banki tevékenységre koncentrált a második világháború után Argentínában.

Az iparosítási stratégia korlátjai már az 1950-es években kezdtek megmutatkozni: a belső piac méretei miatt idővel egyre nehezebben, s csak magas társadalmi és gazdasági áldozatok árán lehetett azt fenntartani. Latin-Amerika ekkor a Nemzetközi Valutaalaphoz fordult segítségért, aminek feltételeessége a következő évtizedekben jelentősen befolyásolta a régió gazdaságpolitikáját.

(Összegzés) A fenti áttekintés kapcsán elmondható, hogy függetlenedését követően Latin-Amerika gazdaságainak exportszerkezete nem változott jelentős mértékben a gyarmati időszak struktúrájához képest. A spanyol birodalom hagyta ürt kitöltő, ipari forradalmát élő Nagy-Britannia nem volt érdekelt a volt spanyol gyarmatok világgazdasági pozíciójának megváltoztatásában: továbbra is a nyersanyagellátást biztosító kereskedelmi partnerként tekintett a térségre, s az ide áramlott befektetések is elsősorban a Nyugat-Európával való kereskedelmet szolgálták. A térség korábbi centrum–periféria felosztását is átformálta, a korábbi peremterületek, mint például Buenos Aires komoly fejlődésnek indultak, míg az addigi központi területek, így például Bolívia vagy Peru viszonylag sokat veszítettek gyarmatkori jelentőségükből.

A britek korai beruházásai elsősorban kereskedelmi térnyerésüket készítették elő, bizonyos mértékű „informális befolyás” kiépítése érdekében, azonban az Egyesült Államok térnyerésével párhuzamosan Nagy-Britannia gazdasági érdekei egyre délebbre tolódtak, s az nem vállalkozott pozícióinak katonai eszközökkel való megőrzésére. Argentína esetében a beruházási kedvet természetesen befolyásolták az egyes gazdasági ciklusok, ám az egyre gyakoribb válságok, visszaesések ellenére a brit tőke egyre jelentősebb mértékben vállalt szerepet Argentína fejlődésében, igaz, ezek a fejlesztések – ahogyan más külföldi befektetések is – a külpiacok érdekeit szolgálta elsősorban, nem a belső fejlődéshez kívántak hozzájárulni.

A gazdasági életre gyakorolt brit befolyást a helyi vezető réteggel való megegyezés erősítette meg, amely szinte folyamatosnak mondható. Még az importhelyettesítő iparosítás modelljét bevezető Perón-kormány idején is számítottak Nagy-Britannia együttműködésére, amely bár a politikai alkuk miatt kezdett egyre inkább kiszorulni az addig általa dominált befektetési területekről, mint például a vasút vagy a közszolgáltatási infrastruktúra. Az argentin gazdasági modell hiányosságai azonban lehetővé tették, hogy a pénzügyi szektorban szerzett pozícióit megőrizze. A britek jelenléte tehát a vizsgált időszakban meghatározó volt, és mindig gyorsan reagált a változásokra, azonban nem jelenthető ki, hogy informális hatalomra tettek volna szert Argentína esetében, legalábbis nem olyan jelentős mértékűre, amely arra buzdította volna Argentínát, hogy az 1929. évi válságot követő importhelyettesítő iparosodás hullámának ellenállva fenntartsa addigi gazdaság- és kereskedelempolitikáját.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barton, Gregory A. (2014): *Informal Empire and the Rise of One World Culture* (Palgrave Macmillan, Basingstoke)
- Benyhe János (1976): *Simón Bolívar írásai* (Európai Könyvkiadó, Budapest)
- Bulmer-Thomas, Victor (1998): *British Trade with Latin America in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (University of London, Institute of Latin American Studies, Occasional Papers No. 19)
- Cain, P.J. – Hopkins, A. G. (2016): *British Imperialism: 1688-2015*; 3. kiadás (Routledge, London)
- Duncan, Julian S. (1937): *British Railways in Argentina*. In: *Political Science Quarterly*, Vol. 52, No. 4, December, pp. 559–582.
- Ferns, H.S. (1950): *Investment and Trade between Britain and Argentina in the Nineteenth Century*. In: *The Economic History Review, New Series*, Vol. 3., No. 2, pp. 203–18.
- Ferns, H.S. (1952): *Beginnings of British Investment in Argentina*. In: *The Economic History Review, New Series*, Vol. 4., No. 3., pp. 341–352.
- Ferns, H.S. (1953): *Britain's Informal Empire in Argentina, 1806-1914*. In: *Past & Present*, No. 4, pp. 60–75.
- Ford, A.G. (1971): *British Investment in Argentina and Long Swings, 1880-1914*. In: *The Journal of Economic History*, Vol. 31., No. 3, pp. 650–663.
- Franco, Patrice M. (2003): *The Puzzle of Latin American Economic Development* (Rowman&Littlefield Publishers, Oxford)
- Galeano, Eduardo (1976): *Latin-Amerika nyitott erei* (Magvető, Budapest)
- Gallagher, John – Robinson, Ronald (1953): *The Imperialism of Free Trade*. In: *The Economic History Review, New Series*, Vol. 6., No. 1, pp. 1–15.
- Gerchunoff, Pablo – Llach, Lucas (1998): *El ciclo de la ilusión y el desencanto. Un siglo de políticas económicas argentinas* (Ariel Sociedad Económica)
- Horna, Hernán (1993): *Five Essays on Post Colonial Latin American History* (Uppsala University, Sweden)
- Jackson, Robert és Sorensen, Georg (2013): *Introduction to International Relations: Theories and Approaches*, 5. kiadás (Oxford University Press, Oxford)
- Kádár Béla (1977): *Latin-Amerika gazdasági dilemmái* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest)

- Kindleberger, C.P. (1975): *Commercial Expansion and the Industrial Revolution* (MIT, Department of Economics, Cambridge)
- Ludlow, Peter (2010): Searching for the Past, Writing for the Present: Charles Ryle Fay and Newfoundland's Contested Past. In: *ACADIENSIS Journal of the History of the Atlantic Region*, Vol. 39, No. 2, pp. 89–108.
- Lynch, John (1969): British Policy and Spanish America, 1783-1808. In: *Journal of Latin American Studies*, Vol. 1, No. 1, pp. 1–30.
- Pineda, Yovanna (2006): Sources of Finance and Reputation: Merchant Finance Groups in Argentine Industrialization, 1890-1930. In: *Latin American Research Review*, Vol. 41, No. 2, pp. 3–20.
- Pineda, Yovanna (2009): Financing Manufacturing Innovation in Argentina, 1890-1930. In: *Business History Review*, Vol. 83, Autumn of 2009, pp. 539–62.
- Prados de la Escosura (2009): Lost Decades? Economic Performance in Post-Independence Latin America. In: *Journal of Latin American Studies*, vol. 41, no.2-May, pp. 279–307.
- Rippy, J. Fred (1950): British Income From Latin-American Investments, 1939-48. In: *The Journal of Business of the University of Chicago*, Vol. 23, No. 2. (Apr, 1950), pp. 110–116.
- Sanz Villarroya, Isabel (2009): Macroeconomic Outcomes and the Relative Position of Argentina's Economy, 1875-2000. In: *Journal of Latin American Studies*, Vol. 41, pp. 309–346.
- Semsey Viktória (2008): *Spanyolország és Latin-Amerika a 19–20. századi rövid története* (L'Harmattan Kiadó, Budapest)
- Solti Ágnes (2008): *Venezuela és a bolíviai álom* (Budapesti Corvinus Egyetem – Nemzetközi Tanulmányok Intézet, Budapest)
- Stone, Irving (1968): British Long-Term Investment in Latin America, 1865-1913. In: *The Business History Review*, Vol. 42, No. 3, Autumn, 1968, pp. 311–339.
- Thompson, Andrew (1992): Informal Empire? An Exploration in the History of Anglo-Argentine Relations, 1810-1914. In: *Journal of Latin American Studies*, Vol. 24, No. 2, pp. 419–436.
- Vargas García, Eugénio (2006): Imperio informal? La política británica hacia América Latina en el siglo XIX. In: *Foro Internacional*, Vol. 46, No. 2, 2006, pp. 353–385.
- Winks, Robin W. (1976): On Decolonization and Informal Empire. In: *The American Historical Review*, Vol. 81, No. 3, pp. 540–556.
- Wright, Winthrop R. (1967): Foreign-Owned Railways in Argentina: A Case Study of Economic Nationalism. In: *The Business History Review*, Vol. 41, No. 1, pp. 62–93.
- Young, George F.W. (1991): British Overseas Banking in Latin America and the Enroachment of German Competition, 1887-1914. In: *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, Vol. 23., No. 1, pp. 75–99.

* A szerző a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskolájának harmadéves doktorandája. Kutatási területét az aktuális latin-amerikai politikai és gazdasági folyamatok jelentik. Jelenleg a montevideói Universidad de la República gazdaságtörténeti PhD-programjának vendég-hallgatója az Európai Unió „Erasmus Mundus Action 2 Programme” támogatásának köszönhetően.

Wesselényi Miklós törvénytelen gyermekei

A reformkor egyik legkiemelkedőbb alakja, Wesselényi Miklós (1796–1850) főként a politikusi tevékenységéről és az irodalmi munkásságáról ismert. Azt azonban igen kevesen tudják, hogy a báró korának egyik legnagyobb „nőfalója” volt. A szeretőivel való viszonyáról elsősorban a naplóból tudhatunk meg a legtöbbet, melyeket több mint 20 éven át, napi gyakorisággal vezetett. Ebben rendszeresen feljegyezte a nőkkel való találkozásait és a szexuális aktusok számát. (Volt olyan, hogy egyszerre több mint tíz lánnyal is testi kapcsolatot tartott fenn és gyakran egy nap alatt többel is szeretkezett.) Nos, ennek a kicsapongó életnek, életmódnak – többek között – az volt az egyik folyamodványa, hogy ezen szeretőitől törvénytelen gyermekei születtek.

A XIX. század végétől egészen napjainkig csak néhány olyan monográfia és tanulmány látott napvilágot, mely – igen röviden – említést tesz Wesselényi természetes gyermekeiről.¹ A legfrissebb szakirodalmi forrás szerint „Wesselényi Miklós törvénytelen gyermekeiről több forrás is a rendelkezésünkre áll. Sok egyszeri kalandja miatt valószínűleg ő maga sem tudta pontosan hány gyermeke lehet.”² Az alábbiakban tehát arra a kérdésre próbálok választ találni, hogy az „árvízi hajós”-nak hány törvénytelen gyermeke lehetett és közülük kik azok, akiket név szerint is azonosítani lehet.

Itt, a publikációm legelején szeretném megjegyezni, hogy a legfrissebb genealógiai szakirodalom szerint Wesselényi Miklósnak a feleségétől, Lux Annától két törvényes fia született.³ Az igazság azonban az, hogy – a zsigó és pesti református egyházközségek matrikuláinak az adatai szerint – az „árvízi hajós” nem két, hanem három törvényes gyermeke volt. Mégpedig a Zsigón, 1845. december 13-án született Miklós, az ugyancsak Zsigón, 1847. március 11-én született Béla-Pál és a Pesten, 1850. május 16-án – igaz posztumusz – született Heléna.⁴

Visszatérve Wesselényi Miklós törvénytelen gyermekeihez, először barátja, Újfalvi Sándor (1792–1866) emlékiratait kell megemlítenem, melyben a vadászati szakíró 13 törvénytelen gyermekről beszél. Mint írja, „Függetlensége s szabadsága túlfeszített elhietségiben különböző aljas nőktől tizenhárom fattyú gyermekkel szaporítá a születés által már céltévesztettek számát”.⁵ Ez a szám azonban talán túlzás. (Bár ki tudja, semmi sem lehetetlen, ismerve Wesselényi – a naplói közlése szerint is – igen nagy szexuális „étvágyát”.)

A következő említésre méltó kútfők, Wesselényi Miklós végrendeletei. A Pesten, 1832. április 12-én kelt testamentumában öt – sajnos név nélküli – természetes gyermekéről emlékezik meg. Végakarata szerint „A mi eladandó felkelhetője, a jószágok termése, keresménye stb. összesített árából – adósságai, tisztei és cselédei kifizetése után – fenmarad, osztassék öt egyenlő részre, s adassék azon három gyermek számára, kiket Galacson neveltet, és azon egy fiú és leányka részére, kik Zsigón vannak, s a kiket mind Kelemen, mind Nagy Lázárné jól ismernek. Ez öt gyermeknek – úgymond – én adván életet: nevelést, s a mennyire lehet, élelmet is tartozom adni, melyért mindenik ezen öt gyermek közül a maga részére esendő pénznek kamataiból neveltessék, s midőn a fiuk 24 évöket elérik, a lányok pedig vagy férjhez mennek, vagy azon kort elérik, akkor vegyék a tőkepénzt.”⁶ A Zsigón, 1848. március 25-én kelt végrendeletében azonban már csak négy – igaz, itt név szerint is megnevezett – törvénytelen gyermekéről tesz említést. Mint írja, „De nőmet, valamint gyermekeimet is ezennel kötelezem ara, hogy természetes kedves gyermekeimnek,

ú: m: Wersényi Rósa Reinagel Richardnő, s Wersényi Kata leányimnak, Wersényi István és Wersényi László fiaimnak mind a' négynek külön 10.000 = tízezer pengő forintot tartozzék vagy tartozzanak ezüst pénzben – három darab ezüst huszast egy pforintban számítva – halálom után négy év alatt kifizetni”.⁷

A témával kapcsolatos eredeti források sorában a következő melyről említést kell tennem, az Wesselényi Miklós 1835 és 1839 között zajlott felségárulási perének a Marosvásárhelyen, 1835. március 18-án kelt vádirata, melyben – sok más vétke mellett – az „erkölcstelen életét” bizonyítandó a következőket fogalmazták meg: „Ugyan a maga jószágbeli jámbor adózó polgár szolgáló embereinek, fiatal, ártatlan, szűz több leányait szüzességeiben megrontotta vétkeesen, a földesúri fényes tulajdoni jusnak gyalázatos, ocsmány visszaélésével és a köztársaságnak undorodásával megszeplősítette, kiktől élő gyermekei vannak, jelesen törvénytelen élete gyümölcsei. aa) Molnár Borbálától egy fiú és egy leány. bb) Szántó Zsuzsannától egy fiú. cc) Salamon Esztertől egy fiú. dd) Réti Borbálától egy fiú. ee) Daróczi Erzsébettől egy leány. ff) Udvari jágere leányától, Springer Pepitől egy fiú gyermekek.”⁸ Summa summarum, Wesselényi Miklósnak 1835-ben – már és még – hét élő gyermeke volt. (Ugyanezen adatokat közli egyébként több, a témát érintő publikáció is.)⁹

Igen fontos dokumentumok még magának, Wesselényi Miklósnak a naplói is, melyeket már többen is görcső alá vettek. Takács Péter egy tanulmányában például – e témában – a következőket fogalmazza meg: „A naplók is visszatérően foglalkoznak a Versényi névre hallgató lányok – Róza és Katalin – neveltetésével. A levelek és a gräfenbergi naplófeljegyzések a fiúk – Károly, István és László – taníttatásával, sorsával is. László és István az 1848 májusától szervezett nemzetőrség, majd a szabadságharc veresége után az osztrák hadsereg kényszersorozása miatt Wesselényi haláláig szinte minden Nagy Lázár gazdatisztal váltott levélben szerepelnek. Naponkénti odafigyeléssel kíséri a két felnőtt fia honvédséghez történő beállítását. Lovat rendel alájuk ménéséből, majd megnyugszik gyalogsági szolgálatukban. Izgul értük a szabadságharc elvesztését követően. Gazdatisztjeit, barátait, az osztrák hadseregben szolgáló katonatiszt ismerőseit környékezi meg, hogy beszéljék rá mindkettejüket a sorkatonai szolgálatra.”¹⁰ Priszlinger Zoltán 2008-ban megjelent publikációjában pedig – többek között – azt írja, hogy a naplók alapján „Hét nevet tudtam azonosítani”¹¹ és így, „Katica, Rózsi, Ilka, Ádám, Pista, Károly, Laci nevű törvénytelen lányait és fiait ismerjük név szerint”.¹² (Közülük Ilka és Ádám gyermekként halt meg, mivel – mint azt a naplójában olvashatjuk – 1838-ban, amikor hazaszökött Zsibóra, felkereste két gyermeke, a „szegény kis Ádámom és a kedves Ilka sírját”.¹³) Továbbá azt is Priszlinger kutatásaiból tudjuk, hogy a „törvénytelen gyermekeinek anyjai: Molnár Borbála („MB”), Szántó Zsuzsanna („Szs”), Réti Borbála („RB”), Salamon Eszter („E” ?), Daróczi Erzsébet és Springer Pepi” voltak.¹⁴

Itt, a bevezető rész végén szeretnék még röviden szót ejteni Wesselényi Miklós törvénytelen gyermekeinek a vezetéknevéről, azaz a Versényi – vagy másképpen Wersényi – családnévéről, melynek eredetéről az „árvízi hajósnak”, Kelemen Benjámint (1792–1883) jószágigazgatójával folytatott levelezéséből szerezhetünk közelebbi információkat. Wesselényi 1835. szeptember 6-án, Kelemennek szóló levelében ugyanis a következőket írja: „Gyermekeimnek név kell, nem lehetnek mint az agárkölykök a hány annyi név alatt. Ha a törvény nem ad is szegényeknek nevet, azért gondosságom s szeretetem kell hogy azt tegye. Nem adhatom nekik a magamét, de adom egy részét, s így az első szót elhagyván, nevének lehetne: Elényi. De tán Wersényi jobban hangzana. Írja meg édes Kelemen e tárgyról véleményét. Szükséges, hogy ezentúl történjék, a mi eddig nem történt, hogy adassék tudtul a gyermekeknek, hogy én apjuk vagyok, a nélkül nem fejlőd-

hetik bennök irántam gyermeki szeretet, pedig attól várom napjaim derűtségét.”¹⁵ Úgy látszik, hogy Kelemen Benjámint véleménye az volt, hogy a szóban forgó utóbbi névhez tétessen egy „r” betűt, és az legyen Wersényi. Ezen felvetésre Wesselényi Miklós egy, 1835. szeptember 25-én kelt levelében azt válaszolta, hogy az ajánlott „Wersényi” név jó és azonnal megvalósítandó.¹⁶ 1835. december 6-án pedig már azt közli Kelemennel, hogy „A gyermekeknek ezennel új esztendei ajándéku adom a »Wersényi« nevet. Viseljék Ők s maradékuk becsülettel.”¹⁷ Summa summarum 1836. január 1-től „beszélhetünk” a Wersényi, Wersényi családnévről. Amúgy, a Wesselényi Miklós által írt és neki címzett levelek alapján öt olyan személyt kell megemlítenem, akik bizonyosan ezt a vezetéknevet viselték. Ezek, a felnőttkort megélt gyermekek pedig Wersényi Károly (1841–1843), Wersényi István (1843–1850), Wersényi Katalin (1842–1848), Wersényi László (1844–1850) és Reinagel Richárné született Wersényi Róza (1841–1850).¹⁸

Lássuk tehát, hogy a fentebb idézett kútfők és publikációk, valamint a zsidói református matrikulák, illetve egyéb levéltári és kéziratári források tanúsága szerint kik voltak bizonyosan – igaz nem DNS-tesztel bizonyítottan – Wesselényi Miklós törvénytelen gyermekei és milyen életrajzi adatokkal rendelkezünk róluk:

1. Wersényi Rozália

„Rósália Szerentse Leán” született – a zsidói református egyház keresztelési matrikuláiban található bejegyzés tanúsága szerint – „Molnár Bori” törvénytelen lányaként, Zsidón, majd megkeresztelték ugyanott, 1824. szeptember 26-án.¹⁹ A zsidói református anyakönyvbe, 1848. február 5-én bevezetett „Anya Könyvi Megigazítás”-ból pedig megtudhatjuk azt is, hogy „1824^{bán} Sept[ember] 26^{án} Kereszteltetett Molnár Borbálának B[áró] Wesselényi Miklos Urtol Ön elősmerete szerint természetes Leánya Rozália – Wersényi vezeték névvel.”²⁰

„Fräulein Rosa Wersenyi” (Wersényi Róza kisasszony), „Nikolaus Versenyi, Gutsbesitzer zu Zsibó in Siebenbürgen” (Wersényi Miklós [!] zsidói, erdélyi földbirtokos) 21 éves, zsidói születésű, református vallású „eheliche Tochter” (törvényes lánya [!]) – a császári-királyi 39. gyalogezred esketési matrikuláiban található német nyelvű bejegyzés tanúsága szerint – házasságot kötött Pesten, 1847. február 11-én Richard Rainagel cs. kir. alhadnaggal.²¹ (Rainagel – 1848-tól Rajnai – Richárd született az Alsó-Ausztriai Mühlbachban, 1816. december 4-én. Cs. kir. hadnagy, majd az 1848/49-es szabadságharc őrnagya. Meghalt 1887 után.²²)

Meghalt – testvére, Wersényi Károly gyászjelentése szerint – 1887 után.²³

Egyéb életrajzi adatok: 1836-tól Pesten, a Tánzer Lilla-féle leánynevelő-intézetben nevelkedett.²⁴

2. Wersényi Károly

„Zab Fiu Károly” született – a zsidói református egyház keresztelési matrikuláiban található bejegyzés tanúsága szerint – „Molnár Borbála” törvénytelen fiaként, Zsidón, majd megkeresztelték ugyanott, 1826. április 6-án.²⁵

Házasságot kötött – a gyászjelentése szerint – 1851 és 1852 között borosjenői Korda Annával.²⁶ (Korda Anna született 1830 körül és meghalt Besenyőn, 1894. május 4-én.²⁷)

„Wersényi Károly díjnok a megyei Kir. törvényszéknél” meghalt – a zilahi református egyház halotti anyakönyveiben található bejegyzés tanúsága szerint – 61 éves korában, szívszélhűdés következtében, Zilahon, a Tuhutum utca 21. szám alatt, 1884. január 23-án.²⁸ A gyászjelentéséből pedig megtudhatjuk azt is, hogy „Idősb Wersényi Károly, zilahi kir. törvényszéki tisztviselő és 1848/49-iki honvédhadnagy” delután 4 órakor, élete 61.

évében, házasságának 36. évében halálozott el és a temetésére a zilahi köztemetőben, 1887. január 25-én került sor.²⁹

Egyéb életrajzi adatok: Wesselényi Miklós Pesten, 1848. március 25-én kelt végrendeletben nem szerepel a neve. Ennek az lehet az oka, hogy valamikor 1844–1845 táján – többszöri intés ellenére – visszaeső iskolai tolvajlás miatt „kitagadta”, azaz megtagadta. Többé a nevét sem írta le és valószínűleg ki sem ejtette.³⁰ Részt vett az 1848/1849-es szabadságharcban. 1848 augusztusában belépett a Kolozsváron szerveződő 15. számú Mátyás huszárezredbe. Erdélyben, majd 1849 tavaszától a Temesközben harcolt. 1849. május 1-én – mint tizedes – megkapta a 3. osztályú katonai érdemjelet. 1849. augusztus 1-én hadnaggyá léptették elő.³¹ Életről annyit tudunk még, hogy 1867-ben községi jegyző volt a Kolozs vármegyei Szucságon.³²

3. Versényi Katalin

„Fattyú Szántó Kata” született – a zsigó református egyház keresztelési matrikulájában található bejegyzés tanúsága szerint – „Szántó Susánna” lányként, Zsigón, majd megkeresztelték ugyanott, 1827. január 28-án.³³ A zsigó református anyakönyvbe, 1848. február 5-én bevezetett „Anya Könyvi Megigazítás”-ból pedig megtudhatjuk azt is, hogy „1827^{ben} Janu[ar] 28^{án} Kereszteltetett Szanto Susánnának B[áró] Wesselenyi Miklos Urtol Ön elősmerése szerént természetes Leánya Katalin – Wersényi vezeték névvel.”³⁴

Meghalt – egy osztrák forráskiadvány adatai szerint – 1863 után.³⁵

Egyéb életrajzi adatok: 1836-tól Pesten, a Tánzer Lilla-féle leánynevelő-intézetben nevelkedett.³⁶ 1848-tól Pesten és Gräfenbergben élt az édesapjával, 1850-ben pedig ott volt annak halálos ágyánál.³⁷ Életről annyit tudunk még, hogy 1856-ban és 1863-ban a Közép-Szolnok vármegyei Újnémeten volt földbirtokos.³⁸

4. Versényi István

„Törvényetlen István” született – a zsigó református egyház keresztelési matrikulájában található bejegyzés tanúsága szerint – [Salamon Terézia] törvényetlen fiaként, Zsigón, majd megkeresztelték ugyanott, 1829. május 5-én.³⁹ A zsigó református anyakönyvbe, 1848. február 5-én bevezetett „Anya Könyvi Megigazítás”-ból pedig megtudhatjuk azt is, hogy „1829^{ben} Majus 5^{én} Kereszteltetett Salamon Théréziának B[áró] Wesselenyi Miklos Urtol Ön elősmerete szerént természetes fia István – Wersényi vezeték névvel.”⁴⁰

Házasságot kötött – testvérei, Versényi László és Versényi Károly gyászjelentése szerint – egy ismeretlen személlyel.⁴¹

Meghalt – testvére, Versényi Károly gyászjelentése szerint – 1887 után.⁴²

Egyéb életrajzi adatok: Részt vett az 1848/49-es szabadságharc. 1848-ban nemzetőr, 1849-ben pedig már főhadnagy.⁴³ 1856-ban és 1863-ban, mint újnemeti földbirtokost említik a források.⁴⁴ Életről annyit tudunk még, hogy 1865-ben Közép-Szolnok vármegye útbiztosa volt.⁴⁵

5. Versényi László

„László” született – a zsigó református egyház keresztelési matrikulájában található bejegyzés tanúsága szerint – „Réti Borbála” törvényetlen fiaként, Zsigón, majd megkeresztelték ugyanott, 1831. augusztus 28-án.⁴⁶ A zsigó református anyakönyvbe, 1848. február 5-én bevezetett „Anya Könyvi Megigazítás”-ból pedig megtudhatjuk azt is, hogy „1831^{ben} August[us] 28^{án} Kereszteltetett Rétyi Borbálának B[áró] Wesselenyi Miklos Urtol Ön elősmerete szerént természetes fia László – Wersényi vezeték névvel.”⁴⁷

Házasságot kötött – a gyászjelentése szerint – 1861 és 1862 között rettegi Viski (Visky) Borbálával.⁴⁸ (Viski Borbála született 1831 körül és meghalt Közép-Szolnok vármegyei Szamosújlakon, 1905. július 4-én.)⁴⁹

„Versényi László, 1848/49-iki honvéd, nyug. megyei és királyi tisztviselő” – a gyászjelentésének tanúsága szerint – meghalt Szamosújlakon, 1884. augusztus 10-én, délelőtt 8 órakor, élete 54. évében, házasságának 23. évében, majd eltemették a szamosújlaki temetőben, 1884. augusztus 12-én került sor.⁵⁰

Egyéb életrajzi adatok: Részt vett az 1848/49-es szabadságharcban, mint honvéd, majd annak leverése után besorozták az cs. kir. hadseregbe.⁵¹ Életéről annyit tudunk még, hogy 1867-ben Közép-Szolnok vármegye esküdtje,⁵² 1874-ben pedig kir. fogház-felügyelő volt Zilahon.⁵³

6. Springer Ádám

„Springer Ádám” született – a zsidói református egyház keresztelési matrikuláiban található bejegyzés tanúsága szerint – „Springer Josefa” törvénytelen fiaként, Zsibón, 1834. március 1-én, majd megkeresztelték ugyanott, 1834. március 2-án.⁵⁴

„Springer Josefa Fia Ádám” – a zsidói református egyház halotti anyakönyveiben található bejegyzés tanúsága szerint – meghalt hároméves korában, himlő következtében, Zsibón, 1837. január 19-én, majd eltemették ugyanott.⁵⁵

7. Daróczi Ilona

„Darotzi Héléna” született – a zsidói református egyház keresztelési matrikuláiban található bejegyzés tanúsága szerint – „Darotzi Erzsébeth” törvénytelen lányaként, Zsibón, majd megkeresztelték ugyanott, 1834. december 22-én.⁵⁶

„Darotzi Erzsébeth Leánya Ilona” – a zsidói református egyház halotti anyakönyveiben található bejegyzés tanúsága szerint – meghalt kétéves és egy hónapos korában, himlő következtében, Zsibón, 1837. január 18-án, majd eltemették ugyanott.⁵⁷

JEGYZETEK

- 1 Benedek, Vasile: *Aplicarea principiilor liberale pe domeniul Wesselényi din Jibou*. In: Acta Musei Porolissensis. Tom. XXXVI. Zaláu, 2014. 65–66.; Jakab Elek: *Nagy-Ernyei Kelemen Benő élete*. In: Keresztény Magvető, 1887. 3. füz. 157–158.; Kardos Samu: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái*. I–II. köt. Budapest, 1905. passim;
- 2 Priszlinger Zoltán: *Strigulákban mért férfiaság. Szerelem és szexualitás ifjabb Wesselényi Miklós naplójában*. In: Sic Itur ad Astra, 58. sz. (2008) 221–223.; Takács Péter: *Wesselényi Miklós szézilált naplója*. In: a személyes történelem forrásai. Szerk.: Galambos Sándor és Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza, 2014. 23.; Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest, 1965. 319.; Újfalvi Sándor: *Emlékiratok*. Budapest, 1990. 322.; Veress Dániel: *Férfitű és történeti gyász. Glosszák Wesselényi Miklós életéhez, művéhez, eszmévilágához*. Csíkszereda, 2000. 80–81.
- 3 Priszlinger: i. m. 221.
- 4 Gudenus János József: *A magyarországi főnemesesség XX. századi genealógiája*. IV. köt. Budapest, 1998. 264–265.; Tibori Szabó Zoltán: *Wesselényiek és Telekiek Zsibón*. In: Torony Erdély kapujában. Szerk.: Molnár János. Kolozsvár, 2004. 178–179.
- 5 Merényi-Metzger Gábor: *Wesselényi Miklós életének anyakönyvi forrásai*. In: Erdélyi Múzeum, 2011. 3–4. sz. 124–130.
- 6 Újfalvi: i. m. 322.
- 7 Jakab: i. m. 158.
- 8 Kardos: i. m. II. 498.
- 9 Kardos: i. m. I. 411.
- 10 Jakab Elek: *Wesselényi Miklós hűtlenségi bűnpere*. I. köt. Budapest, 1875.; Benedek: i. m. 65.; Veress: i. m. 81.
- 11 Takács: i. m. 23.
- 12 Priszlinger: i. m. 221.
- 13 Priszlinger: i. m. 222.
- 14 Priszlinger: i. m. 221.
- 15 Priszlinger: i. m. 212.
- 16 Jakab: i. m. 157.
- 17 Jakab: i. m. 157.
- 18 Jakab: i. m. 157.
- 19 Venczel József: *Ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltára*. Kolozsvár, 2002. 42.
- 20 Direcția Județeană Sălaj a Arhivelor Naționale (a továbbiakban: DJAN Sălaj). Fond nr. 16. Colecția registrelor de stare civilă (a továbbiakban: Fond

- nr. 16). Reg. nr. 631. Parohia reformatä Jibou. Vegyes anyakönyvek. I. köt (a továbbiakban: Reg. nr. 631). Fol. 23.
- 20 DJAN Sälaj. Fond nr. 16. Reg. nr. 631. Fol. 24.
- 21 Österreichisches Staatsarchiv. Kriegsarchiv. Militärmatriken. Bd. 1863. Trauungsbuch des K. k. Infanterie-Regiments Nr. 39. Fol. 4.
- 22 Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 2000. 590.
- 23 Országos Széchényi Könyvtár. Plakát- és Kisnyomtatványtár (a továbbiakban: OSZK. PÉKT). Idősb Versényi Károly gyászjelentése. Zilah, 1884. január 24 (a továbbiakban: V. K. gyj).
- 24 Priszlinger: i. m. 222., Veress: i. m. 81.
- 25 DJAN Sälaj. Fond nr. 16. Reg. nr. 632. Parohia reformatä Jibou. Vegyes anyakönyvek. II. köt (a továbbiakban: Reg. nr. 632). Fol. 8.
- 26 OSZK. PÉKT. V. K. gyj.
- 27 OSZK. PÉKT. Özv. Versényi Károlyné szül. borosjenői Korda Anna gyászjelentése. Besenyő, 1894. május 4.
- 28 DJAN Sälaj. Fond nr. 16. Reg. nr. 1298. Parohia reformatä Zaláu. Halottak anyakönyvek. 6/1887.
- 29 OSZK. PÉKT. V. K. gyj.
- 30 Kardos: i. m. II. 498.; Takács: i. m. 23.
- 31 Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. III. köt. Budapest, 1999. 456.; Virányi Vilmos: *Honvédtiszti koszoru az 1848/9. évből*. Pest, 1867. 216.
- 32 Bona (1999): i. m. 456.
- 33 DJAN Sälaj. Fond nr. 16. Reg. nr. 632. Fol. 8.
- 34 DJAN Sälaj. Fond nr. 16. Reg. nr. 631. Fol. 24.
- 35 Grimm, Josef A. Ritter von: *Das Urbarialwesen in Siebenbürgen*. Wien, 1863. 132.
- 36 Priszlinger: i. m. 222.; Veress: i. m. 81.
- 37 Kardos: i. m. II. 498.; Priszlinger: i. m. 222.
- 38 Wiener Zeitung (a továbbiakban: W. Z). 1856. Nr. 216. 929.; Grimm: i. m. 132.
- 39 DJAN Sälaj. Fond nr. 16. Reg. nr. 632. Fol. 9.
- 40 DJAN Sälaj. Fond nr. 16. Reg. nr. 631. Fol. 24.
- 41 OSZK. PÉKT. Versényi László gyászjelentése. Szamos-Ujlak, 1884. augusztus 10 (a továbbiakban: V. L. gyj.); OSZK. PÉKT. V. K. gyj.
- 42 OSZK. PÉKT. V. K. gyj.
- 43 Bona (1999): i. m. 456.; Kardos II. 382.; Takács: i. m. 23.; Virányi: i. m. 223.
- 44 W. Z. 1856. Nr. 216. 929.; Grimm: i. m. 132.
- 45 Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. VI. köt. Zilah, 1904. 730.
- 46 DJAN Sälaj. Fond nr. 16. Reg. nr. 632. Fol. 11.
- 47 DJAN Sälaj. Fond nr. 16. Reg. nr. 631. Fol. 24.
- 48 OSZK. PÉKT. V. L. gyj.
- 49 OSZK. PÉKT. Özv. Versényi Lászlóné szül. Visky Borbála gyászjelentése. Szamos-Ujlak, 1905. július 4.
- 50 OSZK. PÉKT. V. L. gyj.
- 51 Kardos II. 382.; Priszlinger: i. m. 222.; Takács: i. m. 23.
- 52 Petri: i. m. 730.
- 53 OSZK. PÉKT. Ifjabb zsbóbi Wersényi László gyászjelentése. Kolozsvár, 1874. május 1.
- 54 DJAN Sälaj. Fond nr. 16. Reg. nr. 632. Fol. 15.
- 55 DJAN Sälaj. Fond nr. 16. Reg. nr. 632. Fol. 38.
- 56 DJAN Sälaj. Fond nr. 16. Reg. nr. 632. Fol. 16.
- 57 DJAN Sälaj. Fond nr. 16. Reg. nr. 632. Fol. 38.

A holokauszt utolsó felvonása a Józsefvárosban

A magyarországi holokauszt és a magyar holokauszt ugyanannak a népirtásnak az első és második fázisa volt, mégis indokolt különbséget tenni közöttük. A két tömeggyilkosság eltért egymástól, annak ellenére, hogy mindkettőre 1944–45-ben, a második világháború utolsó évében került sor, a németek által megszállt Európában, és a zsidók elpusztításának bizonyos körülményeit tekintve sok volt a hasonlóság.

I. A magyarországi holokauszt időszaka 1944. március 19-étől, Magyarország német megszállásától 1944. július 10-ig terjedt, amikor a Rákócscsabáról indított utolsó vonatszerelvény, 1230 zsidóval, Kassánál átlépte a határt, Auschwitz úti céllal. Erre a deportálásra a Sztójay-kormány, és azon belül a Jaross Andor vezette belügyminisztérium, valamint a teljes magyar közigazgatás közreműködésével került sor az egész ország területén, a főváros kivételével. A műveletet a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) zsidóügyi osztályának vezetője, Adolf Eichmann SS Obersturmführer és kommandója irányította. A népirtást senki és semmi nem zavarta meg, a lakosság nem tanúsított ellenállást, a külföld közönyösen szemlélte a tragédiát. A magyarországi holokauszt áldozata a vidéki zsidóság volt, a gyilkolást fizikai értelemben a németek, az SS hőhérai végezték.

Érdemes azonban hangsúlyozni, hogy a Sztójay-kormány számos intézkedése Budapestre is kiterjedt (a zsidók teljes jogfosztása, a sárga csillag kötelező viselése, illetve az ún. „csillagos házakba” való kényszerű összeköltöztetés). A magyarországi holokauszt során tömegesen deportálták a nőket, gyermekeket és idős embereket, ugyanakkor a katonaköteles férfiak egy része, akik ekkor munkaszolgálatot teljesítettek, még életben maradt. A népirtás ezen szakaszának emblemikus helyszínei a pályaudvarok voltak a nagyobb vidéki városokban, ahol átmenetileg gettókat állítottak fel (Munkács, Mátészalka, Miskolc, Szolnok, Debrecen, Szeged, Pécs, Kaposvár, Zalaegerszeg, Tapolca, Győr, Sopron stb.) A gyermekáldozatok elsősorban a magyarországi holokauszthoz köthetők, ugyanis, mint ismeretes, bizonyos kor alatt a deportált gyermekeket azonnal a gázba küldték. A munkavégzésre alkalmasnak talált, a németek által megszállt területre deportált magyar zsidók többsége is meghalt. Csak egy elenyésző kisebbség élte túl a koncentrációs táborokat, és érte meg a felszabadulást. Ez a folyamat 1945 májusáig, a háború végéig elhúzódott.

II. A magyar holokauszt, a „második fázis” 1944. október 15-ével, Szálasi Ferenc hatalomátvételével kezdődött. Áldozatainak többsége a munkaszolgálatosok közül került ki, de érintette a budapesti zsidóházakba költöztetett, majd a gettóban összezsúfolt nőket, gyerekeket és öregeket is. Ellentétben a kelet-európai népirtó tapasztalatok alapján, német precizitással szervezett népirtással, a magyar holokauszt szervezetlen, brutális és sok tekintetben rögtönzött volt. Bár Adolf Eichmann október 18-án Budapestre érkezett, és csak közvetlenül a szovjet csapatok Budapest körüli ostromgyűrűjének bezárulása előtt távozott, nem ő irányította az eseményeket. Ebben a népirtásban az SS, illetve a Sondereinsatzkommando csak „mellékszereplő” volt. A fővárosi zsidókat magyarok hurcolták el „a csillagos házakból”, és magyarok is végeztek velük. (A hitközségi vezetők, akiket Eichmann 1944 tavaszán együttműködésre kényszerített, Stern Samuval az élen, Szálasi Ferenc államcsínye után elrejtőztek.) A nyilasok a munkaszolgálatosokat megté-

vesztéssel és kényszerrel deportálták Budapestről. Maga Eichmann legfőbb szemlélője volt a nyilas kormányzat által elrendelt terrornak, bár nem lehet kizárni, hogy rövid időre ő is feltűnt a Józsefvárosi pályaudvaron.

A Józsefvárosi pályaudvarról történő deportálás, majd a nyugati határra szállított zsidó munkaszolgálatosok legyilkolása egyfajta „háziagos népirtás” volt, még akkor is, ha a zűrzavaros, háborús viszonyok között valószínűleg Eichmann bécsi munkatársai gondoskodtak a zsidók elszállításához szükséges vasúti szerelvényekről. Az áldozatok részben az alutápláltság, a hideg és a kimerültség következtében haltak meg, részben pedig azért, mert a sorkatonákból álló keret, illetve a helybeli lakosság soraiból toborzott öök agyonverték, illetve agyonlőtték őket Sopron, Kőszeg, Balf, Nagycenk, Fertőrákos térségében. (Kőszegen a nyilasok még gázkamrát is létesítettek, melynek határfoka érthető módon meg sem közelítette az auschwitziakét.) Megjegyzendő, hogy a polgári lakosság nemcsak Magyarországon vett részt a zsidók legyilkolásában: ugyanez, vagy hasonló történt a balti országokban, Lengyelországban, Ukrajnában, Romániában, Horvátországban, a háború elején, 1941-ben. Hazai sajátosság viszont, hogy erre nálunk a világháború utolsó évében került sor, amikor már minden józanul gondolkodó ember számára nyilvánvaló volt, hogy a hitleri Németország katonailag alulmarad a szövetségesekkel szemben. Az antiszemita bünbakképzés és a cinikus politikai uszítás felszínre hozta és tettekre váltotta a legdurvább és legpusztítóbb emberi ösztönöket, még a nyilvánvaló összeomlás küszöbén is. A deportálás végkifejletét, vagyis azt, ami 1944 decembere és 1945. március vége között a munkaszolgálatosokkal történt Magyarország nyugati határán, majd később Burgenlandban (pl. Rohoncon), feltétlenül be kell mutatnia a Józsefvárosi pályaudvaron rendezett kiállításnak.¹

Megkésettsége mellett a magyar holokauszt másik jellegzetessége volt, hogy legalábbis Budapesten, már mutatkozott ellenállás, és számos esetben kifejezésre jutott a többségi lakosság együttérzése. A fővárosiak több tízezer zsidót bujtattak el, és végre a külföld is megmozdult: a svájci, illetve az angolszász sajtóban cikkek jelentek meg az eseményekről, és a semleges országok követségei folyamatosan tiltakoztak. Az amerikai támogatással működő svéd diplomata, Raoul Wallenberg, ahol csak lehetett, akadályozta a népiirtást, próbált segíteni az üldözötteknek a Józsefvárosi pályaudvaron is. Ez volt a magyar holokauszt emblematisz helyszíne, ahol a deportáltak jelentős részét bevagonírozták és a halálba küldték. A többi áldozat, amennyiben túlélte a hetekig tartó menetelést, gyalog érkezett a „birodalmi védvonal” építkezéséhez, Borból, Budapestről és Észak-Magyarországról. Az áldozatok 1945 februárjától kezdve összekeveredtek, ugyanis a *Süüdostwall* építésének túlélőit végül Mauthausenbe, és más koncentrációs táborokba deportálták, ahol találkozhattak azokkal, akik már 1944 júliusában léptek be a német KZ-birodalomba.

A helyszín: a MÁV első pesti pályaudvara a Józsefvárosban

Az 1867-es kiegyezés előtt Pesten és Budán mindössze három, kisebb vasútállomás működött, két társaság kezelésében. A pesti indóházat, mely a mai Nyugati pályaudvar helyén állt, a Magyar Középponti Vasúttársaság építtette, 1846-ban. A vasút, az indóházzal együtt az Osztrák Államvasúti Társaság tulajdonába került át, ugyanúgy, mint Kőbánya alsó állomás.

A budai indóházat, a mai Déli pályaudvar elődjét, a pest-kanizsai vonal megnyitásakor a Déli Vasút nyitotta meg.

A Salgótarjántól Pestig és Losoncon át Besztercebányaig vezető Északi Vasút létesítésére 1862-ben kért engedélyt egy hazai és külföldi arisztokratákból álló társaság, melynek tag-

jai között voltak herceg Coburg-Gotha Ágost, gróf Forgách Antal és József, gróf Czebirán Ferenc, báró Podmanitzky Ármin és Gyürki Pál örökösei. A társaság megkapta az osztrák kereskedelmi és népgazdasági miniszter engedélyét, amit Ferenc József kegyeskedett jóváhagyni. A Társaság ezek után vette fel a „cs. k. szab. Pest-Losoncz-Beszterce-bányai vasút és Szent István köszénbánya – Társulat” nevet. Röviden csak „Losonci vasútként” emlegették. 1866-ban az építkezés hitelezői csődöt jelentettek. De a magyar kormány vállalta, hogy kifizeti a követeléseiket, továbbá hitelt nyújt a hiányzó felépítményi anyagok beszerzésére és elfogadja a társaság újonnan kibocsátott elsőbbségi kötvényeit, 7,2 millió forint erejéig. A társaság felvette a „Magyar Északi Vasút” nevet, és az építkezés folytatódott. Ekkor „a régi józsefvárosi temetőt kiürítették, a neves halottakat és a negyvennyolcas honvédeket exhumálták, és a Kerepesi temetőbe helyezték át. A temető helyén, a mai Fiumei út, Kőbányai út és Könyves Kálmán körút közötti területen felépítették a pályaudvart.”²²

A vonalat 1867. április 2-án adták át a pesti–hatvani, majd május 19-én a hatvan–salgótarjáni szakasszal együtt. Miután ezután az Északi Vasút is csődbe jutott, viszont az államnak szüksége volt rá, az állam a megváltás mellett döntött. Az Északi Vasút 1868. július elsejével a kincstár tulajdonába ment át, majd 1869. október 31-gyel, több társaság egyesítésével létrejött a Magyar Királyi Államvasutak. A MÁV pedig folytatta a megkezdett építkezéseket. 1871-ben a vonal eljutott Losoncig, és egy évvel később megnyílt a ruttkai vonalszakasz is.

1863-ban vetődött fel először, hogy az Északi Vasútnak „fejállomást” építsenek. Az első tudósítás szerint, mely a *Pesti Napló* 1863. augusztus 26-i számában jelent meg, a vasúttársaság nagyszabású városrendezési terv keretében kívánt építkezni, és a szükséges telek megszerzéséhez a főváros hathatós segítségét remélte. „A pest-losonci vaspálya a régi temető helyén szándékozik indóházat építeni. Megvalljuk, hogy e tervezett helykijelölés a legszerencsésebb, mert ez által oly városrész díszítettik s emeltetik anyagilag, melyet a sors mostohasága ez idáig a legelhanyagoltabb állapotban hagyott. A pest-losonci társulat Pest határában 180 hold földet szándékozik az indóház és egyéb felszerelésekre kisajátítani Pest városától és pedig a város oly határának részeiben, hol a futóhomok uralkodik szerteszét...”

...Ezen kopár, terméketlen futóhomoktól előzőnlött földdarabon akar a pest-losonci társulat indóházat építeni éspedig oly kikötéssel, hogy a szomszédos Dunaparton az indóházi helyiségeknek megfelelően 300 folyó öl hosszában partszabályozást veend folyamatban, s mostani szemétdombokat a legszebb quai (rakpart) fogja elővárazsolni...”²³

A bécsi *Central Blatt* is tudósított az előmunkálatokról, valamivel korábban, 1863 májusában. „...A Pest-Losoncz-Besztercebánya-i vasúttársaság már beadta a megkeresését a pesti előjáráságra, mely a város területén a vasút részére szükséges területet, beleértve a pályaudvarokét is, 182 holdat, viszonylagosan olcsó áron átengedi és érte részvényt átvesz. A pályaudvar a város déli peremén a történelemből ismert Rákosmezőn terül el és annak ékessége lesz, éppúgy, mint... a nagyon elhanyagolt Dunapart, amelyet több, mint 100 öl hosszán rakpart kiépítésével meg kell erősíteni...”²⁴

1865-ben a vasút igazgatóság már lemondott a Dunához építendő szárnyvonal tervéről, amely rendkívül nagy költséggel járt volna. Az 1865. február elsejei közgyűlés jegyzőkönyvéből ugyanakkor kiderül, hogy az év elején már megkezdtek a vaspálya fektetését a pályaudvarnál, valamint a két „fordító” csiga és a széncsúszda építését. A műszaki munkákat Neiser Ferenc vasútépítő mérnök irányította, az ács- és asztalosmunkákat Neuschloss Károly és fiai végezték. A pályaeépítés vezetője J. Schubert volt.

A Józsefvárosi pályaudvar (Losoncz-i Indóház) épületének első alaprajza 1864-ből való. Rajta fontos, korabeli személyiségek kézjegyei: a helytartó Tanács, a Postaigazgatóság,

a pénzügyi hatóság, az Osztrák Államvasút társaság tisztségviselői, valamint az Északi Vasút vezetősége részéről Havas Ferenc (a vasút későbbi kormánybiztosa) és Breillich János. Ezen a terven még földszintes épület látható: jobbra az első, a második- és a harmadosztályú várótermek, bal oldalon a rendőrség, a posta és a pénzügyőrség helységei. A terven szerepeltek üzemi épületek is: 16 mozdony kiszolgálásra alkalmas fűtőház, vízház, őrház, kocsiműhely és anyagraktár. Az épületet az Északi Vasút pest–hatvani szakaszával egyidejűleg adták át a rendeltetésének, 1867. március 30-án. Erről a korabeli sajtó is beszámolt: „Az északi vaspályán a szabályszerű technikai próbamenet Rinner bécsi vasúti felügyelő, Ribáry Sándor volt helytartó tanácsi titkár és Lechner Gyula orsz. építészeti mérnök részvétele mellett tegnap ment végbe. A próbamenet szerencsésen sikerült és ennek folytán az északi pálya Pesttől Salgó-Tarjánig át van adva a forgalomnak.”⁵

„A vasúti forgalom megindulásával szükségessé vált a hozzá vezető utakon a közlekedés fejlesztése is. 1868-ban a Pest Közúti Vaspálya Társaság megindította a mai Madách térről induló lóvasútját, amely a Kerepesi útról fordult a temető, majd Köztemető (Fiumei) útra és a Losonczy Indóházig, illetve a Kispiac (Orczy) térig közlekedett. Később ezt a vonalat Kőbányaig meghosszabbították. 1869-ben megépült a Széna tér és a Ludoviceum között az Üllői úton közlekedő lóvasút pályája, de még ebben az évben meghosszabbították az útvonalat a Ludoviceum és a Losonci Indóház között, így több irányból is meg lehetett közelíteni a pályaudvar. A Losonczy Indóház tizenhét éven keresztül bonyolította le a MÁV Pestre irányuló személy- és teherforgalmának zömét.”⁶

Az Északi Vasút pesti pályaudvarát a magyar irodalom jelesei közül Jókai Mór örökítette meg *Gazdag szegények* című, 1890-ben kiadott regényében, melynek főhőse vasutas, Kapor Ádám kiöregedett váltóőr. Érdemes idézni a téli Józsefvárosi pályaudvar leírását: „...egy kicsiny, ínséges pályaházacska fogadta a felső Magyarországról érkező utasokat, akik onnan aztán a város leghosszabb, legszűkebb és legdöcögösebb Stáció utcáján keresztül, omnibuszháton mentek tovább a vendégfogadókkal ellátott zónába... A napos tiszt benn ül a szobában, az a távirógépnél van elfoglalva. Ilyen kritikus időben az állomások folyvást korrespondeálnak... Nem is tréfa dolog, negyvennyolc óráig egyhuzamban ott ülni abban a kis butikban, lesni a vonatot, jó vágányba igazítani a váltót... A kapus a csengettyűhöz ment s megadta a jelét a vonat érkezéséről. A kolomphangra előjött az egyenruhás hivatalnok, meg egy pár teherhordó birkabőr süvegben, ködmönben, bagaria csizmában. A vonat itt prüszkolt, dörömbölt már a város alatt, valami karistoló hangot is vegyítve a zaj közé, ami szokatlan volt. Ez a hókének a harsogása, amit maga előtt tol a mozdony... A vonat áll a mozdonyon kívül egy szeneskocsiból, azután jön a postakocsi, ahhoz van kötve egy katonaszállító kocsi, mely tömve van munkásokkal, arra következik egy sárgára és zöldre festett waggon, I. és II. osztályú szakaszokkal, leghátul egy kakaószínű III. osztályú, a bagázsiasz szekereteket úgy látszik, elhagyták valahol.”

A pályaudvar átadása után nem sokkal nyilvánvalóvá vált, hogy nem felel meg a gyorsan fejlődő főváros igényeinek. Ezért már 1872-ben Tisza Lajos javaslatot tett a képviselőházban a „m. kir. államvasút pesti indóházának kizárólag áru-pályaudvarra leendő átalakítására”, és egy „külön személyfelvételi pályaudvar” építésére. Utóbbi, a MÁV Központi pályaudvara, a Keleti pályaudvar csak 1884-ben készült el, de a menetrendben már 1883-ban feltűnik a Budapest-Józsefváros elnevezés. Ezt megelőzően előbb a hetvenes évek elején, majd 1878-ban alaposan kibővítették, emeletessé alakították az egykori indóházat, térfelügyelőségi épületet is emeltek. Az első állomásfőnök Kelenffy Károly volt, akit még az Északi Vasút igazgatóság nevezett ki ide.

A Keleti pályaudvar megnyitásával lezárult a Józsefvárosi pályaudvar történetének első szakasza. 1885-től már csak a teherforgalmat szolgálta. Számos helyiség feleslegessé vált:

átalakították az addig üzemelő várótermeket, megszüntették a királyi várót, a személypénztárakat. A személyforgalom hiánya érződött a központi épületen, állaga leromlott, az egész állomás elhanyagoltta vált.

1914 augusztusától azután a Józsefvárosi pályaudvar átmenetileg a figyelem középpontjába került. „Mozgósítási pályaudvarrá” vált, innen indultak a frontra a teher szerelvények, kiképzett katonákkal. Az itteni vasutasok lelkiismeretesen végezték a munkájukat, teljesítették hazafias kötelességüket. Kérdemelték az uralkodó, ő császári és apostoli királyi Felsége elismerését, melyet a császári és királyi hadügyminiszternek fejezett ki.

„A mozgósítás és a hadi felvonulások a katonai vasúti hatóságok és a közlekedési intézetek végrehajtó közegeivel szemben a legfelsőbb hivatalnoktól kezdve az utolsó vasúti munkásig úgy a hűséges kötelességteljesítés, mint az önálló cselekvés és tetterő a legmesszebbmenő követelményeket támasztották, melyeknek mindannyian kifogástalanul megfelelték.

A háború tartalma alatt is a monarchia összes vasúti és hajózási vállalatai erejüknek teljes megfeszítését igénylő fokozott tevékenységet fejtettek ki; a vasúti alkalmazottak és a hajók személyzete ellenséges tűzben ismételten bátorságot és hidegvérűséget tanúsítottak.

Ezt örömmel ismerem el és mindazoknak, kik a vasutasoknak és hajózási vállalatoknak fényes teljesítményei közül érdemeket szereztek, Köszönetemet és legfelső Megelégedésemet fejezem ki.

Megbízom Önt, hogy ezen Elismerésemnek közhírré tétele iránt intézkedjék.

Kelt Bécsben, 1915. évi január hó 12-én.

Ferencz József s.k.”

1935. szeptember 15-én érdekes hír jelent meg a *Pénzügyi Kurir* című szaklapban. Arról szólt, hogy a MÁV igazgatósága renováltatni akarja Budapest legrégebbi és egyben elsőnek átadott pályaudvarát, a Budapest-Józsefváros teherpályaudvart. „A Keleti pályaudvar életrehívása óta ez a pályaudvar csak gyors áru és teherforgalmat bonyolít le. Minthogy épületei és technikai berendezései időközben teljesen elavultak, a MÁV igazgatósága most úgy határozott, hogy a jövő év május elejéig korszerűvé fejleszti azokat. Új bejáratok, váró helyiségek épülnek, s az ódon emelődarukat, mérlegeket, fordító korongokat, stb. újakra cserélik ki.” A hírben foglaltak megfelelték a valóságnak: 1936. május 15-én a pályaudvar életének újabb fejezete kezdődött, ismételten megnyitotta kapuit a személyforgalom számára. Ugyanakkor továbbra is ellátta kocsirakományú- és darabáru küldemények fel- és leadását, továbbá kiszolgálta az állomás három iparvágányát: a Ganz-Mávagot, a Ruggyantagyár Rt.-t és az Északi Járműjavítót, mely utóbbival rendszeres vasútüzemi kapcsolata is volt. Azután, hogy 1941 júniusának végén Magyarország belépett a második világháborúba a Harmadik Birodalom szövetségeseiként, 1942 nyarától kezdve innen is indultak a katonákkal teli szerelvények a keleti frontra, úgy, mint az első világháborúban.

1944 szeptemberétől kezdve a Józsefvárosi pályaudvar jelentős szerepet játszott az ország kiürítésében, a nyugatra menekített javak, ipari berendezések stb., majd a lakosság Németországba szállításában. Abban, hogy november 20-a és december 6-a között innen hajtották végre a deportálásokat, a kedvező elhelyezkedés mellett valószínűleg szerepet játszott a mozgósítás és kiürítés során felhalmozódott gyakorlati tapasztalat. Érdemes idézni a pályaudvar monográfiáját, Koltai Györgynét, aki kizárólag vasút-üzemelési szempontból írja le ezt az időszakot: „A nyugatra induló szerelvények a kereskedelmi-üzemviteli szolgál-

latra kedvezőtlen hatást gyakoroltak: a személyforgalom szinte teljesen megszűnt, és erősen megcsappant az állomás teher- és darabárú forgalma is. Az állomás dolgozói létszáma 300-360 fő körül mozgott, a nyugatra történő menekülés miatt a fluktuáció igen nagy volt.”⁸

Az első légitámadás 1944. június 27-én érte a Józsefvárosi pályaudvart: amerikai repülők támadták, a Keleti pályaudvarral együtt. Hornung Géza, aki ekkor ott vonalkezelő pályafenntartási tiszt volt, így emlékezett vissza erre a bombázásra: „Jó információjuk volt a repülőknél, mert pár órával korábban érkezett Józsefvárosba egy csendőr ezred. Az állomás területén két szerelvény volt aknákkal rakva. A csendőrök aknásításra indultak és az aknák Józsefvárosban robbantak. Egy-két bomba robbanása indította be az aknák robbanását. Rettenetes robbanássor zajlott le fél óra alatt, pokoli zajjal. A vágányhálózatban nem sok kár esett, néhány sintörés volt, inkább épületkárok keletkeztek. A kocsikat szétvetették a robbanások. Volt több sérült, néhány halálos áldozat, de nem volt túl nagy méretű a pusztulás.”⁹

Másként számol be ugyanerről a légitámadásról, mely nemcsak a Józsefvárosi pályaudvart, hanem a környékét is érte, a Magyar Királyi Csendőrség és a M. kir. Országos Légvédelmi Központ (Sziklaközpont, Budapest) érkezett jelentés. „Budapesten a Teleki térre több fel nem robbant bomba hullott. 3 felrobbant bomba az ott tartózkodók közül kb. 30 embert megölt. Kálvária tér 10. és 11. szám alatt házak letitalálatot kaptak. A Kőbányai úton lévő MÁVAG-gyár pusztító szőnyegbombázást kapott, sok halálos áldozat van. A Józsefvárosi teherpályaudvar szőnyegbombázást kapott. Az éppen beérkező és kirakás alatt álló galántai csendőrzászlóalj letitalálatot kapott. A zászlóalj felszerelésében, fegyverzetében és lőszer készletében károk keletkeztek. 2 csendőregyén meghalt, 4 megsebesült. A Ganz és társai gyár szőnyegbombázást kapott. Sok a halott. Számuk ismeretlen.” Ugyanekkor érte kb. 18 rombolóbomba a Keleti pályaudvart is, ahol az érkezési csarnok teteje beomlott.¹⁰

Ennél is pusztítóbb volt a Budapest vasúti hálózatát és pályaudvarait ért 1944. szeptember 17-i, 18-i és 20-i, több hullámban végrehajtott szőnyegbombázás, mely azután október 26-án, november 3-án, 15-én és 16-án is megismétlődött. Ekkor támadások érték a Ferencvárosi és a Józsefvárosi teherpályaudvart is, ahogy Rákost és Rákosrendezőt is. A vonatforgalom már szeptember 6-ától akadozott, amikor „a déli összekötő vasúti híd pesti részére 5 bomba esett, és 3 hídmező súlyosan megrongálódott”.

A szeptember 17-i amerikai szőnyegbombázás végigsöpörte Józsefvárost, a személypályaudvartól kezdve, az állomás hosszában, a forgalmi irodáig. A vágányhálózat, a váltók, az őrhelyek 50-60 százalékban megsemmisültek, illetve erősen megrongálódtak. A felvételi épület első emeletét egy légi akna teljesen elvitte. Ez, a jelenlegi állomásfőnöki épület a helyreállítás után is csak földszintes maradt. Az I. számú raktár irodái, valamint az irodák folytatását képező raktár kiegészítője beomlott és csak az üszkös falak maradtak. A III. számú raktárból még falak sem maradtak meg, földig bombázták. A raktár nyitott rámpája is leszakadt, maga alá temetve az alatta megbúvó vasutasokat. (A személyek azonosítása csak 1946-ban történt meg, a romeltakarítás során.) A légitámadás megrongálta az állomás elektromos hálózatát és vízvezeték-rendszerét is. Ennek tragikus következménye volt. A II. számú raktár és a rendészeti irodák közötti beton-bunkerbe menekült vasúti dolgozók a légitámadást átvészelték az óvóhelyen, ám azt a kijárat ajtója zúduló törmelék miatt elhagyni nem tudták. Így a sérült vízvezetékbe beáramló víz teljesen elárasztotta a bunkert és a bennrekedtek mind megfulladtak.

Az állomásból az I. számú raktár végében üzemelő „farktár”, a később lebontott II. számú raktár végén álló sóraktár és a forgalmi iroda maradt meg, a felette lévő irányítótoronnyal. A bombázás következően az állomást úgy-ahogy helyreállították. 1944 novem-

berében, decemberében már csak csökkentett teljesítménnyel működött. Mivel ekkor már küszöbön állt Budapest ostroma, a vágányokat szabaddá tették, de az épületek romjait csak 1945 tavaszán takarították el.¹¹

Érdekes adalék a Józsefvárosi pályaudvar történetéhez dr. Zimándi Ervin beszámolója, akit a németek 1944. december 6-án neveztek ki a pályaudvar magyar katonai parancsnokának. Az volt a megbízása, hogy amikor közelednek az oroszok, robbantsa fel, tegye használhatatlanná a vasúti berendezéseket. Zimándit a Yad Vashem emlékéremmel tüntette ki zsidómentéséért, a neve szerepel a Páva utcai HTDK archívumában.

Embermentő neve	Mentett neve	Embermentő foglalkozása	Yad Vashem kitüntetés éve
Zimándi Ervin	Adams Endre, Adams Endréné (Franciska), Domokos István, Hevesi István, Komjáth István	légvédelmi alakulat parancsnokhelyettes	1994

Részlet az 1994-ben Zimándi Ervinnél szóló cikkből, illetve a vele készített interjúból: „A front a főváros peremén húzódott, megkezdődött Budapest harapófogóba zárása. Visszamehettem az egységemhez, amelyet 1944 mikulás napján vezényeltek a Józsefvárosi pályaudvarra, evakuálás céljából.” Zimándit kinevezték az állomás PUP-jává, azaz pályaudvar-parancsnokává. Miközben sorra hagyták el a leszerelt gyári berendezésekkel megrakott tehervonatok a főváros akkor egyik legnagyobb teherpályaudvarát, Zimándiéknak megparancsolták: aknázzák alá az állomást, úgy, hogy bármelyik pillanatban meg lehessen bénítani, nehogy az ellenség, azaz az oroszok kezére jusson. *„Föl kellett volna robbantanunk a forgalomirányító épületeket, a víztornyot, a jéggyárat, a Keleti előtti százlábú hidat, az összes váltót.”* „Az elaknásításban a németek jártak elől, mi viszont titokban hatástalanítottuk a tölteteket.”

– *Nem félték, hogy rajta vesztenek?*

– Nem. Annál jobban gyűlöltük már a németeket meg a háborújukat, hogy a veszélyen filozofálgattunk volna. Különben is: a németek már húzták kifelé a csikot, szerettek volna Esztergom/Párkánynál kijutni az ostromgyűrűből.

– *De itt maradtak a nyilasok!*

– Parancsolgattak is egyfolytában, persze csak telefonon, mert nem mertek már kijönni hozzánk, az oroszok az MTK-pálya környékéről lőttek. Mi meg húztuk az időt, ígértünk Kovarcz testvérnek [az egykori *Ostenburg-különítményest a nemzet totális harcba állításával bízza meg miniszteri rangban Szálasi – a szerző*], hogy majd robbantunk. Karácsony szenteste 10 órakor hagyta el az utolsó szerelvény a pályaudvart Várpalota úti céllal. A vágányokon legalább 250–300, áruval degeszre töltött vagon várt. Megvédeni nem tudtuk volna, kevesen voltak, és állandóan lőttek bennünket.

– *Hányan voltak?*

– Ötvennégy zsoldkönyves katona, meg a nálunk hamis papírokkal meghúzódozó munkaszolgálatosok, katonaszökevények, politikaiak, menekültek.

– *A vagonok...*

– Kinyitattam őket. A támadások közti csöndben vihette a környékbeli nép az étolajat, lisztet, cukrot, talpbőrt, téli holmit. Zwackék néhány tartálykocsija is ott várakozott, a repeszek kilyuggatták őket. Nagy keletje volt szilveszter táján az itálnak, vödörszám, lavórban hordták, amíg tartott a készlet... Közben egy szerbül tudó katonám átment tár-

gyalni az oroszokhoz, előkészítette a terepet a pályaudvar és környéke átadására. Velem egyvású lityenant volt az oroszok parancsnoka. Átadtuk a fegyvereinket, megmutattuk, hol vannak az egyébként hatástalanított robbanószerkezetek.”¹²

A felfüggesztett népirtás

1944. július 10-én, azután, hogy a szövetségesek normandiai partraszállása után nyilvánvalóvá vált, hogy Németország elveszíti a világháborút, és az Egyesült Államok elnöke, XII. Piusz pápa és a svéd király levelet írt Horthy Miklósnak az üldözött magyarországi zsidók védelmében, a kormányzó engedett néhány családtagja és a józanabb politikusok, így a Gestapo elől bujkáló Bethlen István sürgetésének. Közbenjárásukra élt kormányzói hatalmával és elérte azt, hogy az állami szervek (elsősorban a Jaross Andor vezette Belügyminisztérium és az utasításait követő polgármesteri hivatal) függeszék fel a budapesti zsidók deportálását. De a fővárosi zsidók helyzete ettől nem javult: érvényes volt a Sztójay-kormány összes diszkriminatív jogszabálya, a sárga csillagot továbbra is viselniük kellett. Szintén hatályban maradt Dorogi Farkas Ákos polgármester június 16-i rendelete a „budapesti zsidók összeköltöztetéséről”, melyet a Zsidó Tanácsnak 24-i határidővel kellett végrehajtania. Ez mintegy százhetvenezer emberre vonatkozott, akiknek többsége nő, gyerek és öreg volt. Nem térhettek vissza az otthonaikba. Előbb 2600, majd 1840 budapesti „csillagos” háza zsúfolták össze a zsidókat, és a hatóságok továbbra is „tűsznak” tekintették őket.

1944 júliusában senki sem ismerte az állam döntéseinek hátterét. Az antiszemita propaganda folytatódott, csak a szélsőjobboldali és nyilas lapok jelentek meg. Zsidók a rendeletek szerint csak meghatározott órákban mutakozhattak az utcán, élelmiszerbeszerzés céljából. (A napi két órás „eltávozást” késő délelőtre, illetve dél és kettő óra közé időzítették a hatóságok, amikor a boltokban többnyire elfogyott az élelmiszer, és már jegyre sem lehetett semmit kapni.) A zsidók lakásait a hatóság részben lepecsételte, részben pedig „közcéltra” igénybe vette (pl. kibombáztakot helyezett el bennük).

Párizs felszabadulása és Románia „kiugrása”, 1944. augusztus 23-a után egyértelművé vált a Harmadik Birodalom veresége. De Hitler valódi céljával, vagyis hogy a patológikus lelkiállapotú Führer az európai zsidóság megsemmisítése törekszik, és ezt az örült tervét még mindig nem adta fel, a hazai közvélemény nem volt tisztában. Csak szóbeszéddek, rémhírek terjedtek. Teljes bizonytalanság uralkodott afelől is, hogy ha a szovjet csapatok megszállják Magyarországot, milyen rendszert vezetnek be, és mennyire tartják tiszteletben a függetlenségét. Ekkor már eldőlt, hogy a Kárpát-medence szovjet megszállás alá kerül, ki lesz szolgáltatva Sztálinnak, akinek a balti köztársaságokban 1940-ben és 1941-ben végrehajtott „tisztogatásairól”, illetve az ebben az időszakban elkövetett katyíni vérengzésről a nyilas lapok részletesen beszámoltak. Sztálintól a magyar társadalom nem várt semmi jót. Háború utáni terveit senki sem sejtette, a néhány száz illegalitásban élő kommunista sem.

1944 nyarán a színpalak mögött, a kormányzat csúcsain heves alkudozás kezdődött a zsidók sorsáról, mely szorosán összefüggött a „háborúból való kiugrás” és a „különbéke” egyre aktuálisabb, ugyanakkor gyakorlatilag megoldhatatlan problémájával. Az 1944. március 19-i német megszállást a magyar társadalom, elsősorban azért fogadta el, mert közeledett a front, a szovjet csapatok a történelmi Magyarország határához értek. A többség védelmet, a kompromisszumos béke biztosításához szükségesnek vélt, korszerű fegyveres erőt remélt a Wermachtól. Adolf Eichmann kommandója,

mely a Sztójay-kormány felhatalmazásával együttműködött a magyar közigazgatással, azért tudta „zökkenőmentesen” végrehajtani a vidéki zsidók deportálását, mert azt hadműveleti érdekekkel indokolták a magyar közvélemény előtt, és a magyar és a szövetséges német haderő katonai szállításainak keretében hajtották végre.

Horthy július 9-én, a minisztertanácson határozottan fellépett a deportálások folytatása ellen. Ez heves reakciót váltott ki a nácikból. „Július 17-én maga Hitler követelte a budapesti zsidók deportálását. A Führer egyúttal »megütközéssel« értesült arról, hogy a kormányzó retorziókra készül a zsidótlanításban részt vevő miniszterek, államtitkárok ellen. Ezzel Hitler személyesen kelt Endre, Baky és Jaross védelmére. Egy héttel később egy magyar tábornoknak azt mondta, hogy az egymillió magyar zsidó az oroszok szövetségese. A bombázásokra utalva kijelentette: »A zsidóknak pedig, akik ilyen támadó módszerek mögött állnak, és úgy hiszik, hogy ezzel Európát elpusztíthatják, azt válaszolja, hogy ők lesznek az elsők, akik elpusztulnak.« Bár Horthy nem tudta elérni a belügyi államtitkárok menesztését, nyomására Endrétől július 20-ával elvették a zsidóügyeket.”¹³

Ha a háború menetében nem következik be fordulat, Veessenmayer „nagykövet és teljhatalmú magyarországi megbízott”, a nácikkal szimpatizáló, antiszemita politikusok és a hadsereg németbarát vezetőinek támogatásával valószínűleg leküzdí Horthy és közvetlen környezete ellenállását, és végrehajtatja a fővárosi zsidók deportálását. Szerencsére bekövetkezett Románia kiugrása a háborúból, és augusztus 23. után átmenetileg enyhült a Horthyra nehezedő német nyomás. Eichmann és kommandója eltávozott Budapestről, hogy a szovjet hadsereg romániai előrenyomulása által fenyegetett bánáti és bácskai németek Németországba való áttelepítését szervezze. Románia „átállásának” volt köszönhető az is, hogy Horthy menesztette a Sztójay-kormányt, és augusztus 29-én Lakatos Géza vezéreztetést nevezte ki miniszterelnökké. Bár ekkor már nem Jaross, Baky és Endre kezében voltak a „zsidóügyek”, a magyar közigazgatás vezető tisztviselői, mindenekelőtt a honvédség és a rendfenntartó erők parancsnokai továbbra is „ellenséges elemeknek” tekintették a zsidókat. Hitelt adtak a nyilas propagandának, mely őket tette a felelőssé a bombázásokért. Nemcsak azt tételezték fel róluk, hogy hasznot húznak Magyarország katonai vereségéből, de azt is, hogy szörnyű bosszúra is készülnek a keresztények ellen. Ezeket az uszító gondolatokat népszerűsítették az újságok és a rölapok is. Mivel a baloldali és polgári pártok és lapjaik továbbra is be voltak tiltva, a bűnbakképző rágalmak és rémhírek akadálytalanul hatottak a Vörös Hadseregtől rettegő közvéleményre.

Az 1944. augusztus 29-én kinevezett új kormányfő, Lakatos Géza miniszterelnök tehetetlen volt. A tanácstalán, több oldalról is szorongatott Horthy hűséges katonáját az adott viszonyok között végrehajthatatlan feladattal, a „kiugrás” megszervezésével bízta meg. Kormányának két meggyőződéses németbarát tagja is volt, Reményi-Schneller Lajos és Jurcsek Béla, aki előtt titkolnia kellett, hogy fegyverszünetet készít elő a Szovjetunióval. A kormány kapcsolata megszakadt a Sztálinhoz, Moszkvába, illetve a Vörös Hadsereg frontparancsnokaihoz küldött fegyverszüneti delegációkkal. Nemcsak a kommunikációval volt gond. Valójában nem is volt miről tárgyalni: a Szovjetunió kizárólag a feltétel nélküli megadást, a magyar csapatok átállását fogadta volna el, semmi mást. Ezekről a követelésekről a hagyományosan németbarát, és Sztálintól rettegő magyar tisztikar túlnyomó többsége hallani sem akart. A zsidók sorsa szóba sem került az üzenetváltásokban. Horthy balul sikerült, előkészítetlen és konkrétumokat nélkülöző október 15-i rádióbeszéde a háború egyoldalú befejezéséről, majd a nyilasok államcsínye tovább fokozta a zűrzavart. Senki sem volt tisztában azzal, hogy a nyilasok, akik addigi megnyilatkozásaik szerint teljesen elszakadtak a realitásoktól, a rendelkezésükre álló rövid időszakban mire használják majd a hatalmukat.

Ebben a helyzetben, amikor a magyar társadalom rettegett a feltartóztathatatlanul közelgő vereségtől és a bizonytalan jövőtől, az ellenzéki pártok is tehetetlenek voltak. Híveik szétszóródtak, vezetőik többségét még március végén letartóztatta a Gestapo, és Mauthausenben tartották őket fogva. Azok, akiknek még befolyása lehetett volna az eseményekre (Bethlen István, Bajcsy-Zsilinszky Endre, vagy az 1945 után komoly politikai szerepet játszó Nagy Ferenc, Pfeiffer Zoltán, Tildy Zoltán vagy Kéthly Anna) bujkáltak, el voltak vágva a nyilvánosságtól. A németellenes, a katonai ellenállás megszervezésével próbálkozó tisztek (Kis János altábornagy, Tartsay Vilmos százados és társaik) nem találtak kapcsolatot a Budapest védelmére készülő magyar egységek parancsnokaival. Horthyn kívül, akit október 15-én a németek elraboltak, és ezzel „kiiktattak”, senki sem volt képes, még átmenetileg sem befolyást gyakorolni a politika alakulására. Ez meghatározta a fővárosi zsidóság sorsát.

Raoul Wallenberg, a svéd követség újonnan kinevezett titkára július 9-én érkezett Budapestre, hogy lépéseket tegyen a fővárosi zsidóság védelmében. De nem tudta felvenni a kapcsolatot azokkal az ellenzéki politikusokkal, akinek a nevét Böhm Vilmos, a stockholmi emigrációban élő szociáldemokrata adta meg neki. A diplomata jobb híján arisztokrata kapcsolatait mozgósította, ezek segítségével, no meg a rendelkezésére álló, az amerikai zsidó szervezetek által biztosított, szinte korlátlan anyagi forrásokkal hozott létre „védett házakat”, majd „védelem alá helyezett” munkaszolgálatos századokat. Nagy számban sokszorosított védő-útleveleket, ideiglenes kórházakat, árvaházat, élelmiszer- és gyógyszerraktárakat állított fel. A svéd mentőakciók hatottak a többi semleges ország követségére is, és a svájci, a spanyol, a portugál és egyes dél-amerikai országok diplomatái is bekapcsolódtak, előbb a kiszolgáltatott helyzetben lévő, nélkülöző fővárosi zsidók segélyezésébe, majd védelmébe. Ezek az előkészületek 1944. október 15-e, Horthy Miklós rádióbeszéde, az elvetélt kiugrási kísérlet, és Szálasi Ferenc államcsínye után nagy jelentőségre tettek szert. Ekkor ugyanis, alig néhány nappal azután, hogy a nyilasok be rendezkedtek a hatalomban, és a „nemzetvezető” kinevezte a minisztereit, megkezdődött a budapesti zsidóság üldözése és tömeges legyilkolása.

Szálasi és a „zsidókérdés”

Szálasi Ferencet október 16-án iktatták be „nemzetvezetői” tisztségébe, azután, hogy Horthy Miklós, engedve az erőszaknak, formálisan lemondott a javára, és családjával együtt, fegyveres őrizettel Németországba szállították. A hungarizmus zavaros ideológiáját kidolgozó Szálasi nem rasszista, hanem nacionalista alapon volt antiszemita. Az egykori vezérkari tiszttel hatalomra jutásakor még feltétel nélkül bízott a katonai győzelemben, nem vette tudomásul a Harmadik Birodalom küszöbön álló katonai vereségét. Ugyanakkor Hitler egyenrangú szövetségésének tartotta magát, és a náciaktól független „zsidópolitikát” akart követni. Úgy vélte, hogy a képzeletében élő „Hungarista Birodalomnak” a végső győzelemig még szüksége van a zsidókra, mint munkaerőre. A vidéki zsidóságot német kézre juttató Sztójay Döme és kormánya „zsidópolitikáját” elítélte, ő ugyanis csak a világháború befejezése után számolta volna fel a magyar zsidóságot. Ezért 1944. november huszadikáig nem járult hozzá a honvédség kötelékébe tartozó zsidó munkaszolgálatosok deportálásához. Abba viszont beleegyezett, hogy munkaképes korú civil zsidó nőket és férfiakat „kölcson adják a Német Birodalomnak”, és gyalogmenetben hajtásák őket nyugat felé.

A nyilasok az SS aktív közreműködésével akkor jutottak a hatalomra, amikor a Vörös Hadsereg már elérte a Tiszát, és küszöbön állt a Budapest elleni támadás. Mégis, a „zsidókérdés” megoldása ugyanolyan fontos volt a nyilasok számára, mint a védelem meg-

szervezése, ezért már közvetlenül október 15-e után foglalkozni kezdtek vele. „A zsidók sorsának »hungarista« megoldása kitelepítést jelentett. Hivatalosan nem a deportálás folytatása, hanem a helyzetük »szabályozása« jött szóba. Kezdetben olyanképpen, hogy a külföldi oltalom alatt álló fővárosi zsidókat (amennyiben december 1-ig elhagyják Magyarországot) nem bántják, a többiekből a megfelelő korúakat munkaszolgálatra fogják. A gyakorlat természetesen másként alakult. Október 18-án Adolf Eichmann visszatért Budapestre, »új« javaslatokat hozott. A németek két ütemben 50-50 000 munkaképes zsidót kértek »kölsön« a birodalom számára. Igénylésük a 16 és 60 év közötti férfiakat és a 16-40 év közötti nőket érintette. Az igénylés kezdetben soknak találtatott. A miniszterré lett Kovarcz Emil és Eichmann viszont azonnal megegyeztek, hogy a fővárosi zsidók eltávolítását gyalogmenetben hajtják végre, mert a szállítóeszközök másra kellenek.”¹⁴

A fantaszta Szálasi eleinte, tartva magát a Cél és követelések című nyilas pártprogramban kifejtett nézeteihez, még 1944 novemberében is a „differenciált zsidópolitika” híve volt. Az, ami ezen téren a Sztójay-kormány alatt történt, számára nem volt összeegyeztethető az „ország újjáépítési tervével”. Ezt az Összetartás 1944. október 22-i száma hozta nyilvánosságra. Lényege: a zsidók dolgozzanak a nemzet számára, és csak a háború után távolítsák el őket Magyarországról. Ezért „elvi alapon” vonakodott a deportálások felújításától, pedig Veessenmayer már rögtön az államszín után tárgyalt erről Vajna Gábor nyilas belügyminiszterrel. Az első kormány-nyilatkozatában szerepelt is, hogy a zsidók az „ország területén” teljesítenek munkaszolgálatot, ám ez a két szó a későbbi kormányközleményekből kimaradt.

Szálasi a zsidókérdés „rendezését” először nem Vajna Gábor belügyminiszterre, hanem Budinszky László igazságügy-miniszterre bízta. De a feladatot néhány nappal később már Vajna Gábor ragadta magához. A két tárca között bizonyára voltak „hatásköri súrlódások”, de ezek dokumentumai nem maradtak fenn. A németek a zsidókérdésben a belügyminisztert tekintették „természetes” tárgyalópartnerüknek. Adolf Eichmann is Vajnával tárgyalt arról, hogy az első lépcsőben 50.000 munkaképes zsidó férfit gyalogmenetben útba indítanak a Birodalomba.¹⁵

Vajna október 18-án mint a zsidóügyekben illetékes miniszter nyilatkozott és fenyegetőzött a Magyar Rádióban. A szöveg az Új Magyarország 1944. október 19-i számában jelent meg. „Lépéseket tettem annak biztosítására, hogy a közigazgatás, az állambiztonság és a közrend tisztviselői és végrehajtói a jelenlegi követelmények ismeretében mindent megtegyenek a rend, a nyugalom és az állambiztonság megőrzésére. A plakátokon közzétett szabályrendeletek az élet parancsszavai, és szükséges intézkedéseket tartalmaznak. A zsidókérdés kapcsán, mely az elmúlt hónapokban annyi izgalmat keltett mind a zsidók, mind pedig bizonyos barátaik körében, kijelentem, hogy azt meg kell oldanunk. Ez a megoldás – ha kíméletlen is – az lesz, amit a zsidók megérdemelnek korábbi és jelenlegi magatartásuk miatt. A zsidókérdés megoldása céljából részletes rendszabályokat teszünk majd közzé és hajtunk végre. Senki ne legyen a zsidók önkéntes vagy önjelölt bírója, mert ennek a kérdésnek a megoldása az állam feladata. És ezt a kérdést – efelől mindenki nyugodt lehet – meg fogjuk oldani. Hadd figyelmeztessen nyomatékosan a zsidókat és azokat, akik az ő érdekeiket szolgálják, hogy az államhatalom minden szerve éberrel figyeli a tevékenységüket, és különös szigorral fogom végrehajtatni az érvényben lévő és a jövőben kibocsátandó rendszabályokat, tekintettel a háborúra. Ebben az összefüggésben nem ismerek a római katolikus, a lutheránus vagy az izraelita egyházhoz tartozó zsidókat, csak személyeket, mint a zsidó faj tagjait. Nem ismerek el semmiféle oltalomlevelet, sem külföldi útlevelet, melyet magyar állampolgárságú zsidó kapott bármely forrásból vagy személytől. A Magyarországon élő zsidók jelenleg a magyar állam ellenőrzése és irányí-

tása alatt állnak, és senki ne próbáljon beavatkozni ebbe a kérdésbe se idehaza, se külföldről. A zsidó faj egyetlen tagja se higgye hát, hogy idegenek segítségével kijátszhatja a magyar állam törvényes intézkedéseit. Ha valamennyi zsidó mégis megpróbálna botrányt kelteni vagy más büntettet elkövetni a magyar nemzet hadserege vagy civil lakossága vagy szövetségese ellen, akkor kényszerintézkedéseket foganatosítunk az itteni zsidóság ellen, mely kielégíti nemzetünket és szövetségésünket.”¹⁶

Vajna Gábor „elvi állásfoglalását” a Belügyminisztérium október 20-i rendelete konkretizálta. Erről „Honvédelmi munkára veszik igénybe a zsidókat” címmel számolt be a *Magyarság* című napilap október 21-i száma. „A Magyar Távirati Iroda jelenti: a Budapesti Közlöny szombati száma közli a belügyminiszter rendeletét, mely szerint a nemzet totális mozgósításával megbízott tárca nélküli miniszter megkeresésére honvédelmi munkaszolgálat céljaira az 1944. október 15-e előtt megkülönböztető jelzés (sárga csillag) viselésére kötelezett és zsidó házakban lakott 16-60 év korú munkaképes férfiak 1944. október 20-tól munkaszolgálatra igénybe vétetnek.”

Még ezt megelőzően Kovarcz Emil, akit Szálasi a puccs után a karhatalmi erők parancsnokává, és „a nemzet totális mozgósításának miniszterévé” nevezett ki, lezáratta a sárga csillagos „zsidóházakat”. A rendelet előírása szerint: „Azokat a házakat, amelyben zsidók laknak, éjjel-nappal zárva kell tartani. A további intézkedésig a kapun csak nemzsidók engedhetők ki- és be. Zsidókat nemzsidók nem látogathatnak.” Vajna Gábor belügyminiszter október 21-én a zárlatot feloldotta. Ugyanezen a napon Beregyfő Károly honvédelmi miniszter a zsidó férfiakat 16-60, a zsidó nőket 16-40 éves életkorukig honvédelmi munkaszolgálatra vezényelte. Október 22-én új belügyminisztériumi rendeletet közlő hirdetmény jelent meg a főváros utcáin, mely felszólított minden 16 és 60 év közötti zsidó férfit, akit nem soroztak be két nappal korábban, és minden 18 és 40 év közötti zsidó nőt, hogy jelentkezzenek „sorozásra”.

A „sorozás” úgy történt, hogy a nyilasok berontottak a zsidóházakba, az udvaron sorakoztatták a lakókat, és átkutatták a lakásokat. Majd különválasztották a munkaképes zsidókat, akiknek legfőljebb néhány percet engedélyeztek, hogy felöltözzenek és élelmiszert vegyenek magukhoz. Ezután nyomban útnak indították őket Budapest határába, erődítési munkát végezni, sáncot ásni. A „árokás” zsidók egy részét néhány napra még visszaengedték a zsidóházakba, aludni, másokat viszont meteoszlopokban rögtön útnak indítottak a bécsi országúton, Hegyeshalom felé. Veessenmayer október 26-án már azt jelentette, hogy a nyilasok 25.000 férfit és 10.000 nőt távolítottak el a fővárosból.¹⁷

A probléma, hogy mihez kezdjenek a Budapesten állomásozó zsidó munkaszolgálatos századokkal, rögtön a nyilas hatalomátvétel után felmerült. Vajna Gábor október 22-én még arról tárgyalt Beregyfővel, hogy erélyes propaganda mellett el kell távolítani az összes zsidót, és a zsidó munkásszázadokat nemzetiségi munkásszázadokkal kell felváltani. Az első munkaszolgálatos századokat valamikor november első napjaiban indították útba Észak- és Északkelet-Magyarországról a nyugati határ felé. November 6-án reggel 7-re már jelentősebb számú rendőri erőt, hat altisztet és 57 rendőrt vezényeltek Pünkösdfürdőre, a meteoszlopok átvonulásának biztosítására. Naponta több ezer embert hajtottak nyugat felé a Budapestről Hegyeshalom felé vezető országúton, a hírhedt halálmenetekben. Veessenmayer november 13-án úgy értesült, hogy addig a napig 27.000 „munkaképesnek minősített” zsidót „indítottak útba” Budapestről, és még kereken 40.000 fő indítása várható.

„Október végén a nyilasok Eichmann nyomására már beleegyeztek 50 ezer zsidó munkás deportálásába. Zömüket a vagonhiány miatt gyalogmenetekben deportálták. Az egykori osztrák-magyar határra beérkező halálmenetek átvételét Höss és Wisliceny fel-

ügyelte. A népirtási célok változását jelezte, hogy a holokauszt egyre inkább azzá vált, aminek korábban a náci annyiszor hazudták már: munkaerőkérdésé. Erre utal, hogy a gyaloglástól legyengültek és a terhes asszonyok átvételét a németek többször megtagadták. Ez tavasszal még elképzelhetetlen lett volna. November 13-án Eichmann már 67 ezer zsidó nő és férfi átvételével számolt. Becslései szerint ezzel 120 ezer zsidó maradt volna Budapesten. Az ő sorsukról még nem született döntés. A németek meglepetésére azonban néhány nap múlva a »nemzetvezető« saját koncepcióval állt elő. A zsidókat hat kategóriába osztotta. Először a külföldi védelem alatt állókat, idegen állampolgárokat és a zsidó származású keresztény papokat akarta kiengedni az országból. Őket később az idősek, gyerekek, betegek és keresztények is követhették volna. Elszállításukig gettók vártak rájuk. A második kategóriába olyan munkaképesek tartoztak, akiket Szálasi egyfajta gesztusként át akart adni a németeknek kényszermunkára. Sztójayékkal ellentétben azonban úgy vélte, hogy ezeket a zsidókat csak kölcsönbe küldi a Birodalomba, és a győzelem után vissza akarta kapni őket. Végül mintegy 50-60 ezer zsidó került német kézre. A halálmenetek hamarosan leálltak. A nyilasok ráébredtek, hogy szükségük van a zsidó munkásokra. »Nem szabad kiengedni az országból egyetlen zsidót sem. Olyan gazdagok vagyunk, hogy napi 4 millió munkaórát nélkülözni tudunk?« – tette fel a nyilas álláspontra jellemző kérdést báró Kemény Gábor külügyminiszter. November 21-én végre megszületett az Eichmann által annyira várt döntés. Am Szálasi hatalmas csalódást okozott. Deportálás helyett úgy határozott, hogy a nem munkaképesek számára gettót kell felállítani Budapesten.⁷¹⁸

Azzal, hogy november 21-e után nem indítottak újabb gyalogmeneteket Hegyeshalom felé, az odafelé vezető országutakon még nem szakadt vége a szörnyű jeleneteknek. A svájci követség képviselői, Leopold Breszlauer és Ladislav Kluger november 23-a és 27-e között tettek szemleutat a térségben, és egy nappal később, november 28-án írásban jelentettek a látottakról. „Az első csoportok a fő szállítási útvonalakon (országutakon) haladtak, később azonban a mellékutakat (alternatív útvonalakat) vették igénybe; 7-8 nap alatt rendszerint 200-220 kilométert gyalogoltak Hegyeshalomig. Azokat, akik megbetegedtek, gyakran agyonlőtte a kísérőszemélyzet, vagy hátrahagyták őket elhagyott csűrökben, ahol orvosi segítség nélkül tengődtek; csak ritkán intézkedtek az élelmezésükről és akkor is legfeljebb egy adag híg levest kaptak naponta. A menetelő csoportok indulását mindig úgy időzítették, hogy délelőtt 11 és déli 12 óra között érkezzenek meg Hegyeshalomba. Hangsúlyozzuk, hogy a csoportok legfeljebb 3-4 adag levest kaptak a gyalogmenet egész ideje alatt, de rendszerint több napig egyáltalán semmit nem kaptak enni.”⁷¹⁹

Raoul Wallenberg és Per Anger, a budapesti svéd követség munkatársai november 23-án és 24-én autóval végigjárták a Budapest–Hegyeshalom utat és az ott tapasztaltakról jelentést küldtek a magyar Külügyminisztériumnak. Többek között leírták: „A gyalogmenet az Újlaki Téglagyártól a határig kb. 240 km. Az utat hozzávetőlegesen 8 nap alatt teszik meg. Ez alatt az idő alatt a zsidók sehol sem kapnak fűtött szállást. A legtöbb helyen, ahol mostanáig éjszakáztak, kielégítő ellátási lehetőség sem volt... A hiányos ellátás és a halatlan szenvedés, amelynek ezek az emberek ki vannak téve, azt eredményezi, hogy sokan közülük gyomorpanaszok következtében meghalnak... A menetelők között nagy számban vannak 60-70 év közötti személyek, súlyos betegek, gyermekbénulásosak, stb. 10-14 év közötti gyerekek, egy törpe, egy árja nő, személyek cipő nélkül, személyek, akiknek felszerelését az Újlaki Téglagyárban a nyilasok elvették, személyek, akiknek igazolványait, vagy külföldi úti-okmányait az Újlaki Téglagyárban, vagy másutt, megsemmisítették... Sok menetelő azt állítja, hogy egész idő alatt sem rendesen enni, sem aludni vagy mosakodni nem tudott... Az emberek annyira megviseltek, hogy majdnem állati állapotba

juttatták őket. Urak és hölgyek az országúton végzik el szükségletüket, anélkül, hogy félreállnának, vagy a körülöttük állókkal törődnének. Amikor a Bizottság saját úti élelméből némi élelmiszert akart szétosztani, a tömeg majdnem megrohmozta őket; az emberek egymást ütlegelték, hogy egy kis szendvics-csomaghoz jussanak.”²⁰

A budapesti svájci követség munkatársai védőútlevelek osztogatásával fel is bomlasztottak egy halálmenetet. November 8-án jelentették Ribbentropnak: „Egy, a svájci követség tagjaiból álló delegáció kocsival a meteoszlop után hajtatott és igen nagy számú svájci védőútlevelet osztott ki. A meteoszlopot kísérő honvédek elismerték a védőútleveleket és az ezekkel felszerelt zsidókat elengedték a meteoszlopból. 24 órán belül állítólag a meteoszlop nagy része – mint svájci védőútlevél tulajdonos – eltűnt.” Ribbentrop Szálasinál tiltakozott ez ellen a szerinte „Svájc semlegességével össze nem egyeztethető szabotázs határán” lévő akció ellen.²¹

Eichmann, Ribbentroppal együtt még 1944. október végén is Budapest zsidómentessé tételére törekedett. Még akkor is gyilkolni és deportálni akart, amikor Himmler, az SS birodalmi vezetője már leállította a gázkamrák működését az utolsó, még működő haláltáborban, Auschwitz-Birkenauban. De ezt a brutális, a nőkre, gyermekekre és öregekre is kiterjedő rögeszmés „zsidótlánítást” már Himmler sem támogatta. A december 4-i berlini német–magyar tárgyalásokon sem Hitler, sem Ribbentrop, sem Kaltenbrunner nem hozta szóba Szálasi zsidópolitikáját. Tudomásul vették, hogy Szálasi november 21-én leállította a fővárosi zsidók gyalogmenetekben történő deportálását. Lehetséges, hogy ekkor a németek már belátták: megkapták az összes munkaképes munkaszolgálatos és civil zsidót, és úgy vélték, hogy a magyar fővárosban maradt több mint 130.000 zsidó öreggel, nővel és gyerekkel pedig ráérnek a háború után „törődni”.

Veesenmayer november 21-i, a német Külügyminisztériumnak küldött jelentésében közölte Berlinnel, hogy Szálasi ezen a napon leállította a zsidók gyalogmenetekben történő deportálását. Ez a döntés bizonyos racionalitást tükrözött, ami végig jelen volt Szálasisban, igaz, csak az őt éltető rögeszme-rendszernek alárendelten. Úgy gondolhatta, hogy a zsidó civilek nem jelentenek veszélyt a védelem számára. Felismerhette, hogy az Ausztria felé vándorló tömegek lassan haladnak, és eltávolításuk nem fejeződik be a fővárosból azelőtt, hogy bezárulna a szovjet ostromgyűrű. A vezérkari tisztnek talán eszébe jutott az is, hogy Budapest katonai felmentéséhez – amiben biztos volt – szükség lehet az üres felvonulási utakra.

Figyelembe kellett vennie a semleges országok diplomatáinak tiltakozását is a zsidó polgári lakosság „meneteltetése” miatt, amit a nyilas kormány nem tudott eltitkolni a nemzetközi közvélemény elől. Szálasi vágyott arra, hogy rendszerét a „semlegesek” hivatalosan elismerjék, még a Hitlerrel való hivatalos tárgyalásai előtt, hogy „egyenrangú félként” tárgyalhasson vele. Ez biztosított lehetőséget, elsősorban a Svédországot és Svájcot képviselő diplomatáknak, a Vatikánt képviselő pápai nunciushoz, de a Spanyolország, Portugália és egyes dél-amerikai államok ügyvivőinek is, hogy védelmükbe vegyék a zsidókat, s erről tanúskodó hivatalos dokumentumokkal lássák el őket.

A semleges diplomaták, Carl Lutz svájci alkonzul, Angelo Rotta pápai nuncius, Raoul Wallenberg svéd követségi titkár, valamint spanyol és portugál kollégáik folyamatosan tiltakoztak Kemény Gábor külügyminiszternél amiatt, hogy diplomáciai mentesítéssel ellátott védenkeiket elhurcolják, meggyilkolják, deportálják. Carlos Branquinho portugál ügyvivő és Angel Sanz-Briz spanyol ügyvivő (akinek munkáját Giorgio Perlasca olasz kereskedő folytatta) közbenjártak a Szálasi-kormánynál a zsidók érdekében, tiltakoztak a „halálmenetek” miatt. Szálasi tehát nemcsak katonai okokból, de a külföldi diplomáciai közbenjárások és tiltakozások hatására döntött úgy, hogy a zsidók deportálását „raciona-

lizálja”, és országút helyett vasúton folytatja. Meg akarta mutatni, elsősorban önmagának, német patrónusainak és a semleges országok képviselőinek is, hogy képes önálló kül- és belpolitikai döntéseket hozni. Amikor november 21-én leállította a „halálmeneteket”, egyúttal parancsot adott a nagy gettó felállítására. Erről 1944. november 29-én jelent meg Vajna Gábor belügyminiszter rendelete. A németek ezt azért nem néztek jó szemmel, mert világosan látták, hogy az ott összezsúfolt mintegy százezer, munkaerőként hasznavehetetlen zsidó elszállítását technikailag már lehetetlen végrehajtani. Ugyanakkor be kellett látniuk: a zsidó munkaszolgálatosok felett a nyilas kormány, és a honvédség főparancsnoksága továbbra is rendelkezni akar, alakulataikat a „saját céljaira” akarja felhasználni.

Nem Szálasi uralma alatt, hanem már jóval előbb, 1944 májusában kezdődött a huzakodás a kényszermunkára alkalmas, a magyar honvédség kötelékében szolgáló munkaszolgálatosok sorsáról a német külügyminisztérium és az RSHA (Sodereinsatzkommando Eichmann) és a vele együttműködő, Jaross Andor, majd Vajna Gábor vezette Belügyminisztérium, valamint a Magyar Honvédség, személy szerint a munkaszolgálatosok legfőbb parancsnoka, Hennyey Gusztáv vezérezredes között. „Különös, hogy a hadsereg, amelynek erős antiszemitizmusa a munkaszolgálat során és a visszacsatolt területeken számtalanszor bebizonyosodott, 1944 májusától szembeszegült a németekkel, és ezeket mentett meg Auschwitztól. Ennek nyilvánvalóan az volt az oka, hogy a HM vezetése nem akarta az értékes munkaerőt átengedni a náciknak. Állítólag Hennyey egy alkalommal magával Eichmann-nal is éles vitába bonyolódott. Az SS-alezredes ekkor már a munkaszolgálatosok deportálását követelte. Ezt azonban az altábornagy a súlyos munkaerőhiányra hivatkozva elutasította... Az sem kizárható, hogy a németek által sokszor lekezelt és megalázott magyar hadsereg egyes vezetői úgy érezték, hogy a munkaszolgálatosok megtartásával a magyar szuverenitás utolsó morzsáit védelmezik.”²²²

Szálasi államcsínye után újra megjelent Budapesten Eichmann, a Birodalmi Biztonsági Hivatal „zsidóügyi specialistája”. Az volt a szándéka, hogy a nyilas kormánnyal együttműködve folytatva a zsidók deportálását, „befejezi a munkát” a fővárosban. Ott folytatja, ahol július végén abba kényszerült hagyni. „Eichmann visszatért Budapestre, hogy befejezze a zsidótlanítást. Október 18-én 50 ezer munkaképes zsidót követelt Vajnáéktól. Az alezredes elárulta Veessenmayernek, hogy amint elérik a megállapodásban rögzített kontingenst, újabb ötvenezres igénnyel fog előállni. Úgy tűnt, minden a német tervek szerint alakul. November 6-án megindultak a deportálások. Vagonok azonban nem voltak, már a birkenauai gázkamrák sem működtek, a szovjetek pedig közeledtek Auschwitz felé. Ezért a Budapesten összegyűjtött zsidókat és a munkaszolgálatosokat gyalogmenetben kezdték hajtani a nyugati határ felé. Ott az új erődítési rendszer, az ún. *Südstwall* építésén kellett dolgozniuk. A magyarok összesen 50-60 ezer embert adtak át a németeknek. November 21-én Veessenmayer tájékoztatta Berlint, hogy Szálasi úgy döntött: csak a munkaképes férfiakat hajtják gyalog a határra, a nőket vagonokban szállítják, a többieket pedig Budapesten gettósítják. Ez volt a magyar holokauszt történetének utolsó fontos döntése, amelyen Szálasi később a németek követelésére sem volt hajlandó változtatni.”²²³

Szálasi Ferenc november 21-én kétségtelenül fontos döntést hozott a deportálásokról, melyet azonban csak Veessenmayer Ribbentropnak küldött jelentéseiből ismerünk. A „nemzetvezető”, értesülve a semleges országok tiltakozásáról és a negatív nemzetközi visszhangról, továbbá arról, hogy a zsidók teljesen legyengülve érkeznek a határra, és alkalmatlanok a munkára, megtiltotta, hogy további gyalogmeneteket indítsanak Hegyeshalom felé. Ettől az időtől kezdve, legalábbis tudomásom szerint munkaszolgálatos zsidó férfiakat sem indítottak el Budapestről a Bécs felé vezető országúton. Ugyanakkor lehetővé vált a vasúti deportálás folytatása, mert a Hegyeshalom felé vezető vasútvo-

nalat, illetve a budapesti pályaudvarokat, a bombázások után annyira helyreállították, hogy már szerelvényeket lehetett küldeni nyugat felé. Ezért a munkaképes korú zsidó nőket, és az erődítési munkákra igénybe vehető munkaszolgálatosokat a Józsefvárosi pályaudvarról indították nyugat felé. Ha hihetünk a szakirodalomnak, mintegy 15 ezer embert deportáltak vasúton, nőket és munkaszolgálatosokat. Ennyi ember elszállításához, vagononként 50-60 emberrel számolva 200-250 vagonra, vagyis hat-hét 40 kocsi szerelvényre volt szükség. Ekkora szállítási kapacitást Eichman „zsidókommandója” még a kaotikus viszonyok között is tudott Bécsből szerezni. Ennek fejében néhány szerelvényt „ellopott”, és ahelyett, hogy Sopron úti céllal a *Südoostwall* erődítési munkáihoz küldte volna őket, Bergen-Belsenbe, és más németországi koncentrációs táborokba irányította a transzportokat. A sors különös fintora, amire akkor senki sem számított, hogy 1944 végén Németországban nagyobb volt az esély a deportáltak életben maradására, mint Magyarország nyugati határán.

November harmadikától már Pest előterében folytak a harcok az előretörő szovjet páncélos ékekkel. A világstratégiai teóriáival elfoglalt Szálasi hetekig nem tudta eldönteni, hogy Budapest védelmét miként egyeztesse össze a „zsidókérdés megoldásával”. A nyilas kormány első ülésén felvetődött, hogy a fővárost ki kellene üríteni, és a Dunántúlon, a védelem számára domborzatilag kedvező vidéken kellene szervezni az ellenállást. Ez azonban gyorsan lekerült a napirendről, ugyanis a német vezérkar, Hitler kifejezett parancsára, mereven ragaszkodott Budapest megtartásához, még Pest kiürítéséhez sem járult hozzá. Ezért a nyilasok erejüket a főváros körüli erődítmények kiépítésére összpontosították, és úgy döntöttek, hogy ehhez a zsidók munkaerejét is igénybe veszik. Tervük azonban nem volt mentes a kockázattól. Tartottak tőle, hogy ha bezárul a szovjet ostromgyűrű, a Budapesten összevont zsidó munkaszolgálatos alakulatok ellenük fordulnak, és hátba támadják őket. Tekintettel arra, hogy október 15-én, az államcsíny napján a Józsefvárosban, a Teleki tér környékén néhány munkaszolgálatos fegyvert szerzett és lőtt a nyilasokra, a félelmük nem volt teljesen alaptalan. Végül úgy döntöttek, hogy a munkaszolgálatosokat még az ostrom kezdete előtt ki kell telepíteni Budapestről, és a Drávától Pozsonyig kiépíteni tervezett „Birodalmi védőállás” építéséhez kell felhasználni őket. Ez a megoldás, vagyis hogy a munkaszolgálatos századokat, s velük együtt még annyi civil zsidót is, amennyi belefér a vagonokba, vasúton szállítsák a nyugati határra, megfelelt a fanatikus nácioknak is, akik ekkoriban már lemondtak a háború megnyeréséről, viszont a zsidók deportálását folytatni akarták.

A deportálás felújítása

Szálasi és Hitler elképzelései a budapesti zsidók sorsáról 1944. november 20-a körül kerültek szinkronba. A Führer a háború utolsó őszen meg volt győződve arról, hogy Románia átállása, a varsói és a szlovákiai felkelés kitörés után Magyarországon is „hátra akarják támadni”, és mindent megtett ennek megelőzésére. Horthy proklamációja, és az átállásra tett, megghiúsított kísérlet után igazolva látta a gyanúját. 1944. december elsején kiadott, 11. számú parancsa Budapest erődde nyilvánításáról kifejezetten számításba vette a lázadás lehetőségét. „Harcparancsnoknak Winkelmann SS-Obergruppenführert és rendőrtábornokot nevezte ki, és alárendelte Karl Pfeiffer-Wildenbruch IX. SS-hegyihadtestét. A csoportosítás csak taktikailag volt alárendelve a térségben tevékenykedő német 6. hadsereg parancsnokságának, ami azt jelentette, hogy erőivel – egyeztetés után – önállóan intézkedhetett. Készenlétben kellett tartania a német és magyar csendőrséget az esetleges zavargások megakadályozására, ki kellett építenie a híradórendszert. A parancs különleges egységek kiküldését is kilátásba helyezte.”⁷²⁴

Szálasi is tartott attól, hogy az általa „Grossstadt-Mob”-nak nevezett nagyvárosi lakosság hátra támadhatja a védőket, és november 26-án megkérdezte a német Dél Hadseregcsoport parancsnokát, Hans Friessner vezérezredest, mi a teendő a lakosság zavargása esetén. „A válasz az volt, hogy a »nagyvárosi csőcseléket« vagy idejében evakuálni kell, vagy erőszakkal féken tartani.” Ehhez a tábornok rohamutász zászlóaljok bevetését igényelte, mint Varsónál.

November 21-én Ribbentrop táviratot küldött Veesenmayernek. „Szálasisal ... közölje szóban: nyomatékosan értésére akarjuk adni, hogy a technikai nehézségek ellenére erőlye- sen hajtsa végre a zsidók kitelepítését. Szálasinak világosan kell látnia, hogy minél több zsidót távolít el minél előbb Budapestről, annál védhetőbb a város. Ezzel kapcsolatban Iasi példája hozható fel, ahol Antonescu a Führer figyelmeztetése ellenére a városban hagyta a zsidókat, akik ezután a közeledő front hátában kikiáltották a forradalmat.”²⁵

Ismeretes, hogy a nácik szemében az árulás és a bomlasztás fogalma kezdettől fogva a zsidósághoz kötődött. A Hitler által „erődde” nyilvánított Budapest védelme érdekében szükségesnek látták a zsidó lakosság, mindenekelőtt a potenciális lázadás veszélyét hordozó munkaszolgálatos alakulatok eltávolítását a fővárosból. Ezt szolgálta a tömeges deportálás Józsefvárosi pályaudvarról, mely a Szálasi-kormányzat utolsó, nagyobb szabású, szervezett akciója volt az ostrom előtt álló, terrorba és zűrzavarba süllyedt Budapesten.

Ribbentrop és Veesenmayer nemcsak politikai útmutatással és buzdítással támogatta a nyilasokat, de konkrét intézkedéseket is kezdeményezett a munkaszolgálatos zsidók ellen. A budapesti német követség november 20-án kérte az I. hadtest területén külön táborban összegyűjtött, külföldi védlevéllel rendelkező zsidó munkaszolgálatosok okmányainak ellenőrzését. 15.516 személyről volt szó, közülük 12.290 svájci, 1.908 svéd és 1.269 fő vatikáni védőútlevéllel rendelkezett. A Külügyminisztérium ekkor úgy tájékoztatta a Honvédelmi Minisztériumot, hogy a magyar kormány csupán a svájci és a svéd menleveleket ismeri el hatályosaknak.²⁶ Az ellenőrzés „eredményeként” november végén ezrével deportálták (vonaton) Németországba azokat, akik hamisított védlevéllel próbálták magukat igazolni. Deportáltak valódi védleveles munkaszolgálatosokat is. A portugál követséghez kivezényelt 52 munkaszolgálatost november 27-én az Albrecht-laktanyából vitték a Józsefvárosi pályaudvarra.²⁷ A svájci követség november 30-án külön jegyzékben tiltakozott, mert kilenc jugoszláv állampolgárt, akiknek szabályos útlevelük volt, sőt négyüknek még svájci védőútlevele is, elhurcoltak és a Józsefvárosi pályaudvarról november 28-án deportáltak.²⁸

A „védett” munkaszolgálatos századok 1944. október 15-e, a nyilas államcsíny után alakultak, azután, hogy a hatóságok „honvédelmi munkára”, valójában árokásásra, erődítmények építésére vitték ezeket az alakulatokat a főváros határába. A semleges országok képviselői, arra való tekintettel, hogy sok munkaszolgálatost előzőleg „védő útlevéllel” láttak el, védelmükbe vették őket. A legtöbb védettje Svédországnak volt, hála Wallenberg erőfeszítéseinek. „Szálasi nagyon szerette volna, ha ezek az országok elismerik a kormányát, így november 2-án ismét beleegyezett a menlevelek tiszteletben tartásába, és abba, hogy területen kívüli státust kapjanak azok az épületek, ahol a menlevelek birtokosai laktak. Ennek az egyezménynek eredményeként a katonai hatóságok visszahozták Budapestre a menlevéllel rendelkező mozgósított zsidókat, és egy külön »idegengyűjtő« századba helyezték el őket, amely a Benczúr utcában állomásozott. Ez a század nemsokára több ezer »újoncot« számlált, és alegységekre kellett bontani.”²⁹ A „védett századok” parancsnoka Gobbi Ede százados, a színésznő Gobbi Hilda apja volt. Néhány hétig a „svéd védettek” voltak a legjobb helyzetben, mert az őket védő diplomaták közül Raoul Wallenberg volt a legaktívabb. „Nyakára járt” a hatóságoknak, ügyükben folyamatos érintkezésben állt a nyilas minisztériumokkal.

De a külföldi diplomaták erőfeszítései sem voltak képesek megakadályozni a „védtett munkaszolgálatosok” titokban előkészített és megszervezett deportálását. Erre a Józsefvárosi pályaudvaron került sor november 28-án és 29-én, „a vidéki deportálásokra emlékeztető körülmények között”. Az akciót, mely teljesen váratlanul érte a „védtetteket”, Ferenczy László csendőr alezredes³⁰ készítette elő, aki az 1944 tavaszi–nyári deportálások időszakában csendőrség összekötő tisztjeként szolgált a német biztonsági rendőrség mellett, október 17-én pedig a zsidóügyek teljes jogkörű intézője lett a belügyminisztériumban. Ferenczy tavasszal és nyáron „munkakapcsolatban” állt Eichmannal, akit régi ismerősként üdvözölt Budapesten. Feltételezhető, hogy a „védtett századok „puccs-szerű” deportálásának megszervezésében, a Józsefvárosi pályaudvar, mint helyszín kiválasztásához tanácsot adott az RSHA (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) IV-B-4 számú (zsidóügyi) ügyosztályának vezetője, a „végső megoldás” specialistája. „November 19-e táján a kormány már megpróbálta leállítani a további deportálásokat, november 20-án már maga Szálasi is megtiltotta a nők gyalogos deportálását, de a fővárosban egyre nagyobb anarchia uralkodott, és bizonytalanná vált, hogy engedelmessé válnak-e bárki a parancsoknak. Már folytak az alvilági játékok, amint Déry Tibor novellafüzérének (1946) a címe jellemzi a történeteket. Budapestről november 21-től folyamatosan, ez után még november 29-én hajnalban a Józsefvárosi pályaudvarról, most már nem gyalog, hanem vonaton, marhavagonokban, és december elején, sőt, közepe táján ismét további transzportokat indítottak innen Ravensbrückbe, Mauthausenbe. A legutolsó csoportot december 22-én indították el Pestről, a Toloncházban őrzött 1200 foglyot, őket megint gyalogmenetben.”³¹

Érdemes felidézni egy civil deportált, akkor huszonegy éves nő emlékeit, aki napokon keresztül „sáncot ásott”, miután a nyilas belügyminisztérium parancsra jelentkezett a Mexikói-úton, a KISOK pályán. Onnan Gödöllő, majd Isaszeg határába hajtották sokszázad magával, majd innen újabb, több napos gyalogmenetben az Északi vasúti összekötő hidon át az óbudai téglagyárba. Végül a Bécsi úton elindították őket Hegyeshalom felé. Pilisvörösvár határában, miután nem bírta tovább a menetelést, leült az országút szélére, várva, hogy agyonlőjék. Szerencséjére egy jószívű magyar katona segítségével visszajutott az Aréna útra, a zsidóházba, ahonnan elindult. Másodsorra a nyilasok már innen hurcolták el Németországba, Bergen-Belsenbe. „Jött a parancs: a házban lakó fiatalok gyülekezzenek az udvaron hátizsákkal, kétnapi étellel, munkára visznek. Megint sorba állították a fegyveres, nyilas kísérők. Először egy Teleki téri házba vittek, itt töltöttük az éjszakát a lépcsóházban vagy a gangon, és nagyon fáztunk. Reggel elindultunk és én éreztem, hogy ki kellene lépnem a sorból. Megbújhattam volna egy hatalmas szemetesláda mögött, de nem mertem megtenni. A Józsefvárosi pályaudvarra vittek, és hatalmas ordítások közepette – a vasutasok ügybuzgó segítségével – vagonokba tereltek. 40 fő, egy kübli, ez volt a norma egy vagonra. Mint a háború után megtudtam, ez volt az utolsó transzport, én még elértem a csatlakozást.”³²

Arról, hogy november 21-e és december 3-a között pontosan hány munkaszolgálatost és polgári személyt vagoníroztak be és küldtek németországi koncentrációs táborokba a Józsefvárosi pályaudvarról, főként Bergen-Belsenbe, Saschenhausenbe vagy Buchenwaldba, illetve a nyugati határszélre, a „birodalmi védvonal”, másképpen a „Délkeleti Fal” (Südstwall) építkezésére, nem tudjuk pontosan. A Központi Szállítási Vezetőség fennmaradt irataiból, melyek a Hadtörténelmi Levéltárban tanulmányozhatók, nem derül ki, hogy a vasúti szerelvényekkel, melyeket fedőnevet viselő hadművelési szállítások részeként mozgattak, a szovjet hadsereg előrenyomulása miatt elrendelt kiürítést hajtották-e végre, vagy deportáltakat továbbítottak. (A kiürítést végző szállítványok a „Bálint” mozgás nevet viselték, de volt „Rákóczi” mozgás, „Brotmesser”,

„Küchemesser” és „Zuckerdoze” mozgás is, a Weermacht részéről. Mosonmagyaróvárról 1944. november 30-án csak annyit jegyeztek fel: „Németországba kilépett 4 szállítmány, 1 és 1/2 vonat.” Ugyanakkor Lévai Jenő Wallenberg könyvében arról olvashatunk, hogy a svéd diplomata még 1944. december 3-án is civil zsidó deportáltakkal zsúfolt szerelvényt látott a Kelenföldi pályaudvaron.

A Hegyeshalomba érkezett „halálmenetek” tagjait és a vasúton deportáltakat összesítette Lévai Jenő, a magyar holokauszt első történésze két könyvében (Zsidósors Magyarországon és Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről), és tőle vette át az adatot Szita Szabolcs is. „1944. november 6-ától december 1-jéig (erről az időszakról áll rendelkezésre valamiféle számszerű kimutatás) 76 209 magyar zsidót (Ferenczy László adata) adtak át az SS-nek a határon, az útközben elpusztult százacról nincs pontos számadat. A későbbi deportálás számadata 4750 fő. Ezt a mindenéből kismiszett, kényszer-munkára és végső soron halálra ítélt fogolytömeget éppúgy feláldozták a kapituláció elodázásán mesterkedő Weermacht-stratégák és Szálasiék, akárcsak a tovább tűzbe vezetett német és magyar katonákat, a mind védtelenebb polgári lakosságot, a még fel nem szabadított magyar országrészt.”²³³

Annyit érdemes megjegyezni, hogy azoknak a zsidóknak, akiket egyenesen a német táborokba vittek, valamivel nagyobb esélyük volt a túlélésre, mint azoknak a sortársaiknak, akik Sopron, Kőszeg, Balf, Nagycenk, Hidegség és Fertőrákos környékén kötöttek ki. Onnan, ha túléltek az iszonyatos körülmények között végzett „árokásást”, végül szintén koncentrációs táborokba hajtották őket. Lévai Jenő a németeknek 1944. október 15-e után átadott zsidó munkaszolgálatosok számát 50 000-re becsüli, de ebben a számban benne vannak azok is, akiket Borból hajtottak a nyugati határszélre, illetve gyalog indítottak útba Budapestről a „halálmenetekben”.³⁴ (Radnóti Miklóst november 4-én vagy 9-én lőtték agyon Győr közelében, Abda határában.)

Braham is Lévaitól veszi át a deportáltak számát. „A munkaszolgálatosokat és az u.n. »védett« századokat a Józsefvárosi pályaudvaron vagonirozták be. Utóbbiakban csupa olyan ember volt, akik a semleges országok, főleg Svájc és Svédország menlevelével rendelkeztek. A bevagonírozás nagyjából azonos körülmények között ment végbe, mint a vidéki zsidóké. Becslések szerint kb. 50 000 zsidó munkaszolgálatost adtak át a németeknek.”²³⁵

Harsányi László becslése eltér Lévai Jenőétől. „Budapest részleges katonai kiürítése kapcsán 1944. november 28-án a Józsefvárosi pályaudvarról, 90-90 személyt szorítva be egy-egy leólmozott, mézsportól szennyezett vasúti tehervagonba. Csendőrfelügyelet mellett közel tizenötezer munkaszolgálatost (főleg a külszolgálatosok adta mentesítő papírral rendelkezőkből álló »védett« századokat) indítottak útba Szálasiék Nyugat felé. A budapesti bevagonírozást rendőrtisztek, csendőrök, nyilas pártszolgálatosok és egy halálfejes német SS tiszt irányították.”²³⁶ Szita Szabolcs a józsefvárosi deportálásról más adatot közöl. „A november végi kiszállításokkal – Theodor Dannecker és Otto Hunsche SS Hauptsturmführerek valamint az Eichmann különítményével a végsőkig kollaboráló Ferenczy László csendőr alezredes révén – a németek további 17 800 munkaképes magyar zsidó férfihoz jutottak. Csak a svéd és a San Salvador-i »védettek« sikerült a követségeknek kimenteniük. A többieket Hegyeshalmon át Zurndorfba, az SS határon túli elosztópontjára szállították.”²³⁷

„Sáncások” és „védett munkaszolgálatosok”

A „védett századok” deportálásának történetéről a *Haladás* című hetilapban György Endre írt beszámolót, alig egy évvel az események után. Megjelent a *Haladás* című hetilap 1945. október 27-i számában.

„Ötvenezer férfit hurcoltak el Pestről múlt év október 20-án

1944. október 20. Ködös, didergős, késő őszi reggel, keserves-kínosan eltöltött éjszaka után virradt ránk a csillagos házban. Már napok óta nem aludtunk. Féltünk, rettegünk, vártuk azt a hajnali kardcsörtetést és ordenáré beszédet, amelynek ránk kellett köszönteni és amely ezen a kálváriás reggelen nem is maradt el. Előre kidolgozott »haditerv« szerint rajtaütöttek a háromezer budapesti bélyeges házon és elhajtották a férfiakat. (Néhány nappal később a nőket is.) A rendelkezés úgy szólt, hogy a férfiakat tizenhattól-hatvan, a nőket tizennyolctól-negyven éves korig hurcolják »köz munkára«. De a brigantik, akik rátörték a házakra, »elfelejtették« közölni a hivatalos rendelkezést, vagy kényelmesek voltak és el sem olvasták., esetleg nem is tudtak olvasni – az egyszerűség kedvéért elordították magukat: Minden férfi sorakozzék a földszinten! Férfivá avatták a tizennégy éves gyermekeket, és mint munkaképes férfit elcipelték magukkal a nyolcvan éves aggastyánt is. Nem volt kímélet! Két »halálfejes« karszalagú nyilas taknyos, két gyűrött, moskos ruházatú zöld ifjú, kezében a rémületet keltő géppisztollyal jelent meg és sürgetett: »Gyerünk, gyerünk!« A rendőr asszisztált. Kapkodva, sebtiben, izgatottak készülődünk. Tíz-tizenöt perc időt adtak. Mihez fogjunk? Csomagoljunk, búcsúzzunk el a családunktól – talán egy életre – vagy tegyünk valami kétségbeesett mozdulatot, mely megvált a várható szenvedésektől és befejezi nyamorúságos létünket? Egészen Németországig üztek-hajtottak és mégis csak egy, legfőljebb három napra való élelmet engedélyeztek, hogy ezzel is azt a hitet keltsék: ide visznek csupán, ide a szomszédba. Amíg a kapu fel nem tárult és a karaván nem haladt és a szenvedések útján, csakugyan azt hihettük, egyedül a »mi« házunk lakóit indítják útnak. De az utcán végtelen processzióban jöttek meggyötört lelkű és idegzetű, halálsápadt férfiak, akiket mind egy irányba tereltek. Állig felfegyverzett nyilasok, akik a gomblyukukba és kézigránátot tűztek, kísérték, szidták és kergették a szomorú sereget. A résztvételnek, együttérzésnek, sajnálkozásnak sehol semmi nyoma. A felheccelt utcanép kiköpött az üldözöttek előtt és jelképesen mutatta, hogy fognak bennünket felakasztani. A puskatus rögtön lesújtott arra, aki szánalomból egy-egy falat kenyeret nyújtott a sárga folttal megjelöltek valamelyikének. Ötvenezer budapesti férfit hajtottak, üztek el ezen a napon az otthonából. Félsszázezer ember indult el a szenvedésbe, a haláléba. Végig Magyarországon, mindenütt verés, üldöztetés, husáng, csendőrszurony, puszkagolyó, kézigránát és éhkopp volt az osztályrésze. Kétnaponként löktek oda egy falat kenyeret, vagy egy tányér zupát. Erőltetett menetben, pihenés nélkül korbácsolták őket előre. Sietős volt, hogy a magyar polgárok és munkások: ügyvédek, orvosok, újságírók, kereskedők, tisztviselők, gyárosok, iparosok, alkalmazottak tíz és tízezernyi seregét, amely ezekre a halálmadarakra hagyta családját és otthonát, átdobják a határon. Mert a keselyűk aljas lelke csak akkor nyugodott meg. 1944. október 20-án betaszítottak a német halálkatlanba, ahonnan sebektől vérző, keshedt testtel, meggyötört lélekkel, csontvázzá aszottan, koravénhedten és csak nagyon kevesen tudunk megmenekülni. Apánk, testvérünk, rokonunk, barátunk ott maradt. Most egy éve! Emlékezzünk és soha-soha ne feledjük!...”

Bár a cikk szerzője hiteles tanú, érthető módon összekeveri az eseményeket, pontatlanul emlékszik rájuk. A „zsidóházak” elleni nyilas rohamot, a munkaképes férfiaknak, majd a nőknek a főváros környéki erődítési munkákra való elhurcolását, majd a „halálmenetek” elindítását nem választja el a „védett munkaszolgálatos” századok vasúton történte deportálásától. Érthető, hogy a zűrzavar és fejetlenség, üvöltözés és ütlegek közepette cserbenhagyta az időérzéke. A megpróbáltatások egybefolytak, a nyilas terror elszenvédként napról napra, sőt óráról órára harcoltak a túlélésért. Az áldozatok minden hiteles

információtól meg voltak fosztva, ilyen viszonyok között nem lehetett „rálátásuk” arra, hogy pontosan mi is történik velük. Ismeretes, hogy a „sáncásók” egy részét öreik már vissza sem engedték „a csillagos házakba” aludni, hanem úgy, ahogy voltak, a sebtében magukhoz vett élelemmel, hiányos ruházatban Hegyeshalom felé hajtották. Útjuk az Északi összekötő vasúti hídon vezetett a csillaghegyi és az óbudai téglagyárba, ahol meteoszlopokba rendezték, és elindították őket. Mások néhány napig, esetleg egy hétig végeztek Pest környékén megerőltető fizikai munkát, statáriális kivégzések tanúi voltak, és öreik folyamatosan kifosztották és ütlegették őket. Egy részük néhány éjszakára még visszatérhetett a „zsidóházakba”, ezután kerültek bele végül a „halálmenetekbe”. És voltak olyan munkaképes korú civil csoportok is, akiket a nyilasok több napi, vagy heti „sáncásás” után végül a Józsefvárosi pályaudvarra, a vagonok felé hajtottak. A szerelvények innen több irányba tartottak. Egy részüket egyenesen németországi koncentrációs táborokba irányították. Más vonatok áthaladtak Hegyeshalmon, de utána a burgenlandi Zurndorf állomáson keresztül Kőszegre és Sopronba érkeztek. A deportált munkaszolgálatosoknak a nyugat-magyarországi városok határában a „birodalmi védvonalat (a „Délkeleti Falat”) kellett építeniük, iszonyú körülmények között. Ide tartottak, legalábbis elméletben, a „halálmenetek” tagjai is, mert kevesen értek oda az újabb szenvedések színhelyére.

A vasúton történő deportálás 1944. november 21-én kezdődött Pesten, előzményeit és lefolyását Szita Szabolcs is összefoglalja. „A bécsi országút drámái miatti tiltakozás november második felében mind hangsúlyosabbá vált. Egyes külföldi követségek – ideértve a pápai nunciaturát – bejelentésekkel, az embertelenséget nyíltan feltáró, ismételt jegyzékekkel fordultak a Szálasi-kormányhoz. Ezzel sikerült némi fordulatot elérniük: a miniszterelnök november 20-án kénytelen volt megtiltani a nők további gyalogoltatását és általában is utasítást adott a gyalogmenetek beszüntetésére.

Veesenmayer 21-én táviratban továbbította a birodalmi külügyminisztériumnak: a budapesti zsidók evakuálásában alapvető változás következett be. Szálasi tilalma a vagonok előteremtésének lehetetlensége folytán gyakorlatilag az elszállítás leállításával egyenlő. Egyébként a munkakötelezett budapesti zsidó nők java részét november 20-ig átadták a határon az SS-nek, ahonnan egyes csoportokat Dachau koncentrációs táborába, illetve melléktáborába, Ravensbrückbe, Spandauba és Oranienburg-Sachsenhausenba, másokat pedig a Birodalmi Védőállás Pozsony és a Dráva között létesített munkatáborába szállítottak. A kíséző munkaszolgálatos és a »munkaszolgálatra alkalmasnak talált« zsidó férfiak egyes csoportjait is Buchenwaldba és más koncentrációs táborokba szállították. Legtöbbjük azonban a Birodalmi Védőállás, másképpen Délkeleti Fal földmunkáihoz került.

A németek időközben felmérték a maradék zsidóságból a még »bevezethetőket«. Ide sorolták a birodalomba addig nem vezényelt honvédségi kíséző munkaszolgálatosokat, a nemzetközi védett gettóban menlevél nélkül vagy illegálisan tartózkodó zsidókat és a fővárosi általános gettó újbóli átfésülése során kiszűrhetőket. Minden megszerezhető munkaerőre szükségük volt, emiatt további nyomást gyakoroltak a magyar bábkormányra. Ribbentrop táviratban utasította Veesenmayert: nyomatékosan adja Szálasi értésére, hogy a technikai nehézségek ellenére erélyesen hajtsa végre a zsidók kitelepítését. »Szálásinak világosan be kell látnia, hogy minél több zsidót távolít el minél előbb Budapestről, annál jobban védhető a város.«

Veesenmayer nyomban jelentette Berlinnek, hogy Szálásival egyetértésre jutott az energikus folytatásban: a permanens átfésülésben, a Budapesten még fellelhető zsidó férfiak és munkaképes nők folyamatos összegyűjtésében, hogy »valódi politikai veszélyt már ne jelenthessenek«. Az ígért szállítás azonban nehézségekbe ütközött. A Weermacht

szükségein felüli vagonokkal Kurt Becher SS-Oberstrumbahnführer rendelkezett. Szerelvények tucatjaival rabolta a nemzeti vagyont, a Magyarországon leszerelt gépeket, felszereléseket, javakat és anyagokat »helyezte biztonságba«.

Ennek ellenére – miközben még vonszolódta a keserves gyalogmenetek – a Judenkommandonak sikerült Bécsből néhány szerelvényre szert tennie. A követségi »védetteket«, a Budapestről még el nem szállított egyéb munkaszolgálatos századok túlnyomó részét megkaparintotta és nyugatra vezényeltette.

Az átadásra szánt századok parancsnokai november 26–27-én titkos parancsot kaptak. Összetartást rendeltek el és a »védettként« nyilvántartott 701 hadrendi jelzésű, valamint a még visszamaradt munkaszolgálatos századokat túlnyomórészt 29-én hajnalban a Józsefvárosi pályaudvaron bevagonirozták (60-70 ember jutott egy vagonba) és útnak indították a német határra. Köztük voltak a szellemi élet jelességei, mint Szerb Antal, Gelléri Andor Endre, Sárközi György, Halász Gábor, Tamássy (Wagner) György, számos újságíró, költő, színész, zenész és operaénekes. Legtöbbjük a nyomorúságban elpusztult.⁷⁷³⁸

Ungváry Krisztián a Budapest védelmére tett katonai előkészületek nézőpontjából írja le a holokauszt utolsó fejezetét. „Az 1944. október 15-i kiugrás kudarca után a nyilasok azonnal hozzáláttak »a zsidókérdés végső megoldásához«. Zsidónak számító magyarok hivatalosan ekkor már csak Budapesten és a munkaszolgálatos alakulatoknál léteztek – a vidéki zsidóságot már előzőleg Németországba deportálták. Október 18-án Adolf Eichmann ismét megjelent Budapesten (korábban a deportálások szervezése miatt járt Magyarországon). A német utasításra még 1944. március 20-án létrehozott Zsidó Tanács közreműködésével rövidesen megszervezte a magyar zsidók ügyeivel foglalkozó Judendezernatot, és már az első nap megállapodott a kormánnyal 50 000 zsidó férfi átadásáról munkaszolgálatra. Az érintettek deportálását gyalogmenetben hajtották végre, mert ahogy a nyilas tisztviselők mondták: »a szállítóeszközök másra kellenek«.

Szálasi és vezérei számára – legalábbis lélektani értelemben – Magyarország »zsidótlanítása« mindennél, talán még a háború megnyerésénél is fontosabb volt. Csak ezzel magyarázhatók azok az intézkedések, melyek mindenféle rációt nélkülöztek, és csak az volt a céljuk, hogy megalázzák, az országból eltávolítsák és megsemmisítsék a zsidónak minősítetteket. Ez még néhány nyilas vezetőnek is feltűnhetett; a gyűlölet-inspirálta, embertelen intézkedések »világnézeti« indokoltságát ugyan eszükbe sem jutott kétségbe vonni, de önös érdekeikre tekintettel az adott körülmények között a hasznosságukat igen. Kemény Gábor nyilas külügyminiszter például felvetette, hogy »olyan gazdagok vagyunk, hogy napi 4 millió munkaórát nélkülözni tudunk?« A kormány többi tagja azonban még ezt is egy emberként lehurrogta.⁷⁷³⁹

Komoróczy Géza könyvében az eddigiekhez nem sok újat mond. Figyelemre méltó viszont, hogy a Józsefvárosi pályaudvarról történő deportálás kezdetét viszonylag későre teszi, ugyanakkor, legalább hozzávetőlegesen, megjelöli az utolsó szerelvény indításának időpontját is: „November 29/30-tól a Józsefvárosi pályaudvarról tehervagonokban indították el a munkaszolgálatosokat a határtérségbe. A pályaudvar, a m. kir. északi államvasút fejpályaudvara, a Külső-Józsefváros külső peremén, a Teleki-tér közvetlen közelében, szinte kijáratú kapu lehetett a legszegényebb zsidó negyedből, jól kiszámítva választhaták ki bevagonirozási állomásul. A tehervonatok Kőszeg és Sopron környéke, Hegyeshalom – Bruck a.d. Leitha felé indultak, az ott lévőknél még jutott egy vasúti szerelvény, de 11-én a Toloncház foglyait, mintegy 1200 főt, már csak gyalogmenetbe tudták besorolni.

December végén a Kassáról átdobott munkaszolgálatosok következtek, sokan voltak közöttük, akik korábban megjárták a keleti hadszínteret. Őket csak Budapest megkerülésével tudták elvinni a nyugati határszélre.⁴⁰

A svéd védettségű munkaszolgálatosok megmentésére szervezett akcióról, Raoul Wallenberg közbenjárásáról Lévai Jenő könyvében részletes leírás olvasható, melyben korabeli dokumentumok is szerepelnek.⁴¹

38.

A deportálásra ítélt svéd munkaszolgálatosok megszabadítása

A legnehezebb problémák egyike volt a *munkaszolgálatosok ügye*, azok megmentése. Már ismertettük, hogy Wallenberg és általában véve a semleges államok követségeinek közbenjárására miképpen létesült a 701. számú idegengyűjtő század és hogy miképpen szabadultak meg október 15-e után egyes svéd védelem alatt álló munkaszolgálatosok és sáncások. Azok, akik továbbra is az Aréna-út 55. szám alatti zsidó templomban elhelyezett, fent említett gyűjtőszázad kötelékébe tartoztak, igyekeztek onnan természetesen kiszabadulni. Wallenberg érdekükben névjegyzéket terjesztett fel a honvédelmi miniszterhez, hangoztatva, hogy az illetők rövidesen repatriálásra kerülnek, és így a 152.730/el. 42./1944. számú rendelet értelmében a követség rendelkezésére bocsátandók.

Sikerült is elérni, hogy a honvédelmi miniszter 155.090. sz. eln. 42/1944. rendelettel, amelyet vitéz Hibbey Gusztáv ezredes írt alá, intézkedik ebben az irányban. Már most – amikor november végén az összes munkaszolgálatosokat kiszolgáltatták a németeknek és a józsefvárosi pályaudvarról leplombált vagonokban deportálták – e rendeletre való támaszkodással Wallenberg a deportálás irányítójával, Ferenczy László csendőr alezredessel lépett érintkezésbe Wallenberg szokása szerint a megbeszélés eredményét lerögzítette. Az erről szóló két levél lényeges része így hangzik:

I.

Nagyságos vitéz és nemzetes Ferenczy László alezredes úrnak Budapest

Igen tisztelt alezredes úr!

Megbeszélésünk eredményét az alábbiakban foglalom össze:

1. Ön volt szíves intézkedni, hogy a Knézits-utcai laktanyából, a józsefvárosi pályaudvaron keresztül elszállított munkaszolgálatosok transzport-vezetőjénél, hogy a közöttük lévő svéd védettek visszaküldessenek Hegyeshalomról Budapestre, megfelelő kísérettel. Sajnos, visszatérésem után kaptam a jelentést, hogy a 11 munkaszolgálatoson kívül 8-10 úgynevezett sáncmunkás is van közöttük és még néhány személy, akikről nem tudtuk, hogy a Knézits-utcában vannak beosztva. Az a tiszteletteljes kérésünk, hogy oly értelmű távirat adassék fel, hogy tényleges védőútlevelel tulajdonosok és azok, akik azt állítják, hogy védőútlevelelük volt, de az megsemmisítettett, küldessenek vissza igazolás végett Hegyeshalomról Budapestre.

2. Megállapodtunk abban, hogy a Jókai-utcai svéd század elszállítása alkalmával, a holnapi napon a magunk részéről bizottságot küldünk ki a józsefvárosi pályaudvarra, magam és két követségi tisztviselő részvételével. Ez a bizottság meg fogja állapítani, hogy az elszállításra váró személyek közül kik a svéd útlevelel (Schutzpass, Prov. Pass) tulajdonosok, illetve kiknek volt ilyen útlevelelük. Az ilyen személyek igazolás után leszereltetnek s megfelelő kísérettel a Pozsonyi-úti védett házakba fognak kísértetni.

3. Ugyanez történik a többi gyűjtőhely elszállításánál is.

4. Ön volt szíves tudomásul venni, hogy a Svéd Királyi Követség különféle intézményeinél körülbelül 86 munkaszolgálatos van vezényelve. Ezek leszereltnek tekintendők és továbbra is a követségnél maradnak. E személyek beosztását és adatait megbeszélés szerint telefonon fogjuk közölni Gobbi százados úrral és Önt is bátor leszek majd erről értesíteni.

Midőn ismételten köszönetet mondunk alezredes Úr korrekt és az államközi megállapodásnak megfelelő elhatározásáért, fogadja igaz nagyrabecsülésem nyilvánítását.

Budapest, 1944. november 17.

R. Wallenberg s.k.
svéd. Kir. követségi titkár

II.

Nagyságos és nemzeti vitéz Ferenczy László alezredes úrnak *Budapest*

Mai külön levelem befejezése után közölték velem, hogy az Albrecht-laktanyában különféle más helyekről (légószázad, kórházak, mentők, stb.) elég jelentős számú svéd útlevéllal rendelkező személyt kísértek be.

Tisztelettel kérem, hogy ezen munkaszolgálatosokkal szemben is, mai külön levelemben említett elvek alapján eljárni szíveskedjék. Kérem, méltóztassák velem közölni, hogy az igazoló bizottságok ezek igazolására hol és mikor állítsuk rendelkezésére.

Fogadja igaz nagyrabecsülésem nyilvánítását.

Budapest, 1944. november 27.

Raoul Wallenberg s.k.
svéd követségi titkár

E megállapodások alapján a követségen az összes svéd védett munkaszolgálatosok védőútleveleit Veres Tamással lefényképeztették és azokról fotókópiákat készítettek, amelyeket három könyvbe beköttek. Ezek a könyvek képezték a pályaudvaron a mentés alapját.

Wallenberg közismerten nem volt hajlandó egyéni kivételezési kérelmek teljesítésére, ő mindig igazságos kívánt lenni és csak az összesség érdekeit tartotta szem előtt. Éppen ezért a követségen dolgozó tisztviselők nehéz helyzetben voltak, amikor hozzátartozóikat és barátait kívánták megmenteni a fenyegető deportálás alól. Olyanokat, akiknek nem volt svéd védőlevelük. Ezt úgy oldották meg, hogy egy külön listát készítettek az ilyenekről és Wallenberggel közölték, ezek olyan „védettek”, akik részére ugyan még nincs kiállítva a Schutz-Pass, de „folyamatban” van. Wallenberg úgy tett, mintha elhinné, bár jól tudta, hogy ez is egy védő-kísérlet csupán. Ezer a listát a könyvek elejére kötötték be és Wallenberg a pályaudvaron hangos szóval kereste a vagonokból az ilyeneket. Számosan menekültek meg ily módon is.

Az egyébként alkalmi munkára kivezényelt munkaszolgálatosokat ekkor már néhány napon át bezárva tartották szállásukon, sőt, a svéd védett házakban hirdetések útján bevonulásra szólították fel az esetleg századon kívül tartózkodókat. Egy-két nap „együtt-tartás” után teljes szerelvényvel „munkára” vonultatták ki még a lábadozókat is, november 28-án hajnalban.

A svéd század tábori csendőröktől körülfogva hajnali 4 órakor kimasírozott a józsefvárosi pályaudvarra. Nyomon követte őket kis autóján Wallenberg. A pályaudvaron –

amíg a különböző más semleges államok által védett munkaszolgálatosokat 60-80-asával bevagonírozták – Ferenczy személyesen vizsgálta át az egyenként a Schutz-Pass-szal a kezében jelentkező svéd védettek adatait, összehasonlítva azokat az előbb említett Schützling-Buch (eltűnési könyv) adataival. Egész napi harc után, miközben Wallenberg vagonról vagonra járt és igyekezett olyanokat is kiszabadítani, akik azt állították, hogy svéd védettek, de bármely okból pillanatnyilag nincs kezükben a védlevél – sok száz munkaszolgálatost tudott este visszavinni és a Tátra utcai követségi ház pincéjében biztonságba helyezni. E naptól fogva állandóan folyt ez a küzdelem a pályaudvarokon, nem egy esetben azonban sikertelenül, miután Ferenczy megelégedte a „zsidószabadítást”. Egy ízben géppisztollyal kergették el Wallenberget a vagonoktól. A pályaudvaron ugyanis megjelent SS Hauptsturmführer Dannecke, aki valamilyen okból rendkívül ellenséges érzülettel viseltetett éppen Wallenberggel szemben, és most is életveszélyesen megfenyegette. Dannecke volt egyébként az, aki heteken át igyekezett Wallenberget „autószerencsétlenség” előidézésével a mentés munkájából kikapcsolni. Arra készült, hogy hatalmas autójával Wallenberg egészen kis kocsiját valahol legázolja. Ezt a szándékát nem is titkolta és így kitudódott. Wallenberget régi ismerőse, Büchler Izsó tőzsdetanácsos és dr. Wilhelm Károly erre a veszélyre figyelmeztették is.

Wallenberg a munkaszolgálatosok megszabadítását igyekezett képekben is megörökíteni. Rendelkezésére fényképésze gépével kiment a józsefvárosi pályaudvarra. Az ott látottakról a következőképpen számolt be. A pályaudvart csendőrök láncja vette körül. Igazolványaim alapján nagy nehezen bejutottam. Szomorú kép fogadott. Deportálás! Ezrével álltak a különböző „védett” munkaszolgálatos századok. Egy részük már vagonba volt beszorítva, de még állandóan jöttek és jöttek az újabbak. Itt nyíltan fényképezni egyenlő lett volna az öngyilkossággal. Amíg Wallenberg a csendőrtisztekkel tárgyalt, zsebkésemmel felhasítottam nyaksálamat és a résen át kidugtam gépem lencsáját, magát a gépet pedig a sállal igyekeztem eltakarni. Sikerült is ily módon több képet készítenem, amelyek közül egy-kettő megmaradt, a legtöbb azonban egy keskeny mozifilmmel együtt az ostrom alatt elpusztult. Wallenberg a felvételeimet másnap már jelentésével együtt ki-juttatta Svédországba.

Wallenberg ez alkalommal és a következő napokban sok száz munkaszolgálatos életét mentette meg. Egy alkalommal azonban, amikor követelte, hogy a már vagonba beszorított védetteit is engedjék ki, csendőr- és rendőrtisztek kijelentették, hogy ők nem illetékesek és egy addig általunk észre sem vett, a háttérben álló, de nyilván az egészet irányító SS-tisztre mutattak. Wallenberg azonnal hozzáfordult kérésével, a válasz röviden ennyi volt: „*Nein*”. Ezzel megpecsételődött a szerencsétlenek sorsa. A csendőrök tudomásul vették a választ és a vagonokat azonnal ledrótozták. Utasításra tették, de látszott, hogy örömmel, szívesen. A pályaudvarról visszafelé autón kísérték a deportálástól megmentett és védett házba menetelő munkaszolgálatos csoportot.

A Józsefvárosi teherpályaudvarról történő deportálást az ott bevagonírozott munkaszolgálatosok szempontjából részletesen leírja Tolnai László, 1947-ben megjelent visszaemlékezésében.⁴²

A szerző a kötet bevezetőjében név szerint felsorolja a 101/305 század halottait, az első, a második, a harmadik és a negyedik szakaszból, összesen 164 nevet. (A század legnevesebb, ma is ismert áldozata K. Havas Géza újságíró volt.) Tekintettel arra, hogy a század Kőszeg után Rohoncra, onnan pedig Mauthausenbe került, ahová 580 kilométeres (!) gyalogmenetet kényszerült megtenni, érthető, hogy szinte alig valaki maradt életben. A deportálásról, és annak közvetlen előzményeiről szóló leírást érdemes teljes egészében idézni.

„A kezdet...

Budapest, 1944 november. Nevünk: 101/305. Kisegítő Munkás Század. Létszámunk 450 ember. Körletünk a Váci-út 14. számú ház mozijának a földszinti helyisége. Századparancsnokunk Kovarcz Ernő főhadnagy, a nyilas Kovarcz Emil miniszter unokaöccse. Könyvemben nem akarok részletesen foglalkozni Kovarcz századparancsnok ténykedéseivel, őt már elvitték Oroszországba. Remélem, jól megérdemelt sorsát ott fejezi be. Csak annyit jegyzek meg róla: 1944 szeptemberében Óbudán, a Lajos utca 122-es szám alatt a zsidó templomban volt a körletünk, onnan októberben jöttünk át Pestre a Váci-út 14. szám alá; Kovarcz Ernő századparancsnok akkor azzal érvelt, hogy a változott helyzetre való tekintettel jobb, ha Pesten vagyunk: az átszállításért nekünk, munkaszolgálatosoknak 200 000 pengőt kellett lefizetnünk. Midőn már itt voltunk elszállásolva, november 25-én újabb 100 000 pengőt szedett tőlünk Kovarcz főhadnagy. Azt mondta: ha nem fizetünk, átszállítanak bennünket az Albrecht laktanyába és onnan deportálnak a németek.

Amidőn ez utóbbi összeget Kovarcz századparancsnok bevasalta rajtunk, már kezében volt az indulási parancs. A parancs szerint november 28-án kell indulnunk a Józsefvárosi pályaudvarról és átadnak a németeknek. Sajnos, mi erről nem tudtunk és elhittük Kovarcz meséjét. Ahhoz volt bátorsága, hogy még az utolsó napokban is kizsaroljunk tőlünk pénzt, erre a zsidó munkaszolgálatosok jók voltunk neki, *de hogy az érdekünkben tegyen is valamit* mint századparancsnok, ahhoz már nem volt lelke és jelleme.

1944 november 25-én, szombaton az Albrecht laktanyából a már meglévő keretlegénységünkhöz kaptunk újabb 10 keretlegényt és szombaton este már megerősített őrség vigyázott ránk. Nem tudtuk, mi lehet az oka? Vasárnap, november 26-án és hétfőn, november 27-én egész nap bent maradt a század a körletben. Az első eset volt, hogy munkára nem mentünk ki. Idegesek voltunk, nyugtalanok, tanakodtunk, hogy mi lehet ennek az oka? Az egész század nem megy munkára és a kapun sem lehet kijutni?

Mint ilyenkor már szokás, különböző hírek keringtek: elvisznek bennünket, nem visznek el, átmegy az egész század az Albrecht-laktanyába, tekintve, hogy pápai és svájci menlevele volt az egész századnak és így nem vihetnek ki bennünket. Természetesen ez mind találgatás volt. Az idegesség és a bizonytalanság uralkodott az egész századon. Közben láttuk, hogy Kovarcz Ernő századparancsnok az irodában az íróasztalából csomagolja el a dolgait. Ez még jobban kétségbe ejtett bennünket. Hozzájárul az idegességünkhöz és bizonytalanságunkhoz az a körülmény is, hogy a Váci út 12. és Váci út 16. számú házban, melyet – sajnos – csak feltételesen ismertek el pápai védett háznak, *a bajtársak majd felénekelnek a családját elhelyezve*. Azokkal sem tudtunk érintkezni, mert a századparancsnok úr jóvoltából nem lehetett senkinek sem kimenni a kapun.

Úgy emlékszem, mintha csak most történt volna: 1944 november 27-én este végre nyilatkozott Kovarcz Ernő századparancsnok úr. *Azt a kijelentést merte tenni, hogy itt maradunk és nem viszik el a századot*. El sem lehet képzelni azt az örömet, amit ez nekünk jelentett. Sajnos, már másnap bebizonyosodott, hogy Kovarcz Ernő századparancsnok úr szemérmetlenül *hazudott*. Félrevezette az egész századot. Egy pár bajtársammal együtt sikerült hétfőn, az utolsó este kijutni a kapun. Saját vacsoránkat átvittük a mellettünk lévő védett házba családjainknak. Jőmagam is itt értesültem Klein Laci bajtársamtól, aki ugyancsak eltűnt (az ő családját egy szobában lakott az én hozzátartozóimmal) a századparancsnokom kijelentéséről. Este 8 órakor, mikor elköszöntem a családomtól, megnyugodva tértem vissza szőke ismét a körletbe. Ha én akkor azt tudom, sok bajtársammal együtt, hogy Kovarcz Ernő századparancsnok *aljasul hazudott, de sokan nem mentünk volna akkor már vissza a körletbe!* Amerre lehetett volna, megszöktünk és elbújtunk vol-

na. Akkor most könyvemben *sokkal kevesebb halott bajtársról* kellene megemlékeznem. Nagyon soknak nem kellett volna a *kálváriát végigszenvedni Kőszegtől Mauthausenig*. Ezt Kovarcz Ernő századparancsnok úrnak köszönhetjük, aki csak *addig volt gerinces és jellemes ember*, amíg a súlyos pénzeket kizsarolta belőlünk. Amikor ígéretét kellett volna beváltani, a leghitványabbul és legbecstelenebbül minden lelkiismeret furdalás nélkül *adott át bennünket* a magyar tábori csendőrségnek és az ott lévő német parancsnoknak.

1944 november 28, kedd reggel. Rendes ébresztés, mint máskor. Reggelihez sorakozó és utána megint nem csinálunk semmit. Nincs kivonulás, nem megyünk dolgozni? Az idő múlik és egyszer csak jön a hír 7-fél 8 tájban reggel, hogy *a nyilasok bementek a szomszédos védett házakba. Hozzátartozóink már mind lent sorakoznak az udvarban*. Viszik őket ismeretlen helyre. Képzeljék el, olvasóim, hogy mit éreztünk mi akkor? Mi sem tudtuk, hogy mi lesz velünk! Ugyanakkor a mellettünk lévő két házban sorakoznak apáink, anyáink, feleségeink, menyasszonyaink, gyermekeink, testvéreink és a többi sok-sok hozzátartozóink. *Cipelik el őket a nyilas banditák*. Mi pedig ott állunk tehetetlenül dobogó és reszkető szívvel. Ki nem mehettünk, egy utolsó Istenhözadót sem mondhattunk nekik. És nem áll módunkban kétségbeesítő helyzetükön segíteni, vagy velük együtt elmenni. Ezeket az átélt órákat, ezt a kétségbeesést, tanácstalanságot és tehetetlenségünket nem tudom és nem is lehet szavakban kifejezni. De az óra nem áll meg, az idő megy tovább! Következik a század sorakozása ebédhez. Az utolsó ebédünkhöz, amit Pesten a körletünkben kaptunk.

Az ebédet még el sem fogyasztottuk (nem is volt életkedvünk és a délelőtti események hatása alatt ennünk), a csajkánk elmosogatásához sem volt időnk. Bejött a szolgálattelvő őrmester a keretlegénység kíséretében és kiadta a századparancsnoknak az utasítását: *azonnal csomagolni: fél órán belül indul a század*. Most tört ki a pánik, a kétségbeesés és az elkeseredés. Délelőtt a családjainkat szedték össze és hurcolták el a nyilasok, most meg bennünket sorakoztatnak! Gyorsan, mielőbb csomagolni és sorakozni: ez a századparancsnok utasítása. Mit tehattunk mást: a parancsot végrehajtottuk. Összeszedtük és összedobáltuk útra készen hátizsákunkat, kenyérszákunkat, pokrócainkat. Amihez még volt időnk, azt összekeresgeltük. Amit gondoltuk, hogy nehéz és felesleges, otthagytuk a körletben. Felszerelve csomagjainkkal Kovarcz Ernő századparancsnok vezénylete mellett felsorakoztunk kinn az utcán. Utolsó sóhajunk és gondolatunk a védett házakban lévő hozzátartozóinkhoz szállott. Ott azonban a kapuk le voltak zárva. Kívül-belül nyilas őrség állott és így már nem láthattuk Kedveseinket. Ötösével felzárkóztunk. A keretlegénység szuronyos puskával vigyázott ráink. Kovarcz Ernő századparancsnok úr *kiadta a parancsot* és a szomorú 101/305-ös Kisegítő (Légo) Munkás Század összetörten, fájó és *nehéz szívvel elindult* a parancsra. A század útiránya a Ferdinánd-hídon át az akkori Aréna-út felé haladt. Akkor még abban reménykedtünk, hogy az Albrecht-laktanyába visznek bennünket. Nincs semmi baj, gondoltuk. Azonban a Szinyei Merse utcához érve, a század éle ott bekanyarodott. Tovább meneteltünk az Andrassy-út irányába, majd Lövvölde-tér, Rottenbiller utca, Fiumei-út és onnan a végállomáshoz, a Józsefvárosi pályaudvarhoz. Útközben egy pár bátor Bajtárs, akinek volt megfelelő hamis irata és volt hová szöknie, megszökött. Ezeknek a szerencsés bajtársaknak részben megadta a sors, hogy életben is maradhattak.

Mire kiértünk a pályaudvarra, már tudtuk, hogy elvesztünk, végünk van. Ott állt már a hosszú teherszerelvény, minden vagon előtt két-két *kakastollas csendőr szuronyos puskával és egy német katonatiszt*. A német tiszt azután darabszám átvett bennünket. Nem volt névsorolvasás, a századnévsort sem kérték. Így Kovarcz századparancsnok annyi embert adhatott volna át, amennyi a pályaudvaron megjelent. Nem kellett volna még a megszö-

kött bajtársakat is összefogdosni. Engedhetett volna bennünket, ki merre tud, menjen, de hát ő becsületes és jó ember volt! *Hiány nélkül akarta a századját a vágóhidra engedni!?* Akinek svéd és spanyol menlevele volt, az az ott lévő magyar rendőrtiszt és a konzulátus kiküldöttjének a felhívására kiléphetett. (Dr. Hirsch Zoltán, Lichter testvérek, dr. Ofner László, Weisz II. László.) Ezek a szerencsés bajtársak vissza is maradtak és életben is vannak. Minket leszámoltak és Kovarcz Ernő *századparancsnok átadott bennünket* az ott lévő német tisztnek. Ezzel, mint aki *jól* végezte dolgát, tisztelegett az átvevő német parancsnoknak és a századhoz egy szót sem szólva (mint ahogy ezt 6 hónapon át tette, sohasem volt a századjához egy szava sem), sarkon fordult és kíséretével együtt visszament. Ő már megtette minden emberi kötelességét. Pénzünket (amit családjainktól vontunk meg) kicsalta, hazug félrevezetésével a századját átadta a német parancsnokságnak. Otthon a körletben a G.H.-raktár tele volt kenyérral. Ládaszámra a marmalad, zsír, margarin, stb. Minket azonban elengedett és átadott *egy darab kenyér és egy falat ennyivaló nélkül. Ez volt a mi századparancsnokunk: Kovarcz Ernő főhadnagy úr!*

Az előttünk álló hosszú szerelvény tele volt már más századbeli Bajtársakkal. Már másodszer leszámoltak bennünket és kiadták a parancsot a vagonba való beszálláshoz. A kisebb vagonokba 70-en szálltak be. És a többi bajtársammal egy úgynevezett nagyobb vagonba kerültem. Ebbe 90 embernek kellett beszállni. Kiadták a parancsot, hogy minden vagonban legyen egy vagonparancsnok. Aki felel a vagonokban lévő létszámért. Miután beszálltunk, a vagon ajtaját becsukták és a *magyar csendőrség leolmozta*. Ezzel megkezdődött a szomorú utunk és kálváriánk az akkor még ismeretlen végállomás: *Kőszeg* felé.

Körülbelül még egy órát állt a szerelvény a pályaudvaron. Még más századok is jöttek és azokat is besúfolták (Albrecht-laktanyából, Windsor-panzióból, Leipziger gyárból, Újpestről a Dugonics utcából és más helyekről). Azt hiszem, úgy este hét óra felé indultunk el. Sajnos igen sokan az utolsó útkjára: a szenvedések útjára.

Kedden, 1944 november 28-án délután hét óra felé indult el a hosszú szerelvény a zsúfolásig megrakott munkatáborosokkal, illetve akkor már deportált zsidókkal. Mentünk és csak december 3-án, *vasárnap reggel 8-9 órára érkeztünk meg Kőszegre*. Hogy kit szenvedtünk ezen a hat napon keresztül a roskadásig megtömött vagonokban, azt szavakkal leírni nem lehet. A vagonok tele voltak hátizsákokkal, bőröndökkel, ládákkal, kenyeres zsákokkal, pokrócokkal. Felváltva ültünk és álltunk, mert csak annyi hely volt, hogy felváltva tudtunk valahogy egymásnak helyet szorítani. Még a vagon ablakait is lezárták. Levegőt alig kaptunk. Az éjszakát sötétben virrasztottuk át, mert világítani nem volt szabad. A szűk hely miatt egymást lökdöstük és tapostuk. Még állni is alig tudtunk, olyan kevés hely volt a vagonban. Egymást majd agyon tapostuk a sötétben. Ha valamelyik hátizsákot vagy bőröndöt sikerült felakasztani, az menet közben leesett és ráesett a Bajtársak fejére. Lárma, kiabálás, jajveszékélés következett. Ha valahol megállt a szerelvény, akkor a bennünket kísérő csendőrség bezörgetett a vagonba: ha nem maradunk csendben, belénk lönek.

A vagonok belseje természetesen nem volt kitarítva. Tele téglá- és mészdarabokkal. Szalmát nem kaptunk, hideg volt és irgalmatlanul fáztunk. Nem tudtunk lefeküdni vagy leülni, nem volt hely. Ilyen előzmények és körülmények között utaztunk már harmadik napja? minden élelem nélkül. A bizonyos emberi dolgainkat sem engedték már harmadik napja elvégezni. Napközben kicsit felmelegedett az idő, a vagonokban rossz volt a levegő. Szükségletünket benn a kocsiban voltunk kénytelenek elintézni. Már nem voltunk képesek visszatarítani. Lopva néha leengedtük az ablakvédő táblákat és szellőztettünk. Mindnyájan szomjasak voltunk, az éhségről nem is beszélve. Vízet sem kaptunk, hiába kértünk és könyörgöttünk a csendőröknek. Így döcögött a szerelvény körülbelül 15 000 munkaszolgálatossal.²⁷⁴³

Gyanútlan áldozatok

Tolnai László visszaemlékezése magyarázatot ad arra, hogyan deportálhatták a németek, a magyar hatóságokkal együttműködve 1944. április 16-tól július 10-ig alig három hónap leforgása alatt mintegy 430 000 zsidót Magyarországról. Ez a civil tömeg tájékozatlan volt, nem tudta elképzelni, milyen sors vár rá. Nem jutottak el hozzá hírek arról, mi történt a zsidókkal Lengyelországban, a Szovjetunió németek által megszállt területein. Magyarországon 1944. március 19-ig, bár jogfosztott állapotban, súlyos diszkrimináció közepette, a szélsőjobbal antiszemita uszításának kitéve, de biztonságban éltek a magyar állampolgárságú zsidók, az állam nem fenyegette sem az életüket, sem pedig a vagyonukat. A zsidók együttműködtek hatóságokkal, nem tudták elképzelni, hogy őket, a lojális polgárokat az államhatalom „belső ellenségnek” tekinti. Bíztek a hatóságban, nem tettelezték fel róla az elpusztításokra irányuló gonosz szándékot. Igaz, az ellenállásra, de még az elrejtőzésre sem volt lehetőségük. A magyar állam ezt a helyzetet kihasználva csalta csapdába a vidéki zsidóságot, szolgáltatatta ki Eichmann deportáló „specialistáinak”, és az SS hóhérainak.

1944 novemberében, amikor Pest előterében folytak a harcok a Wehrmacht és a Vörös Hadsereg között, lényegében ugyanez a forgatókönyv ismétlődött meg, annak ellenére, hogy időközben öt hónap telt el, és addigra a nemzetközi közvélemény már értesült a holokausztról, a svájci, az angol, és az amerikai lapokban már megjelentek cikkek a kelet-európai zsidók elpusztításáról. De ezek az információk csak szűk körhöz jutottak el, a budapesti zsidók 1944 novemberében még nem értesültek róla. Szinte ugyanolyan elszigeteltek és tájékozatlanok voltak, mint a vidékiek májusban. Pedig Tolnai László százada, a nyilasok által csapdába csalt és a németeknek kiszolgáltatott munkaszolgálatosok egy része megfordult a keleti fronton, és a saját szemével láthatta, mi történt az ottani zsidókkal. Ennek ellenére a 101/305-ös Kisegítő Munkás Század tagjai az utolsó pillanatokig bíztak a századparancsnokukban, Kovarcz Ernő főhadnagyban, holott tudták róla, hogy annak a hírhedt Kovarcz Emilnek az unokaöccse, akit Szálasi Ferenc a „nemzet totális mozgósításának miniszterévé” nevezett ki. Miért nem lázadtak fel, vagy legalább szöktek tömegesen a munkaszolgálatosok a Váci úti moziból kialakított körletből?

A *Világ* című napilap 1945. június 10-i számában „Hogyan »lopták ki« Magyarországról a védett századok munkaszolgálatosait?” címmel, „Vizsgálat indul a szemlének hirdett deportálás ügyében” alcímmel hosszabb cikk jelent ugyanarról az akcióról, melynek Tolnai László százada is áldozatul esett.

„Sok ezer embert érdeklő ügyben indít most nyomozást az illetékes hatóság. Meg akarják állapítani, kinek az utasítására és milyen körülmények között lopták ki külföldre az elmúlt év őszén az úgynevezett »védett« századok munkaszolgálatosait.

Amint emlékezetes, 1944 októberében, amikor a harctéri helyzet egyre válságosabbá vált, német követelésre elhatározták, hogy a munkaszolgálatosokat a Dunántúlra, részben pedig a német határra szállítják. Általános intézkedést azonban erre vonatkozóan nem mertek hozni, mert ekkor már érvényben voltak az úgynevezett védőútlevelek és a nyilas kormány nem mert ujjat húzni a semleges államokkal. A honvédelmi minisztérium úgy intézkedett, hogy a munkásszázadokból ki kell válogatni azokat, akiknek valamilyen védettségük van, azokat külön, úgynevezett védett századokba kell tömöríteni és ezek a századok mentesek lesznek az elszállítás alól.

Az intézkedés egyik része meg is valósult. Budapesten felállították az idegen állampolgárokat gyűjtő századokat, és ezekbe beosztott munkaszolgálatosok azonban csak rövid ideig örülhettek látszólagos kivételezettségüknek. Egy részük közben a körülményekhez képest igen kielégítő beosztáshoz jutott: az egyes semleges követések egész csoportokat

igényeltek ki követségi munka elvégzésére. Ilyen beosztást kapott a svéd és a portugál védettek egy része is.

Ekkor következett be az a rejtélyes eset, amelynek kulisszatitkait most akarják tisztázni. Az illetékes követségek november végén a honvédelmi minisztériumtól átiratot kaptak, amely közölte, hogy a kivezényelt munkaszolgálatosoknak átmenetileg századukhoz kell bevonulniuk. A követségek vezetői interveniáltak az ügyben és az intézkedés hatálytalánítását kérték, amikor pedig egyenes választ nem sikerült kapniok, a munkaszolgálatosok parancsnokához, Gobbi századoshoz fordultak. Gobbi ekkor közölte, hogy az intézkedésen változtatni nincs módjában, azonban az egész ügynek nincs jelentősége, hiszen a munkaszolgálatosoknak csak rövid szemlén kell megjeleniük, és utána ismét elfoglalhatják régi beosztásukat a követségek mellett. Hogy ez így van, arra a becsületszavát adta.

A fölvilágosítások alapján a semleges követségek vezetői úgy rendelkeztek, hogy felesleges bonyodalmak elkerülése végett a szóban forgó munkaszolgálatosok vonuljanak be századaikhoz és vegyenek részt a kitűzött szemlén. Ez meg is történt. Két nappal a bevonulás után hajnalban riadót fújtak a századoknál, majd kiadták az indulási parancsot. November 28-án történt ez, egy hétfői napon, amelyen egyébként az úgynevezett védett házak a vasárnap este megjelent rendelkezés értelmében huszonnégy óra tartamára zárva maradtak.

Csakhamar kiderült, hogy a szemle mit jelentett. A munkaszolgálatos századokat hosszú sorban terelték a Józsefvárosi teherpályaudvar felé. Ott bevagonirozták őket – 70-80 ember került egy vagonba –, majd elhurcolták őket Hegyeshalom felé.

Ami ezután történt, arról csak következtetni lehet annak az egy-két szerencsés embernek az elbeszéléséből, akinek sikerült a »szemléről« megszöknie. A szerelvények Hegyeshalomnál áthaladtak a határon, majd visszakanyarodtak a győr-sopron-ebenfurti vonalon és Sopronban kirakodtak. Balfon és Fertőrákoson helyezték el a munkaszolgálatosok ezreit, akik azután ott fantasztikus körülmények között, minden ruhájuktól és értéküktől megfosztva végeztek erődítési munkát. Az orosz hadsereg közeledtével azután áttolták őket a határon, mindazokat, akik még életben maradtak a nélkülözések és a járványok után. Sorsukról máig nincs megbízható hír.

Az illetékes hatóságok nyomozása most arra irányul, ki adta ki ezt a példátlanul aljas és kétszínű rendelkezést és hogyan lehetséges az, hogy a szemle megtartásának verzióját Gobbi százados becsületszavával megerősítette. Annál kevésbé világos az ügy, mert Gobbi az esetet megelőző hónapok alatt számos alkalommal bebizonyította méltányos és emberséges álláspontját a munkaszolgálatosokkal kapcsolatban.”

Ungváry Krisztián is felhívja a figyelmet a Budapest ostroma című könyvében arra, hogy a viszonylag kevés számú nyilas milyen nagy zsidó tömegeket terrorizált. „Egy kormánytisztviselő bevallotta Carl Lutz svájci diplomatának, hogy egész Budapesten csak 4000 a felfegyverzett nyilasok száma. 4000 ember nem terrorizálhatott volna normális körülmények között egymilliót. Európában, Magyarországtól nyugatra, sehol másutt nem fordult elő, hogy a formásokkal nem törődve, a nyilvánosság szeme láttára tömegesen kivégeztek volna embereket pusztán származásukért. A Szovjetunió területén is csak eléinte került ilyen esetekre sor, pedig ott a lakosság sokkal jobban meg volt félemlítve, és ezért aligha lépett volna fel a kivégzések ellen.”²⁴⁴

1944 októberétől kezdve szörnyű, valóban példátlan helyzet alakult ki Budapesten. Az intenzív antiszemita propaganda teljes erkölcsi benuhátságot és zavart idézett elő, amit a nyilasok cinikus módon kihasználtak. A tömeglélektani katasztrófához hozzájárult az ostrompszichózis is, mely a történelem során számos helyen (pl. Párizsban 1792-ben vagy 1870–71-ben) irracionális reakciókat és a kegyetlen vérengzéseket idézett elő.

Igaza volt-e a kevésszámú cionista ellenállónak, akiket kétségek fogtak el a kiszolgáltatott zsidó tömegeket látva, hogy van-e értelme a mentőakcióknak? „Ijesztő volt látni, hogyan megy háromszáz ember a halálba, csupán két rendőr kíséri őket, és mégsem mer egyik sem kiszökni a sorból. Érdemes-e egyáltalán kínlódni ezek miatt a gyávák miatt? Vajon érdemes-e? Újra és újra föltettük magunknak ezeket a kérdéseket. Újra és újra visszatértek a Vadász utcai vitákban, felvetődtek az órákon keresztül folyó reménytelen tárgyalások során, ránk támadtak minden levélből, amit társainktól kaptunk külföldről, mert nem tudtak megérteni minket. Időnként nagyon nehezünkre esett, hogy ugyanazzal az odaadással folytatásuk, de aki egyszer ebbe belekezdett, nem teheti, hogy ne folytassa. Gyűlöltük saját népünk polgárságát, de éppen emiatt mindent megtettünk, hogy megmentjük őket. Magunkban el-tökéltük, eljön majd a nap, amikor az ifjúságot elszakítjuk tőlük, és magunk vezetjük a jövő felé”, írta a Hasomér Hacair egyik földalatti harcosa, Friedl Rafi.⁴⁵

A tájékozottság, és az elszántság azonban ezekben a tragikus hetekben sem volt elegendő az eredményes szökéshez. (A fegyveres ellenálláshoz még kevésbé.) A Józsefvárosi pályaudvarra tartó gyalogmenetből akkor lehetett kilépni, és elrejtőzni, ha ennek megvoltak az előfeltételei. „Ütközben egy pár bátor Bajtárs, akinek volt megfelelő hamis irata és volt hová szöknie, megszökött”, írta Tolnai László. Ezt tette Priester Sándor, az apám is, aki munkaszolgálatosként megjárta a keleti frontot. Ott egyértelművé vált a számára, hogy csak akkor élheti túl a háborút, ha minél előbb átkerül a szovjet csapatok által elfoglalt területre. De ezzel a felismeréssel sem ment volna semmire, ha egy Ukrajnában szerzett sebesüléssel nem hozzák fel Budapestre, és nem tudja felvenni a kapcsolatot a feleségével. Október 13-án szökött meg a Tattersaalból, azután, hogy anyám búvóhelyet talált neki.

Somlyó György Rámpa című, 1981 és 1983 között írt regényében dolgozta fel mindazt, amit ebben az időben átélt Budapesten. Az akkor huszonnégy éves Somlyót Wallenberg mentette meg attól, hogy a Józsefvárosi pályaudvarról deportálják. A regény tükrözi a mérhetetlen zavarodottságot, erkölcsi bénultságot, ami a magyar társadalmat, és az annak szerves részét alkotó, diszkriminált budapesti zsidóságot ezekben a hetekben, hónapokban eltöltötte.

Egy rendkívül művelt, politikailag tájékozott, huszonnégy éves, zsidónak minősített fiatalember sodródott tehetetlenül az eseményekkel. Érthető módon gyűlölte Hitlert, ugyanakkor nem volt képes felmérni, mi történik a közvetlen környezetében. A szubjektív hangvételű, és az idősíkokat állandóan váltogató szöveg felidézi a terézvárosi Jókai utcában elhelyezett, „svéd védettség alatt álló” munkaszolgálatos századot, melynek a klasszikusok kötetait magával hurcoló író a tagja volt. Ez a Budapesten állomásozó alakulat 1944 nyara óta viszonylagos biztonságot nyújtott a tagjainak. Somlyó még október 15-e után sem volt biztos abban, hogy ha megszökik onnan, amire volt lehetősége, nem teszi-e ki magát nagyobb veszélynek. A „svédek” ekkor még néhány napig „vezényelve” voltak, különböző munkákat végeztek a főváros különböző pontjain, például ott, ahol egy ideig Somlyó is dolgozott, a Központi Honvéd Ágyraktárban. Itt nem ellenőrizték különösebben a munkaszolgálatosokat. Somlyó ebben az időszakban „próbaszökött” hajtott végre, három napig nem ment vissza a Jókai utcába éjszakára, és a parancsnoka nem is kerestette. November 27-én azonban megérkezett hozzá is az üzenet, hogy a parancsnok „összetartást” rendelt el, mindenkinek be kell vonulnia a körletbe. Még az utcán észrevet- te, hogy csendőrök állnak a kapu előtt, és bár lett volna lehetősége, hogy továbbmenjen, valami megmagyarázhatatlan érzéstől hajtva besétált a csapdába. Beszélt egy társával, akit előző nap az utcán nyilas suhancok annyira megverték, hogy eltörték az állát. Majd egy társától svéd menlevelet kapott, aminek rovatait maga töltötte ki. Nem tudta, hogy fel tudja-e használni, mégis ennek köszönhette az életét. Századát fegyveres kísérettel a

Józsefvárosi pályaudvarra hajtották, hogy ott bevagonírozzák. Somlyó szerencséjére a feltűnően elegáns, fehér selyemsálát és Eden-kalapot viselő Wallenberg hitelesnek fogadta el a nála lévő követségi papírt, és elintézte, hogy ne szálljon fel a vagonba, mely a nyugati határszélre, és minden valószínűség szerint a halálba vitte volna. Somlyó azt is leírja, hogy Wallenberg kis amerikai Studebaker autóján a Pozsonyi út 39. számú házba, a „védett gettóba” kísérte a megmentetteket, végig a Nagykörúton. Persze, ezzel csak átmeneti, igaz, sorsdöntő haladékot kapott. Életét rövid időn belül újra veszélybe sodorta a nyilasok terrorja, és már másnap menekülnie kellett az újlipótvárosi „védett házból”. Somlyó ezután átszökött Budára, ahol különböző vakmerő kalandokat élt át, és nem utolsósorban nőismerősei segítségével élte túl az ostromot.

A regényben a Józsefvárosi pályaudvar állandóan jelen lévő, de részletesen sehol sem ábrázolt helyszín, illetve motívum. Wallenberg alakja csak egy-egy villanásra tűnik fel. Más megőrzött emlékképek is visszatérnek: a vagonba felszálló társak, vagy a macskakövek között nőtt elszáradt fű. Egy kisfiú, aki lábában ételt hoz vagonba zárt apjának, amit a csendőr meglepő módon megenged, és a gyerek búcsúzóul megcsókolja egy férfi ujját. A zaklatott, önmagába állandóan visszatérő, de végig feszült szöveg azt a lelkiállapotot tükrözi, melyben a mindennapi túlélésért folytatott harcban is már befásulnak az emberek, beletörődnek a végzetükbe. És hogy az életkedvüket ilyen viszonyok között is fenntartsák valahogy, irodalmi művek, műalkotások és emlékek felidézésével rekonstruálják maguknak azt a normális életet, aminek a visszatérésben reménykednek.

A „svéd védett munkaszolgálatosok” jelentős része Somlyóhoz, vagy a végül 1944 májusában Borba küldött, de addig viszonylag tűrhető helyeken szolgáló Radnóti Miklóshoz hasonlóan nem járt a keleti fronton, csak a belföldön szerzett tapasztalataiból indult ki. Nem ismerhették a nácik (és a nyilasok) valódi természetét, gyilkos népiértő szándékait. Nem úgy, mint Vas István, a harmadik jelentős költő, aki Ukrajnában teljesített több részletben munkaszolgálatot, és közben szörnyű dolgokat látott és élt át. (Nem véletlen, hogy amikor újra és újra behívták, kétszer is öngyilkosságot kísérelt meg.) Vas István írta 1944 tavaszán, Ugyanaz című versében:

„Én pedig várom, hogy jön-e a tatár,
Ki megment az SS-től,
S nem bánt, ha hull a bomba, bár
az én Budapestem füstöl.”

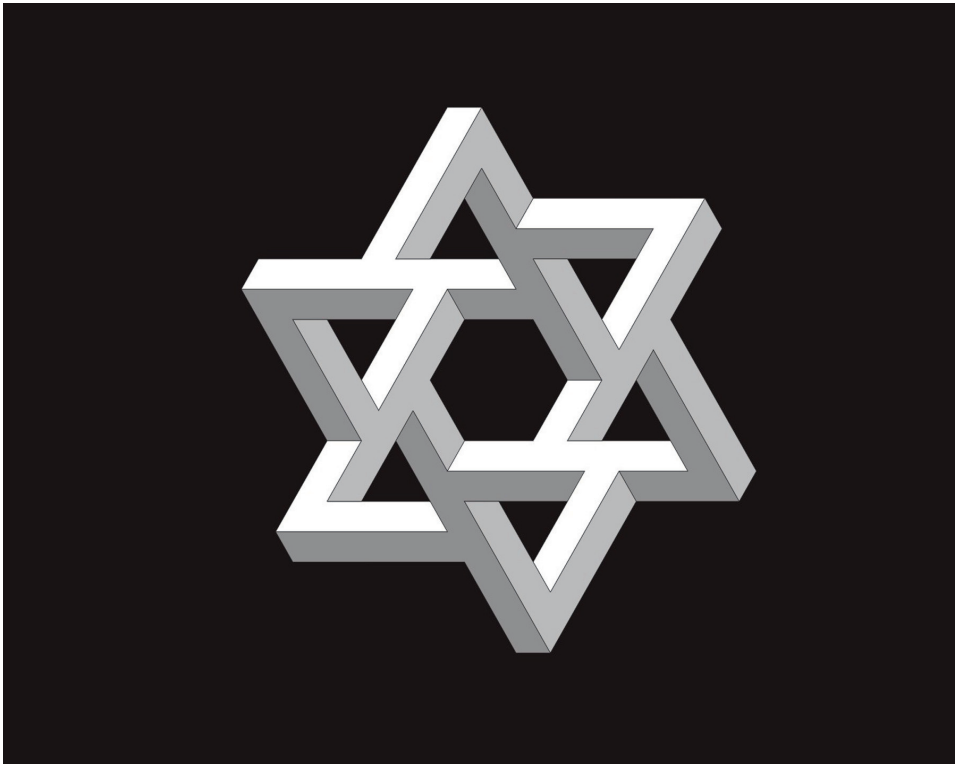
Másként gondolkodtak azok, akik csak a magyarországi munkaszolgálatot élték át. Ilyen volt Radnóti Miklós, aki a Nem tudhatom című versében végsőkéig azonosult a szövetséges légierő által bombázott szülőhazájával. „Svéd védett” volt Szerb Antal, Somlyó György, Halász Gábor, Sárközi György, Gelléri Andor Endre, Pap Károly és az írók, művészek közül mások is. Ők azért is voltak védtelenek és kiszolgáltatottak, mert az utolsó pillanatig azonosultak az egyre gyilkosabbá váló, az életükre törő rendszerrel.

Somlyó Györgyhez hasonlóan a zsidó munkaszolgálatosok többsége még 1944. november végén sem fogta fel, hogy szülőhazájuk kormánya „belső ellenségnek” tekinti őket, és a magyar állam a fizikai megsemmisítésüket készíti elő. Elhitték, hogy bár súlyos negatív diszkriminációt szenvednek el, szörnyű viszonyok között, de ez csak átmeneti jellegű. Hitték, hogy csak azokban a háborús megpróbáltatásokban osztoznak, mint a magyarok többsége, akikkel természetes szolidaritást vállaltak. Így élte át a vele történeteket a Somlyónál nagyobb költő, az Abdánál agyonlőtt munkaszolgálatos, Radnóti Miklós is. Ez az erkölcsileg feltétlenül tisztelre méltó, ugyanakkor az adott viszonyok között önpusztító világszemlélet, más tényezők mellett, számos művész és irodalmár végzetéhez járult hozzá a holokauszt utolsó időszakában.

JEGYZETEK

- 1 A Magyarország és a hitleri Németország tartományát alkotó Ausztria határvidékén végrehajtott tömeggyilkosság-sorozatát Szita Szabolcs dolgozta fel részletesen *Halálérod – A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944–45 című könyvében* (Kossuth, 1989).
- 2 Pilinyi Péter: *Józsefváros története 1849–1896*. Budapest, 1998, 68. o.
- 3 *Pesti Napló*, 1863. VIII. 26.
- 4 *Central Blatt*, No. 18. II. évf.
- 5 *Pesti Hírlap*, 1867. IV. 5. Újdonságok.
- 6 Pilinyi Péter: i. m. 69. o.
- 7 Idézi Miklós Imre: *A magyar vasutasság oknyomozó története*. Budapest, 1937, Kapisztrán nyomda Vác, 490. o.
- 8 *A Magyar Államvasutak első pályaudvara, 1867*. Szerk.: Fehér Lászlóné. Írta: Koltai Györgyné, a Közlekedési Múzeum tudományos főmunkatársa, valamint Bokros Gyula, Hernádi Márton, Juhász Csaba. Budapest, 1992, MÁV Budapest Józsefváros Állomásfőnökség, 37. o.
- 9 Magyar vasutak a II. világháború éveiben. A visszaemlékezések alapján összeállította: Lovas Gyula. *Vasúthistória Könyvek/ MÁV Rt. Kiadása, Budapest, 1966, 294–295. o.*
- 10 *Hadtörténelmi levéltár, Personalia fond Adreánszky hagyaték 232 d. A m. kir csendőrség jelentései, 1944. június 28.*
- 11 Lásd erről Koltai Györgyné: *A Magyar Államvasutak első pályaudvara, 1867*. Budapest, 1993, 36–38. o.
- 12 *Infóvilág – hírportál 2011-09-11 12:00 – Kulcsár László: Megakadályozta a Józsefvárosi pályaudvar fölröbbantását – Embermentés nem létező egység bélyegzőjével – A hadnagy meg a többiek. (Az írás 1994-ben jelent meg először az azóta megszűnt Mai Nap című délutáni napilapban.)*
- 13 Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés*. Berlin, Budapest, Birkenau 1944. Budapest, 2013, Jaffa Kiadó, 207–208. o.
- 14 Szita Szabolcs: *A zsidók üldöztetése Budapesten, 1944–1945. Holocaust füzetek, 1994/4. 30. o.*
- 15 Lásd: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*. Budapest, 1968, Kossuth, 904. o.
- 16 Idézi Randolph L. Braham, *A népirtás politikája, Belvárosi Könyvkiadó, 1997, II. köt. 912. o.*
- 17 *A Wilhelmstrasse és Magyarország... , 907. o.*
- 18 Kádár–Vági: i. m. 244. o.
- 19 Idézi R. L. Braham: *A népirtás politikája, II. köt. 923. o.*
- 20 MOL-K63-1944-43-13.129. Idézi: Karsai László: Szálasi Ferenc. *Politikai életrajz. (Kézirat.)*
- 21 R.L. Braham: *The Destruction of Hungarian Jewry Doc. N. 389, 390. Idézi Karsai: i. m.: 337. o.*
- 22 Kádár–Vági: i. m. 226. o.
- 23 Kádár–Vági: i. m. 211. o.
- 24 Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Bp., 2001, Corvina, 34. o.
- 25 *A Wilhelmstrasse és Magyarország... , 912. o.*
- 26 MOL-K63-1944-43-13.039. Idézi Karsai, 342. o.
- 27 MOL-K63-1944-43 13.147. Idézi Karsai, 342. o.
- 28 MOL-K707-2-1944-13.169. Idézi Karsai, 342. o.
- 29 Lévai Jenő: *A pesti gettó*. Bp., 1946, Officina, 31–32. o.
- 30 Ferenczy László (Felsővisó, 1898. március 9. – Bp. 1946. május 31.) csendőr alezredes. 1921-től szolgál a csendőrségnél, 1929-től vitéz. 1934-től a gyulai szárny parancsnoka, 1938 novemberétől a debreceni csendőrség nyomozó alosztályának parancsnoka, 1939. február 15-től a debreceni szárny parancsnoka, 1940. november 4-től a kassai csendőrkerület nyomozó alosztályának parancsnoka, 1942. július 10-től a csendőrség Központi Nyomozó alosztályán előadó. 1941-ben és 1942-ben, mint a kassai csendőrnemzet alosztály parancsnoka a szlovák határon átszökött zsidókat kitoloncoltatta, kiszolgáltatta ezzel őket a szlovák Hlinka-gárdának vagy a német Gestapónak. A német megszállás után, 1944. március 28-tól Faragho Gábor a német biztonsági rendőrség és a magyar csendőri erők között zsidó ügyekért felelős összekötő tisztnek nevezi ki. Szorosan együttműködött Adolf Eichmann-nal és stábjával, valamint Endre Lászlóval, a Belügyminisztérium adminisztratív ügyekért felelős államtitkárával. Jelentés a szerepe a vidéki zsidóság deportálásának megszervezésében. 1944 júniusában Sztójay Dömét tájékoztatta arról, mi történik az Auschwitzba deportált zsidókkal. Lakatos Géza kormányzása idején az országban, elsősorban a fővárosban még élő zsidók vidéki gyűjtőtáborokba történő koncentrációját készíti elő. A nyilas uralom idején a Belügyminisztérium zsidóügyi szakértője. A magyar csendőrség összekötő tisztje a német biztonsági rendőrség (RSHA) felé, állandó kapcsolatban áll a Sondereinsatzkommando-val. Utasította a csendőrséget, a rendőrséget és a közigazgatási hatóságokat az ország zsidó lakosságának gettókba gyűjtésére, majd németországi megsemmisítő táborokba való hurcolására. A felállított gettókat országszerte meg is szemlélte, és „eseményjelentést” ír róluk. Vajna Gábor nyilas belügyminiszter 1944. október 17-től a zsidóügyek teljes jogkörű intézőjévé nevezte ki, személyesen jelen volt a deportálás során a Józsefvárosi pályaudvaron, valószínűleg a segédtisztjével, Lullay Leó László csendőr századossal együtt. Az amerikaiak 1946 januárjában a Szálasi-kormány tagjaival együtt Ferenczyt is kiadták a magyar hatóságoknak. Az, hogy ennek a tömeggyilkosnak mennyire aljas és kétszínű volt a viselkedése, kiderül Szirmai Rezső Fasiszta lelkek című, először 1946-ban megjelent könyvéből. A

- pszichoanalitikus a börtönben, már Budapesten beszélgetett vele. Ferenczy a németeket, Endrét és Bakyt okolta a deportálásokért, és érdemeket tulajdonított magának azért, hogy a munkaszolgálatosokat nem szolgáltatták ki Eichmann-nak. Azt állította, hogy még Horthyval szemben is védelmezte őket. Szirmai megjegyzi: Ferenczy azok közé tartozott, akik nemcsak „egoisztikus, önmagukat féltő okok miatt passzívan túrték az eseményeket, de ösztönviláguk mélyén volt valami, ami akarta ezeket az eseményeket és azonosította magát azokkal, akik cselekedtek”. A Budapesti Népbíróság felelősnek találta a zsidósággal szemben elkövetett bűntettekért. Mindezen cselekményeiért 1946. április 9-én az Nb. XVIII937/1946/7. számú ítéletével Ferenczy Lászlót halálra ítélte, kivégezték.
- 31 Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória és Strbik Andrea: A zsidó Budapest. Bp., 1995, Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, II. köt. 539–540. o.
- 32 Katona Lászlóné, Weisz Klára: Emlékeim. (Kézirat.) Klári néni, a nagynéném emlékezését videóra rögzítették a Sorsok Háza Múzeum részére.
- 33 Szita Szabolcs: Halálérőd – A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez. Bp., 1989, Kossuth Könyvkiadó, 89. o.
- 34 Lévai Jenő: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Bp., 1946, Officina, 275. o.
- 35 R. L. Braham: A népirtás politikája, i. m., I. köt. 349–350. o.
- 36 Harsányi László: A kőszegi zsidók. Budapest, 1974, MIOK.
- 37 Szita Szabolcs: A zsidók üldöztetése Budapesten, 1944–1945. Holocaust füzetek 1994/4. 39. o.
- 38 Uo.
- 39 Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Bp., 2001, Corvina, 229. o.
- 40 Komoróczy Géza: A zsidók története Magyarországon. Bp., 2012, Kalligram, II. köt. 822. o.
- 41 Lévai Jenő: Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka. Első kiadás: Magyar Téka, Budapest, 1948. 135–140. o.
- 42 Tolnai László: Kőszegi végállomás, Budapest, 1947, Vörösváry Kiadóvállalat, 19–23. o.
- 43 Tolnai László: Kőszegi végállomás, 19–23. o.
- 44 Ungváry Krisztián: i. m. 232. o.
- 45 Idézi Ávihu Ronén: Harc az életért. Cionista ellenállás Budapesten – 1944. Bp., 1998, Belvárosi Könyvkiadó, 223. o.

Az angol–magyar titkos diplomácia, a Special Operations Executive (Különleges Hadműveletek Bizottsága) angol titkosszolgálati szerv szerepe a magyar kiugrási kísérletben

A háborúból való kiugrásra kész magyar kormánycsoport, Kállay Miklós miniszterelnök és bizalmi köre, mozgástere külpolitikailag igen korlátozott volt. E korlátozottságot három nagyhatalom, Nagy-Britannia, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió döntései határolták be. Közrejátszik a „külpolitikai mélypontban” az 1943. január 14–24. között tartott casablancái konferencia eredménye, amikor is a három nagyhatalom kimondta a feltétel nélküli megadás elvét, elvágva ezzel Németország, illetve az ekkor már kapcsolatot kereső csatlós államok kompromisszumos békekötési lehetőségét. A feltétel nélküli megadás elvének kimondásának eredménye, hogy a magyar kormánycsoport nem tudott hivatalos szinten kapcsolatba lépni az angolszászokkal, ezért kénytelen volt az angol titkosszolgálattal felvenni a kapcsolatot.

E tanulmány célja, hogy kerek képet adjon a magyar kormánycsoport kapcsolatfelvételi korlátozott lehetőségeire. Az angol titkosszolgálat (SOE) kerül bemutatásra oly módon, ami Magyarország akkori szempontjából fontos volt. Az SOE-szervezet magyarországi kirendelt tisztje Basil Davidson volt, aki Magyarországon egy jelentős kapcsolathálózatot tudott felmutatni az ország területén töltött három éve alatt. Rajta keresztül érdekes megvizsgálni Pálóczi-Horváth György magyarországi tevékenységét. Pálóczi-Horváth a magyarországi ügyek referense volt, amikor a magyar kormánycsoport már kereste a kapcsolatokat Nagy-Britanniával, így leginkább a köztudottan „szovjet-barát” érzelmű Pálóczi-Horváthtal kellett a magyar kiküldötteknek tárgyalniuk. A Pálóczi-Horváth körüli problémákat mutatja be az egyik kezdeti isztambuli tárgyalási kísérlete, aminek másik főszereplője Szent-Györgyi Albert volt. A tanulmánynak nem feladata a többi isztambuli kapcsolatfelvétel bemutatása, és nem feladata Európa más semleges területein (Lisszabon, Svájc, Stockholm) történt kapcsolatfelvételi kísérletek feltárása sem.

(Az SOE hatásköre, felépítése és kezdetleges szerepvállalása) A Kállay-kormány eleinte szinte csak az SOE (Special Operations Executive – Különleges Hadműveletek Bizottsága) brit titkosszolgálaton keresztül tudott kapcsolatot létesíteni a brit kormánnyal, illetve a békefeltételekről és megadásról a tárgyalásokat megkezdeni. A magyar közeledési kísérletekre kezdetben az angol válasz minden esetben elutasító volt; a brit közlés szerint a kormányt a magyar közeledési kísérletek nem érdeklik, és „Magyarország mindaddig, amíg szövetségesei ellen harcol és a tengelyt támogatja, nem számíthat sem rokonszervre, sem kíméletre”.¹

Az SOE-szervezetnek délkelet-európai és balkáni központja Kairóban volt, egyik részlege pedig Isztambulban működött. A magyar kiküldöttek itt kaptak választ üzeneteikre, amiket aztán ismertettek Budapesten.² 1943 augusztusáig egyetlen magyar kiküldött sem tárgyalhatott a semleges országokban az angol nagykövettel vagy vezető beosztású követségi tisztviselőivel.³

A szervezet munkatársai főleg a megszállt vagy a németekkel szövetséges országokból menekült szakértők voltak,⁴ illetve szinte kizárólag tartalékos tisztetek tevékenykedtek a

szervezet keretein belül.⁵ Az SOE személyzetét nagyrészt maga dr. Dalton gazdasági hadviselésügyi miniszter felügyelte; a „Dalton-boy”-ok többségükben a tőkés vállalatok fiatal ügynökei közül kerültek ki. Voltak azonban olyanok, akik itteni munkájukat az otthoni, ellenséges kormányok elleni tevékenységüknek köszönhették, mint például a földalatti szervezkedések résztvevői és irányítói. Kijelenthető tehát, hogy politikailag egyáltalán nem volt egyszínű az SOE⁶

Az SOE brit titkosszolgálatot 1939-ben hozták létre,⁷ azzal a céllal, hogy a Németország által megszállt, vagy a csatlós országokkal kapcsolatos hírszerzést, propagandát biztosítsa.⁸ Angliának fokoznia kellett aktivitását az ellenséges területeken lévő diverzionális hadműveletekkel, robbantásokkal, szabotázsokkal, földalatti szervezkedések irányításával.⁹ Ezt többek között két okból tartották szükségesnek; 1. hogy siettesék az ellenség moráljának, fegyveres erejének és főleg gazdasági tartalékainak kimerülését, és 2. hogy Angliának a háború utánra minél előnyösebb pozíciót biztosítsanak az „*esetleges vetélytársakkal*”¹⁰ szemben. Lényegében ebből a célból szervezték meg az SOE-t.¹¹ Tehát az SOE tevékenységének kettős célja volt: a háború alatt szabotázs révén katonailag, politikailag és gazdaságilag ártson az ellenségnek, ellenállási mozgalmakat és partizánmozgalmakat szervezzen, az átállásokat előkészítse és lebonyolítsa. Illetve, hogy az egyes országokban, a háború után, olyan politikai csoportosulásokat hozzon létre, amik megfelelően angolbarát, de szovjetellenes rezsimek létrehozására képesek.¹²

Az ankarai kirendeltség a rádiós propagandán¹³ kívül sajtópropagandával is foglalkozott. Törökországnak, mint semleges országnak, a sajtóját igyekezett befolyásolni és az SOE akcióinak megfelelő híreket terjeszteni. Természetesen a hírszerzés, a friss értesülések, illetve a teljes helyzetismeret szükséges volt. Emiatt minden szekció részletes heti sajtószemlét készített országa napi és heti lapjaiból, emellett szaklapjánál, továbbá a saját hálózatával beszerezte azokat a politikai, gazdasági és személyi értesítéseket, amikre valamelyik akciójával kapcsolatban szüksége volt. Fontos esetekben, a szekció kérésére, a parancsnok rádión keresztül Londonhoz fordult, hogy az aktuális tárgyról a titkosszolgálat hírszerző szervétől megfelelő tájékoztatást kapjon.¹⁴

A szervezet hatáskörébe tartozott minden olyan diplomáciai-politikai munka, amit a hivatalos diplomácia nem vállalhatott, azért mert az a terület, ahol a titkosszolgálat tevékenykedett, ellenséges területté vált, vagy pedig ellenséges országgal történő tárgyalásról volt szó. Így lényegében az SOE feladatává vált a különböző ellenséges országokban az angolbarát, németekkel szembeni ellenállási mozgalom létrehozása, vagy ha volt ilyen, a meglévő ellenállási mozgalmakkal lévő kapcsolattartás és azoknak támogatása.¹⁵ Fő feladata mégis az ellenséges területeken szabotázs akciók szervezése és azoknak végrehajtása volt.¹⁶

1940-ben a háborús és politikai események folytán az SOE tevékenysége erősen kibővült,¹⁷ Németországon kívül Franciaország és Olaszország lettek a szervezet fő célpontjai azzal a céllal, hogy az ottani németellenes mozgalmakkal felvegyék a kapcsolatot. Magyarországon és a délkeleti országok területén ebben az időszakban BRITA NOVA¹⁸ és illegális röpirat-propagandát folytatott.¹⁹

Egy SOE kirendeltségi munkája két részre oszlott, egyrészt egy „bedolgozó”, másrészt egy „bent-dolgozó” részre. A „bedolgozó” intézte a délkelet-európai országokkal kapcsolatos SOE tevékenységet, a „bent-dolgozó” – kisebb rész – pedig a törökországi munkát. A török ügyekkel kizárólag az ankarai alkirendeltség foglalkozott, teljesen elkülönítve a központtól.²⁰ Az ankarai alkirendeltségnek más volt a fedőszerve²¹, mint a többi angol titkosszolgálati szervnek, mégpedig az az osztály, amit a hadügyminisztérium, a másik két vezető haderő-minisztérium asszisztálásával fegyvernemek közti hivatalos kapcsolat állandó biztosítására tartott fent.²² Az Isztambulban dolgozó tiszttek pedig (a mindenkori pa-

rancsnokon kívül) semmit nem tudtak erről az alkirendeltségről és annak személyzetéről. A parancsnok rádiós érintkezésben volt az ankarai alkirendeltséggel, és maga rejtjelezte az utasításokat, a kapott jelentéseket, illetve ő látott elsőnek minden beérkező táviratot, jelentést, és minden távirat csak az ő aláírásával kerülhetett a rejtjelező alosztályhoz, továbbítás végett. A szekció- és osztályvezetők naponta tettek neki jelentést, minden írásbeli jelentést neki címeztek, és a kairói főparancsnokság, emellett a londoni központi főparancsnokság a jelentésekből egy-egy másolatot kapott.²³

A szervezet hivatala, a háború alatt, egy kiürített szállodában helyezkedett el, a Whitehall, a Trafalgar Square és a Northumberland Avenue sarkán. Ide futott be az SOE postája; a futárral küldött leveleket, csomagokat is ide kérték az SOE tisztjei. Valódi hivatali címük azonban titok volt, bár a telefonszámuk, egy „welbeck” szám elárulta, hogy máshol tartózkodnak. Titkos londoni székháza egy Baker-Street-i palota volt, illetve volt titkos vidéki állomáshelye is, nem is egy; a legfontosabbik a Trumbridge Wells „ipari kertváros” mellett, London és a déli tengerpart között volt található, egy erdőben elrejtve. Ha egy erdőben sétál az állomáshely közelébe tévedt, egy őrral találkozott, aki udvariasan megkérte, hogy az ellenkező irányba sétáljon.²⁴

Volt az SOE-nek vidéken titkos gyakorló- és repülőtere, ahol a kiszemelt személyzetet ejtőernyős szolgálatra, „kommandó” támadásokra képezték ki. Továbbá volt ipari kísérleti állomása, több laboratóriuma, gyára, ahol különleges fegyvereknek és egyéb, a hadviselés szempontjából fontos műszereknek előállításával foglalkoztak²⁵. A brit titkosszolgálat postai cenzúrájának léte nem volt titok. A háború kitörésekor hivatalosan bejelentették a cenzúra életbe léptetését, így külföldről a levelek cenzúra bélyegzővel ellátva futottak be. Az sem volt titkos, hogy ki dolgozott a cenzúra hivatalában.²⁶

A szervezet kapcsolatteremtési eredményeiről elmondható, hogy a briteket segítő, németellenes érzelmű csoportokkal sikerült felvenni a kapcsolatot – bár ez nem jelentette azt, hogy mindegyik csoportot ugyanúgy támogatta volna. Elnyúltak kapcsolataik német generálisokhoz és munkásokhoz, a német-gyűlölő lengyelekhez, csehekhez, franciákhoz is. De ugyanúgy igyekeztek kapcsolatot létesíteni a különböző szovjetellenesekkel, illetve az Amerika-szimpatizánsokkal és ellenzőkkel is. A támogatásuk főleg a különböző fegyverek és emberek, hasznosnak ítélt szakemberek csempészésében, illetve pénztámogatásban nyilvánult meg. Állandó volt a forgalom Norvégiával, Hollandiával, Bulgáriával, Görögországgal, Jugoszláviával; utóbbi főleg Tito támogatásánál nyilvánult meg. Az SOE-nek tehát megvoltak a maga kirendeltségei a semleges országokban is. Ankarában például különböző jogcímenek magánosok, üzletemberek, tudományos kutatók és aszisztenseik, ügynökeik, angol útlevéllal és álnévvel szereplő idegenek tartózkodtak.²⁷

Az SOE hozzáállása a magyar kérdéshez részben hasonlított a német kérdésben vállalt politikájukhoz, részben nem. Az angol nagyiparosok nem rettegtek a magyar konkurenciától, ezzel ellentétben a szovjet piac nagy fenyegetést jelentett a briteknek. Illetve nem félt a brit politika egy magyar világhuralomtól, ellentétben azzal a félelemmel, amit Hitler jelentett. Ezért a Magyarország iránti engedékenységre mindvégig hajlandók voltak, ha cserébe azt remélhették, hogy Magyarország majd néhány szabotázsakcióval és különböző propagandával sietteti a német vereséget, illetve hogy a háború végső szakaszában ugyanilyen módon segít visszaszorítani a Szovjetuniót.²⁸

Pálóczi-Horváth György²⁹ London felé irreguláris, de hivatalos összeköttetést jelentett. Az angolok közel-keleti erőssége lévén minden magyarországi értesülést eljuttatott a londoni illetékeshez. Jelentős eleme volt még a kapcsolatrendszernek, hogy az angolok a hozzájuk befutó fontosabb értesülésekről tájékoztatták az amerikai és a szovjet külügy-minisztériumot.

Összességében kijelenthető, hogy mivel a Kállay-kormány hivatalosan hadi állapotban volt Nagy-Britanniával és az Amerikai Egyesült Államokkal, a magyar kormánynak korlátozottak voltak a lehetőségei a diplomáciai kapcsolat megteremtésére. Ezt nehezítette a szövetségesek által kijelentett doktrína, miszerint a feltétel nélküli megadásán kívül más szóba sem jöhet. Tehát a békefeltételekről és a megadásról szóló tárgyalásoknak nem hivatalos úton kellett lefolynia, a Nagy-Britannia által megnevezett szervezeten keresztül. A brit kormány pedig minden esetben az SOE brit titkosszolgálathoz irányította a Törökországba érkező magyar kiküldötteket.

A rövid áttekintő bemutatás alapján kijelenthető, hogy az SOE a magyar–brit tárgyalások megkezdésére és lebonyolítására bizonyos szempontból megfelelt, bizonyos szempontból pedig nem. Az SOE munkatársai főleg szakemberekből álltak, és a háborús, illetve politikai események elmélyülésével egyre több diplomata is be lett vonva a munkába. Viszont egy kormánycsoportnak, amelynek tagjai egyértelműen féltek a szovjet befolyástól Kelet-Közép-Európában, az SOE munkatársainak baloldali színezete nem volt megfelelő – bár nem volt más út, így el kellett fogadni az ellenkezések ellenére is. Emellett úgy tűnik, mintha a tárgyalópartnerek minden esetben „külön nyelvet” beszéltek volna; míg a magyar kormánycsoport részéről főleg a politikai tárgyalások szempontjai voltak lényegesek a feltételek megállapításával. Többek között azzal, hogy Magyarország akkor adja meg magát a szövetségeseknek, amikor az angol–amerikai csapatok elérik a magyar határt, addig pedig együttműködik a németekkel, bár együttműködését folyamatosan csökkenti. Addig az SOE fő irányvonala főleg katonait képviselt; a feltételek lefektetése mellett olyan tetteket akartak látni, amik Magyarország szándékainak komolyságát bizonyítják, és itt főleg szabotázsakciókra, hidak felrobbantására, németellenes propagandára gondolok.

Emellett a magyar kormánycsoportnak nyilván csalódást okozott a kapcsolatfelvétel hivatalossága; egyértelműen nem hivatalos csatornán sikerült felvenni a kapcsolatokat a brit kormánnyal, ráadásul minden esetben Pálóczi-Horváth Györgyhez irányították a kiküldötteket, aki a magyar kormány szemében nem volt megbízható – és erre minden okuk megvolt.

(Pálóczi-Horváth György, mint az SOE magyarországi ügyek referense) Mivel Basil Davidson és Pálóczi-Horváth György 1939–1941 között már ismerték egymást, az előző fejezetben pedig sor került az SOE-szervezet bemutatására, szükségesnek érzem Basil Davidson 1939–1941 közötti magyarországi munkásságát bemutatni, illetve rajta keresztül Pálóczi-Horváth György tevékenységét. Igyekszem bemutatni, Pálóczi-Horváth György hogyan jutott el Isztambulba, és főleg, hogyan lett az SOE magyarországi ügyek referense, hogy érthető legyen, miért hozzá irányították az Ankarába érkező, majd Isztambulba továbbküldött magyar kiküldötteket.

Magyarország 1941 áprilisáig³⁰ „bent-dolgozott” ország volt, vagyis a helyszínén tartózkodott egy SOE rezidens a kirendeltségével. Ezalatt az idő alatt a londoni központ kivételével máshol nem foglalkoztak magyar ügyekkel, és nem folytattak titkos rádiópropagandát magyar nyelven. Ez megváltozott az SOE kirendeltség távozása után, amikor Magyarország „bedolgozó” ország lett, a „bedolgozó” munka pedig megkezdődött Isztambulból, Bernből, Stockholmból és részben Lisszabonból, majd a titkos rádiópropaganda is megindult.³¹

Az SOE magyarországi kirendeltségi vezetője századosi rangban Basil Davidson volt, aki az Economist című gazdaságpolitikai hetilap belső munkatársa volt, és mint Közép- és Kelet-Európát jól ismerő ember, jól beszélt franciául és németül. Rövid titkosszolgálati

tanfolyamot végzett az akkor frissen felállított SOE-iskolában, majd rögtön megkapta a tartalékos századosi rangot és vezérkari századosi fizetést.³² Mivel Davidson sokat utazott a háború előtt a Balkánon, oka volt azt hinni, hogy tudhatnak róla, mint titkosszolgálati tisztről, és megváltoztatta külsejét (bajuszt növesztett), illetve álnévre szóló útlevelet kapott. Álnéve, ami alatt Törökországban tevékenykedett, John Craig volt. Basil Davidson a brit titkosszolgálat megbízásából járt el Magyarországon már a háború előtt.³³

Davidson előtt járt már Magyarországon Az SOE egy későbbi századosa, Sidney Morell újságíró, aki Davidson érkezéséig némi előkészítő munkát folytatott. Morell javaslatára szerződtette az SOE Davidson mellé beosztottnak Edward Howe újságírót, a londoni Times budapesti tudósítóját, aki akkor³⁴ már hosszabb ideje élt Magyarországon. Az SOE, amikor állami titkos szolgálati szervvé lett, illetve katonai adminisztráció alá került, felhatalmazást kapott arra, hogy tiszti rangot adjon a „General List”³⁵ terhére, ez történt Edward Howe esetében is, aki vállalkozott a munkára, és rövid időn belül a katonai attasé feleskette katonának, közölte vele tartalékos főhadnagyi kinevezését³⁶. Howe felvétele az SOE tisztikarába azért volt előnyös Davidson számára, mert Howe, mint a londoni Times tudósítója, jól ismerte a magyar politikai helyzetet és meglehetősen jó viszonyban volt a magyar politika legtöbb fontosabb személyével.³⁷

Davidson 1939 novemberében érkezett Magyarországra, mint a Reuter-ügynökség tudósítója, és az SIS (Secret Intelligence Service) „D” Szekció magyar kirendeltségének vezetője lett.³⁸ Edward Howe Davidsont bemutatta azoknak a magyar politikusoknak, akikkel jó viszonyban volt, így megérkezése után közvetlenül megismerkedett Eckhardt Tiborral, Rassay Károllyal, Apponyi Györggyel, Khuen-Héderváry Károllyal.³⁹

Itt egy politikailag színes hírszerző és hírterjesztő magyar kört toborzott össze. Ehhez a körhöz tartozott többek között Kovács Imre, Frey András, és még Pálóczi-Horváth György is.⁴⁰ Davidson 1940 folyamán az Economist magyarországi tudósítója.⁴¹ Megismerkedett többek között Szegedy-Maszák Aladárral, és összebarátkozott Ullein-Reviczky Antallal is.⁴²

Davidson módszere többnyire a fokozatos beférkőzés volt. A politikusokkal, mint befolyásos angol újságíró ismerkedett meg. A politikusok rövidesen sejteni kezdték, hogy külön diplomáciai megbízatása is van, és félhivatalos minőségben tartózkodik az országban. Főleg a németellenes politikusokkal igyekezett kapcsolatot létesíteni, és általában az illető politikus politikai iránya hívének vallotta magát⁴³. A kapcsolat mélyítése baráti együttlétek során történt, amik alatt az említett politikusok egyre nyíltabban beszéltek Davidson előtt. Így egyfajta bizalmas politikai barátság alakult ki. Davidson az angol sajtó egy fontos részének támogatását nyújtotta, hiszen Edward Howe munkatársával együtt a Reuter-ügynökségnél, a Timesnél és az Economistnál tudott híreket és cikkeket leadni. A politikusok pedig láthatták, hogy Davidson bejáratos az angol követségre, a legzártabb fogadásokon és vacsorákon ott van, tehát valóban befolyásos ember. Howe pedig mindent elkövetett, hogy a bennfentes körökben Davidson hitelét növelje.⁴⁴

Davidson Howe és új „barátai” révén rövid időn belül egy nagyobb hálózatot épített ki „kapcsolatokból” és beszervezett ügynökökből. A „kapcsolat” olyan külföldit jelentett SOE nyelven, aki angolbarát, összebarátkozik valamelyik SOE tiszttel, és a tiszttel bizonyos mértékig együtt is dolgozik, anélkül, hogy beszervezték volna, vagy közölték volna vele, titkosszolgálatall áll kapcsolatban⁴⁵. Ilyen volt például dr. Auer Pál ügyvéd, Békeffy László színész, majd színigazgató, Pálóczi-Horváth György és Kovács Imre. Akikkel „kapcsolatot” épített ki, azok nem írtak alá semmilyen okmányt, tehát formálisan nem történt meg a beszervezést. Viszont az megtörtént, hogy akikkel egy idő után szoros kapcsolatba került Davidson, röplapokat írt, és közölte, hogy titkosszolgálati ember, például Pálóczi-Horváth Györggyel is.⁴⁶

Basil Davidson kapcsolati hálóját vizsgálva, amit sikeresen kiépített Magyarországon 1939–1941 között, néhány dolgot kimutatnék. A 22 ember,⁴⁷ akivel kapcsolatot teremtett valamilyen szinten, mind nagyon színesek foglalkozás és nézet szempontjából is. A nézetet nem nagyon kell magyarázni, látható, hogy Basil Davidson mindenkinek azt a politikai nézetet mutatta, amit az adott személy vallott. Az SOE-szervezetnek igazából irreleváns volt a kapcsolat politikai nézete, amíg az nem volt németbarát, de nem is keresték a kapcsolatot németbarát személyekkel, hiszen mind a 22 személy valamilyen szinten németellenes. A foglalkozásnál azt emelném ki, hogy mindenképp közéleti személyiségekről van szó, hiszen előfordul az újságírótól kezdve az ügyvéden és színészen át az országgyűlési képviselőig minden. A közéleti szerep fontos abból a szempontból, hogy egy viszonylag nagy befolyással rendelkező ember a körülötte lévőket, vagy akár a sajtón keresztül egy nagyobb tömeget irányíthatott az angol titkosszolgálat, a németekkel szembeni ellenállás, vagy a szövetségesekkel való szimpatikus felfogás felé.

Emellett megvizsgáltam a 22 személy életkorát 1939–1941 közötti időszakban, amikor Basil Davidson Magyarországon tartózkodott. Érdekes, hogy bár Basil Davidson az általam vizsgált korszakban (1939–1941) 25–27 éves, feltűnt, hogy az 50 év feletti és alatti személyek száma majdhogynem megegyezik, viszont kiugróan magas csoportot képviselnek az 50–60 év közöttiek (7), afelett és az alatt pedig csökkenő tendencia figyelhető meg. Mivel Basil Davidson nem 50–60 év között van a vizsgált korszakban, feltételezem, hogy az 50–60 év közötti személyeket azért részesítette előnyben Basil Davidson, mert az 1910-es években már 25 év felettiük voltak. Ez azt jelenti, hogy az I. világháborút, ha nem is harcolták végig mindannyian, de megélték, tehát első kézből tapasztalták meg az első nagyobb német vereséget, és a Szovjetunió teljes győzelmét, majd a Tanácsköztársaságot. Tehát valamilyen szempontból, ahogy maga Basil Davidson is, ha nem is voltak mind szovjetbarátok, de a kommunista nézetet ismerniük kellett, és egy jelenlegi helyzetben (II. világháború) szimpatizálniuk vele.

Az SOE célja 1939–1940 között az volt, hogy maga eszközeivel Magyarországot elhidegítse Németországtól, ezzel párhuzamosan pedig az angol táborba állítsa. Ennek a célnak érdekében közvetett, közvetlen, legális és illegális propagandával, szabotázs-kísérletekkel és titkos politikai munkával dolgozott⁴⁸. Davidson megkísérelte ebben az időben, hogy a különböző németellenes pártokra, rétegekre és csoportokra közvetlen benyomást gyakoroljon. Ennek érdekében a Reuter-ügynökség, a Times és Economist tekintélyére, illetve a sejtetett félhivatalos diplomáciai megbízatására támaszkodva, igyekezett elhíttetni a különböző csoportokkal és politikusokkal⁴⁹, hogy egy esetleges németellenes fordulat bekövetkeztével az angol kormány az ő politikájukat fogja támogatni.⁵⁰

Davidsonnak emellett sikerült kapcsolatokat kiépíteni a kormánykörökben is, ahol összebarátkozott Ullein-Reviczky Antallal és Szegedy-Maszák Aladárral.⁵¹ 1940-ben sikerült Davidsonnak engedélyt kapnia a Teleki-kormánytól a BRITA NOVA helyi kirendeltség megalapítására, ami „Külföldi Hírek”⁵² néven kezdte meg munkáját, nyílt angol propagandaügynökségként, de foglalkozott fél-legális propagandával is⁵³.

Davidson emellett foglalkozott röpirat-tevékenységgel is, a röpiratokat ügynökeivel, kapcsolataival íratta⁵⁴, majd magyarországi és külföldi nyomdában⁵⁵ nyomatta ki. Röpirat-tevékenységével azt a benyomást igyekezett kelteni, miszerint Magyarországon nagyszámú a németellenes tábor, és a németellenes hangulat a társadalom minden rétegére kiterjed. A röpiratok témája kiterjedt az élelmiszer-nehézségek tárgyalására, a munkaszolgálatra. A röpiratok íróit és terjesztőit Davidson (és Howe) külön kezelte, egymásról azok nem tudtak, illetve egymással nem érintkeztek.⁵⁶

1940 során egy németellenes politikai asztaltársaság alakult, a Csütörtöki Társaság⁵⁷, aminek tagjait szociáldemokraták (Szakasits Árpád, Kéthly Anna) és polgári liberálisok (Csécsy Imre, Zsolt Béla) alkották, látszólag ők alapították (valójában Davidson sugalmazására jött létre), és meghívtak minden németellenes elemet. A társaság célja a német vereség után egy kormányképes politikai csoportosulás létrehozása, továbbá a háború alatt németellenes akciók, propaganda-akciók lebonyolítása, azoknak támogatása.⁵⁸

Davidson másik célja 1940–1941 között egy olyan németellenes és persze angolbarát összefogás létrehozása volt, ami a baloldali parasztság, a földmunkásság és szociáldemokrata vezetéssel elégedetlen munkásság között jött volna létre, amit Kovács Imrén⁵⁹ és Bálint Györgyön⁶⁰ keresztül próbált véghezvinni, de ez nem volt sikeres.⁶¹

A Jugoszláviában történt németellenes fordulat következtében, mivel Davidson tudta, hogy el kell hagynia Magyarországot, felkereste bizalmasabb kapcsolatait⁶², ügynökeit, és felkérte őket, hogy angol útlevéllel a háború idejére hagyják el az országot, és külföldről fejtsenek ki németellenes tevékenységet.⁶³ Davidson maga Magyarország Jugoszlávia ellen induló hadjáratával párhuzamosan hagyta el az országot.⁶⁴ Pálóczi-Horváth György április 5-én hagyta el Magyarországot Peter Howard névre szóló angol útlevéllel. Az angol követég, a romániai, bulgáriai, magyarországi SOE-kirendeltség emberei a jugoszláv kormánnyal együtt menekültek dél felé. Pálóczi-Horváth Athénba utazott, ahonnan hajóval folytatta útját Egyiptom felé. Davidson az SOE-kirendeltségi emberek nagyobb csoportjával Kotorban olasz fogságba került, csak 1941. augusztus végén érkezett meg Keletre, Nyugat-Afrikán és Egyiptomon keresztül, ami a magyar munkát akadályozta.⁶⁵ Frey ugyanekkor került legálisan Ankarába.⁶⁶

Basil Davidson és Pálóczi-Horváth György 1941 végén és 1942 elején azt a feladatot kapta, hogy teremtsék meg az ellenállási mozgalom bázisát Budapesten. Pálóczi-Horváth elsősorban barátaira gondolt, akikkel megtehették volna az első lépést, Cserépfalvi Imrére, Kovács Imrére, Bálint Györgyre. Nekik írta leveleit, amiket az SOE embereivel mikrofilmen küldött Budapestre. Ezek a levelek folyamatosan fennakadtak a magyar kémelhárítás hálóján, a címzettek pedig, akik nem is ismerték a levelek tartalmát, meghurcolták. A levelek koncepciója nagyjából tükrözte az angol álláspontot,⁶⁷ ami szerint propaganda segítségével segíteni kell egy egységes politikai ellenzék felépítését. Ezt az ellenzékét bátorítani kell a magyar propaganda használatára⁶⁸ németellenes nézetekkel.⁶⁹

Davidson tudott magyarul, de elsősorban jugoszláv szakértőnek számított. Magyar politikájával arra irányult, hogy „tetteket akarunk látni”, és ilyen értelemben küldte később Törökországból Pestre üzeneteit. A magyar ügyben kifejezetten a baloldali politika jegyében járt el, amit részben talán az magyarázhat, hogy ezen a téren teljesen el volt szigetelve Londontól.⁷⁰

Az SOE-kirendeltség Magyarországról történő távozása után a londoni központ utasítást adott, hogy a svájci, svédországi, törökországi, spanyolországi és portugáliai SOE-kirendeltségeknél egy-egy tiszt a maga szekciója mellett foglalkozzon magyar ügyekkel is. Tehát ezek a kirendeltségek előfizettek valamennyi Magyarországon megjelenő folyóiratra, és azokból helybeli magyarok által heti sajtószemléket készítettek saját maguk és a központ részére. A kirendeltségeken nem állítottak fel magyar szekciókat, mert az volt eltervezve, hogy Davidson vezetése alatt lesz a magyar szekció megszervezve Isztambulban. De addig Morgan őrnagy kapta a feladatot Isztambulban, hogy saját szekciója mellett foglalkozzon magyar ügyekkel, magyar hálózatot szervezzen helybeli magyarokból, németellenes elemeket találjon a magyar követség beosztottjai között, gondoskodjon arról, hogy az oda érkező magyar hivatalos, illetve magán személyekkel kapcsolatba kerüljön, azokról informálódjon.⁷¹ Morgan őrnagy távozása után a magyar ügyeket az akkor már magyar politikai referens, Pálóczi-Horváth

György vette át, aki Bobby Howard néven szerepelt, aki az ügyeket intézte a parancsnok ellenőrzése és irányítása mellett.⁷²

Az SOE-központ magyar szekciója a háború alatt felváltva volt a többi kirendeltségeken, de végig központi ellenőrző szerv volt. Az isztambuli magyar SOE-szekció hol közvetlenül Londonnak, hol közvetlenül Kairónak volt alárendelve, de többnyire a kairói vonal érvényesült. A londoni SOE-szekció megkapott minden magyar vonatkozású jelentést, sajtószemlét, helyzetfelmérést, beszámolót Kairóból.⁷³

Pálóczy-Horváth György és Basil Davidson megítélésében kiemelnék néhány dolgot. Basil Davidson a szovjetek DH-18-as ügynöke volt.⁷⁴ Bár látható, hogy a Kállay-kormány mennyire tiltakozott Pálóczy-Horváth személyisége ellen a tárgyalások során, itt leszögezném, hogy Pálóczy-Horváth „baloldali beállítottsága” valóban létezett. Pálóczy-Horváth György ugyanis a Kállay-kormány minden fontosabb lépéséről tájékoztatta a Szovjetunió isztambuli kereskedelmi kirendeltségének egyik munkatársát, egy Baklanov⁷⁵ néven szereplő tisztviselőt.⁷⁶ A II. világháború után Pálóczy-Horváth hazatért, belépett a kommunista pártba.⁷⁷ Rákosi hatalomra jutásával koncepciós perbe fogták, elítélték, börtönben töltött évei alatt pedig az angol titkosszolgálat működéséről, tevékenységéről kellett részletes tanulmányt írnia,⁷⁸ ami félig tanulmány, félig pedig memoár, és amit felhasználtam kutatásom során.

Kettejük, Basil Davidson és Pálóczy-Horváth György, kapcsolata világosan mutatja meg, miért kaphatta meg Pálóczy-Horváth György a magyarországi ügyek referense címet. Első körben kiemelném, hogy látható, amint kapcsolatuk elmélyült az 1939–1941 közötti időszakban, hiszen Basil Davidson beismerte Pálóczy-Horváth Györgynek, hogy titkosszolgálati ember. Illetve, amikor Basil Davidson távozott Magyarországról, Pálóczy-Horváth volt az első között, aki követte. Emellett szerencsétlen véletlennek tudható be, hogy Davidson fogságba került Magyarországról történő távozása után, de ő lett volna a magyarországi ügyek referense, helyette Morgan őrnagy, majd Pálóczy-Horváth került a székbe.

(Szent-Györgyi Albert Isztambulban) Szent-Györgyi Albert, Nobel-díjas tudós,⁷⁹ mielőtt kiutazott volna Ankarába, január 20-án meglátogatta Andorka Rudolfot. E látogatás során Szent-Györgyi kifejtette, miszerint ő lenne a legjobb választás a háború utánra, mint miniszterelnök. Beszélt még elgondolásáról, hogy kiutazik Ankarába azzal a céllal, hogy felvegye a kapcsolatot az angol és amerikai követekkel. Andorka Rudolf a feltételezést, hogy Szent-Györgyi legyen a miniszterelnök, elutasította, és kijelentette, hogy a kormányhatalomra való jutás úgyszólván az adott helyzettől függ, az utazást pedig Szent-Györgyinek be kéne jelentenie Szegedy-Maszák Aladárnak, hogy a kormány is tudomásul vegye.⁸⁰

Szent-Györgyi Albert 1943. február 7-én⁸¹ érkezett meg Isztambulba,⁸² szintén sikerült tárgyalásba bocsátkoznia az angolokkal, közvetítőkön keresztül.⁸³ Közölte az angol megbízottakkal, hogy elutazása előtt tárgyalt Budapesten a Szociáldemokrata Párt, Nemzeti Parasztpárt, Kisgazda Párt, Nemzeti Demokrata Párt, illetve a legitimisták vezetőivel.⁸⁴ Ez a lépése azt sugallja, hogy nem a meglévő rendszer átmentése, és biztosítása a háború után, a célja, hiszen egy politikailag viszonylag színes „képviselőben” jelent meg az angolok színe előtt, ráadásul nem a Kállay-kormány (vagy kormánycsoport) nevében lépett fel, ami szintén ezt támasztja alá. Bár nem a Kállay-kormány képviselőjében igyekezett tárgyalni, Andorka Rudolf úgy emlékezik vissza, miszerint Szent-Györgyi Albert kiküldése a Kállay-kormány által történt, Kállay tudtával és beleegyezésével,⁸⁵ azzal a kéréssel, hogy a kormánycsoport érdekeit is tartsa szem előtt.⁸⁶

Végül Szent-Györgyi úgy lépett fel a szövetségesekkel való tárgyalás során, mint a háború utáni miniszterelnök, bár Pálóczy-Horváth úgy emlékezik vissza, hogy Szent-Györgyi Albert hazatérése után akarta átvenni a miniszterelnöki széket.⁸⁷ Szent-Györgyi

kijelentette, hogy őt minden politikai párt, a „fasisztákat” kivéve, elfogadná egy olyan kormány miniszterelnökének, ami a német hadsereg összeomlása előtt vagy alatt alakulna meg. Beszámolt továbbá arról, miszerint a magyar hadsereg támogató erejére nem lehet számítani, míg a német szimpatizáns, illetve német származású főtiszteket el nem távolítják a hadsereg éléről. Biztosította a brit tárgyalópartnereket arról, hogy a honvédelmi miniszter⁸⁸ előkészít két hadtestet, amik mentesek a német befolyástól, illetve arról, hogy a magyar kormány több katonát nem küld a szovjet frontra. Mindenesetre felajánlotta szolgálatait a szövetségeseeknek, és egy háború utáni Európa újjáépítésére alkalmas Magyarország (ti. magyar kormány) létrehozását.⁸⁹

Emellett kijelentette, hogyha hatalomra jut, hajlandó szabotázsakciókat végrehajtatni Németországgal szemben.⁹⁰ Véleményem szerint sikerült felismernie, hogy a brit SOE számára az egyik lényeges momentum a szabotázsakciók lebonyolítása, mint látni fogjuk, végig erre a célra törekedtek tárgyalásaik során a magyar kormánnyal szemben. Ezért „cserébe” beszélt Magyarország szövetséges megszállásáról, ami külsőleg segítené az országot a hadsereg leszerelésében, a demokratikus rendszer megteremtésében, illetve a társadalmi reformok véghezvitelében.⁹¹

Szent-Györgyivel De Chastellaine alezredes, a kirendeltség parancsnoka és Pálóczi-Horváth György tárgyalt, aki „komolytalan benyomást tett rájuk”.⁹² Válaszukban a brit tárgyalópartnerek kifejtették, miszerint minden németellenes fordulatot helyeselnek, de nem tartják fontos lépésnek, hogy Szent-Györgyi vagy más vegye át a miniszterelnöki széket, hiszen csak komoly előkészítés nyomán lehetne németellenes fordulatot végrehajtani, ami Magyarországon nem történt meg, és Szent-Györgyi benyomása csak csökkenne a britek szemében, mert még hónapokig kéne kiszolgáltatnia a németeket, hogy a kellő lépéseket megtehesse az előkészítés jegyében.⁹³

Az SOE képviselői arról próbálták meggyőzni Szent-Györgyit, hogy minél kisebb feltűnést keltve menjen vissza Magyarországra, és onnan folytassa tárgyalásait és kezdje meg a németellenes fordulat előkészítését. Valószínűleg az SOE céljai között a szabotázsakciók végrehajtatása is szerepelt, de ezt nem vállalták nyíltan. Mindenesetre felajánlották Szent-Györgyinek, a feladat könnyítése végett, hogy ellátják egy rövidhullámú adó-vevő készülékkel, amit vigyen Magyarországra.⁹⁴ Ennek célja nyilvánvalóan az volt, hogy Szent-Györgyi állandó és biztos érintkezésben maradjon a britekkel.

Szent-Györgyit láthatóan lehangolta az angolok, számára mindenképp, elutasító válasza, és bár látszólag egyetértett álláspontjukkal, az Egyesült Államokba juttatott memoranduma azt mutatja, hogy nem elégedett meg a brit állásponttal. Mindenesetre az SOE képviselőinek kifejtette, nem érdemes becsempésznie Magyarország területére egy rövidhullámú készüléket, mert ezzel kockáztatná lebukását, viszont Szegeden, a tudományos intézetben el tudnak egy ilyet készíteni. De Chastellaine ezek után jelentős időt töltött el azzal, hogy Szent-Györgyit kioktassa a külön számára kidolgozott rejtjel értelmezésére és alkalmazására.⁹⁵

Azzal az ígérettel távozott, miszerint két héten belül jelentkezik a rövidhullámú készüléken keresztül. Ehelyett még aznap, az akkor már Isztambulban tartózkodó Frey Andrásnak kifejtette, hogy titkos tárgyalásokat folytatott az angolokkal, és hogy a brit kormány azt akarja, minél előbb Szent-Györgyi legyen Magyarország miniszterelnöke. De Chastellaine erről közvetve, Frey András által értesült. Szent-Györgyi nem jelentkezett többé. Az SOE álláspontja vele kapcsolatban a következő volt; Szent-Györgyi fellépése mindenképpen azt mutatja, hogy a magyar vezető rétegek kezdenek megérni az átállásra.⁹⁶

Szent-Györgyinek sikerült egy memorandumot eljuttatni az Egyesült Államok törökországi nagykövetének,⁹⁷ a memorandum február 13. dátummal keltezett, és március 16-án érkezett meg Washingtonba.⁹⁸ Ebben átadta a nagykövettel, Steinhardtval, Kállay üzenetét, miszerint Magyarország több katonát és fegyvert nem szolgáltat Németország számára, Kállay továbbra is, szóban fel fog lépni a zsidók ellen, de a gyakorlatban nem, illetve hogy a német megszállás veszélye miatt, amiből következne a zsidók deportálása, más politikát folytatni jelenleg nincs lehetőség. Természetesen Kállay kérésének teljesítése nyomán saját álláspontját is kifejtette a memorandumban, eszerint elegendő befolyással bír a megfelelő időben végrehajtott politikaváltáshoz. Illetve megemlítette Ullein-Reviczky Antal által ajánlott lehetőséget, ami „különleges feltételeket” tartalmaz a fegyverszünetre vonatkozóan.⁹⁹

Ahogy már említésre került, mivel Szent-Györgyi a demokratikus és liberális ellenzék nevében, bár Kállay, Ullein-Reviczky személyével kapcsolatban állva, amit közölt is tárgyaló partnereivel, bocsátkozott tárgyalásba a brit féllel, leadott programja alapvetően különbözött az ugyanebben az időben, a kormány és külügyminisztérium nevében fellépő magyar megbízottak programjától. Különbözött például abban, hogy programja tartalmazta az aktív katonai fellépést a németekkel szemben. Szent-Györgyi elképzelései láthatóan arra alapozódtak, hogy a sztálingrádi német vereség után rövidesen az angol–amerikai balkáni invázió fog következni, ami mellett a szovjet hadsereg támadásai folytatódnak, és mindez Németország közeli összeomlását teszi lehetővé.¹⁰⁰

Az, hogy mennyire volt tudomása a németeknek a magyar béketárgyalásokról, annak ellenére, hogy Szent-Györgyi Albert nem volt diplomata, és saját szántából ment ki tárgyalásokat kezdeményezni, a következő eset jellemzi, ami mutatja, mennyire voltak híján a diszkréciónak. 1943 márciusában a török újságok beszámolót közöltek Londonból, Eduard Beneš beszédével.¹⁰¹ Beneš ebben a beszédében felhívta a figyelmet arra, hogy a magyarok két professzor közvetítésével (ti. Mészáros Gyula és Szent-Györgyi Albert), kapcsolatokat keresnek a szövetségeseknél.¹⁰² Beneš beszédét a Reuters hírügynökség is közzétette. A török lapok később közölték a magyar cáfolatot is.¹⁰³

Szent-Györgyi Alberthez hasonlóan a többi kapcsolatfelvételi kísérlet magyar részről hasonló falba ütközött. Bár programja alapvetően különbözött a többi magyar kiküldöttétől, hozzá hasonlóan mégis Svájcban, Lisszabonban, Stockholmban és Isztambulban nem diplomaták, hanem értelmiségiek és újságírók próbálták a kapcsolatot keresni főleg amiatt, hogy a németeknek ne tűnjön fel, miként árasztották el a békefeltételeket és az angolszászok szándékait kipuhatólni próbáló magyarok Európa semleges országait. Az egyetlen hivatalos diplomata, aki tárgyalásokba bocsátkozott a britekkel, az Veress László volt. Bár neki se volt magas rangja, hasonló okok végett, mégis szerepét nem szabad lebecsülni, hiszen Isztambul helyett Ankarában tárgyalt a hivatalos angol követtel. Am Veress László, Frey András, Schrecker Károly, illetve Európa más területein fellépő magyar kiküldöttek egy másik történet részét képezik.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári anyagok

- Ignotus Pál: *Az angol titkos hírszerző szolgálatról*, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.2.5. O-8-028
- Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkosszolgálatról, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.2.5. O-8-028

Publikált iratanyagok és dokumentumok

- „...a háború szolgálatában”: *főszerkesztői értekezletek, 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25.*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette: Joó András, közreadta: A Magyar Távirati Iroda, Napvilág, MTI, Budapest, 2007.
- A Wilhelmstrasse és Magyarország: Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*, összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Ránki György, ford. Kallós Pál, Simonffy-Tóth Ernő, kiad. a Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.
- Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Juhász Gyula. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978.

Emlékiratok, visszaemlékezések, naplók és interjúk

- Andorka Rudolf: *A madridi követségtől Mauthausenig: Andorka Rudolf naplója*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978.
- Barcza György: *Diplomataemlékeim, 1911–1945, Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból*, II. kötet, a jegyzeteket és az utószót Bán D. András, a bibliográfiai utószót John Lukács írta, az angol nyelvű dokumentumokat Földes Gábor fordította, összeállította és szerkesztette Antal László, Európa Könyvkiadó, História Szerkesztősége, Budapest, 1994.
- Eckhardt Tibor: *Visszaemlékezések, 1941–1943*, L'Harmattan, Budapest, 2008.
- Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz...: egy volt magyar diplomata emlékirataiból*, I. és II. kötet, válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Csorba László, az utószót Szegedy-Maszák Mihály írta, Európa Könyvkiadó, História Szerkesztősége, Budapest, 1996.

Monográfiák

- Fenyő Miksa: *Hitler, Horthy and Hungary: German-Hungarian Relations, 1941-1944*, New Haven, Yale Univ. Press, London, 1972.
- Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája, Magyarország és a háborús diplomácia, 1942–1944*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.
- Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája, 1919–1945*, 3. kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Varga József: *Bűnös nemzet vagy kényszerű csatlós? Adalékok Magyarország és a Duna-medence kortörténetéhez*, II. rész, 1939–1949, Budapest, 1992.
- Weinberg, Gerhard L.: *A World at Arms, A global history of World War II*, Cambridge University Press, 1994.

Tanulmányok

- Joó András: A magyar béketapogatózások és a Szovjetunió várható térfelvétele 1943–1944-ben, in *Tudományos közlemények*, 2010, 28. sz.
- Juhász Gyula: Az út vége, Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar nemzeti élet, 1938–1944, in *Új Írás*, 1986 (26. évf.), 3. sz.

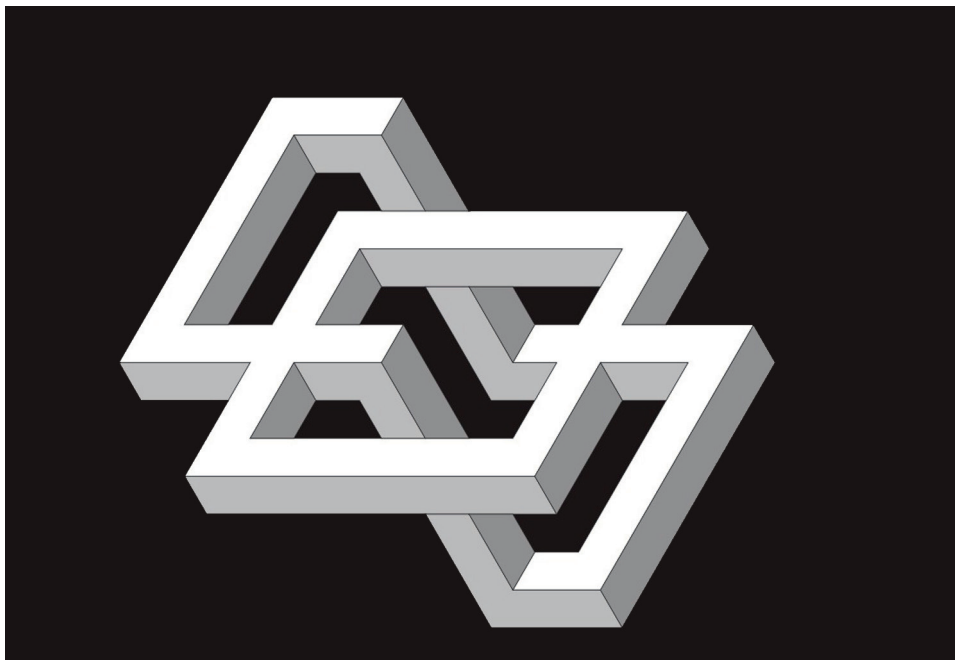
JEGYZETEK

1 Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 15. 2 Uo. 31. 3 Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája, 1919–1945, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 309. 4 Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 31. 5 Leggyakoribb foglalkozások a magasabb rangú tisztek	között; bankár, olajvállalati főrészvényes, igazgató és főmémnök, egyetemi tanár, újságíró. Ld. Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkosszolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 48. 6 Ignotus Pál: Az angol titkos hírszerző szolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 32. 7 Egyes források szerint létrehozása 1940-ben történt, Churchill angol miniszterelnök jóváhagyásával. Ld.

- Weinberg, Gerhard L.: *A World at Arms, A global history of World War II*, Cambridge University Press, 1994. 150.
- 8 Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája, 1919–1945, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 309.
- 9 Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember őszel visszanez...: egy volt magyar diplomata emlékirataiból*, II. kötet, Európa Könyvkiadó, História Szerkesztősége, Budapest, 1996. 189.
- 10 Az elsődleges ellenség természetesen a német volt, de a vetélytárs alatt elsősorban, és nem kizárólag a szovjetet értették. 26 Uo. 34.
- 11 Ignóus Pál: Az angol titkos hírszerző szolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 32. 27 Uo. 33–34.
- 12 Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkos szolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 56. 28 Uo. 41–42.
- 13 „Ellenállási” rádióállomások, „fekete adók” szervezése és fenntartása; a rádióállomások egy része úgy beszélt, mintha a németek, vagy a németek által megszállt országokban működne, és hazafias, német- vagy olaszellenes csoport tartaná fent. Ld. uo. 48. 29 Pálóczi-Horváth György úgy írta le Magyarországot, mint egy feudális, elnyomó állam, aminek kormányával kötelessége harcolni a demokratikus országoknak. Ld. Fenyő Miksa: *Hitler, Horthy and Hungary: German-Hungarian Relations, 1941-1944*, New Haven, Yale Univ. Press, London, 1972. 113.
- 14 Uo. 78–79. 30 Teleki Pál öngyilkosságáig.
- 15 Uo. 47. 31 Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkos szolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 81.
- 16 Uo. 47. 32 Uo. 81.
- 17 1939-ben lényegében két központja volt még csak az SOE-nek; Svájcban és Svédországban, amikor Németország, Lengyelország, Csehszlovákia, majd később a többi hadi állapotba került ország belügyeibe igyekeztek a fentebb bemutatott, kezdetleges módon beavatkozni. Ld. uo. 56–57. 33 Ignóus Pál: Az angol titkos hírszerző szolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 22.
- 18 1938-ben alapított hírgyűnökség, aminek célja az S.O.E. hatáskörébe tartozó országokban kifejtett legális és féllégális propaganda kifejtése volt. Látszólag magán vállalkozás volt, aminek előnye volt, hogy célravezetőbb propagandát tudott kifejteni anélkül, hogy módszerei az angol kormányt kompromittálnák. Ld. uo. 57. 34 1939 novemberére.
- 19 Uo. 59–60. 35 Általános tisztii lista, ezredkötelékbe nem tartozó tisztieké.
- 20 Uo. 68. 36 Később százados lett.
- 21 A kirendeltség a nagykövetségen volt elhelyezve és személyzete diplomáciai iratokkal rendelkezett, ezért megfelelő fedőszervről kellett gondoskodni. Ezt úgy oldották meg, hogy a kirendeltség maga volt a fedőszerv is, és ellátta annak teljes munkakörét. A kirendeltség a nagykövetségen és a török hatóságokkal szemben „Shipping department” [hajózási osztály] szerepelt, és valóban intézte a Törökországgal kapcsolatos angol kereskedelmi és hajózási ügyeket. Tehát a kirendeltségnek valóban volt egy hajózási osztálya, amit egy szakember vezetett, és intézte a hajózási ügyeket. Ld. uo. 68. 37 Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkos szolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 81–83.
- 22 Ignóus Pál: Az angol titkos hírszerző szolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 32. 38 Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája, Magyarország és a háborús diplomácia, 1942–1944*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 59.
- 23 Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkos szolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 68–69. 39 Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkos szolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 83.
- 24 Ignóus Pál: Az angol titkos hírszerző szolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 32–33. 40 Ignóus Pál: Az angol titkos hírszerző szolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 22.
- 25 Készítettek például egy kicsi, zsebben hordható rádiófelvételgépet, amin tisztán lehetett a tengerentúlról, az európai kontinensről, Észak-Afrikából és Kis-Ázsiából, a londoni rádió leadásokat fogni. A műszer fontossága a hírszerzés és propaganda szempontjából is nyilvánvaló; gondoskodtak róla, hogy a felvevőt szükség esetén leadóvá is át lehessen szerelni. A terv ezzel a műszerrel az volt, hogy a háború vége felé telehintik vele a németek által megszállt országokat, de ez csak részben valósult meg, főleg Norvégiában. Ld. uo. 33. 41 Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember őszel visszanez...: egy volt magyar diplomata emlékirataiból*, I. kötet, Európa Könyvkiadó, História Szerkesztősége, Budapest, 1996. 296.
- 42 Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája, Magyarország és a háborús diplomácia, 1942–1944*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 59.
- 43 Így hol legitimista, liberális, vagy éppen szociáldemokrata szimpatizánsnak mutatta magát. Így vállalkozott arra, hogy az éppen szóban forgó politikus és az angol kormány között bizalmas kapcsolatot létesítsen.
- 44 Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkos szolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 83–84.
- 45 A legtöbb beszervezett ember tehát először „kapcsolat”. 46 Uo. 84–85.
- 47 Teljes névsor: Eckhardt Tibor, Gratz Gusztáv, Rassay Károly, gr. Sigray Antal, Apponyi György, Khuen-Héderváry Károly, Kornfeld Móric, dr. Auer Pál, Békeffy László, Stark János, Odescalchi Káya (Andrássy Klára), Ostenburg Gyula, Kertész Róbert, Pálóczi-Horváth György, Bálint György, Kovács Imre,

- Parragi György, Csécsy Imre, Mónus Illés, dr. Váli Ferenc, Katona Jenő, Barankovics István.
- 48 A propagandamunka a szabatázkísérleteknek és titkos politikai munkáknak alátámasztására szolgált.
- 49 Itt a fentebb bemutatott legitimista, liberális és szociáldemokrata irányzatokról van szó, akikkel igyekezett külön-külön kapcsolatot létesíteni. Ahol alkalmasnak látszott, Davidson egy németellenes összefogást javasolt a különböző csoportok között. Illetve kilátásba helyezte Magyarország német megszállása esetén egy magyar emigráns ellenkormány Angliába történő befogadását. Ld. Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkosszolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 83, 86.
- 50 Uo. 85–86.
- 51 Uo. 86.
- 52 Főszerkesztője dr. Sztankovits Viktor (nem volt beszervezve), a kiadóhivatal igazgatója Thury Levente (Davidson vagy Howe ügynöke). Ld. uo. 87.
- 53 A külügyminisztériumi sajtóosztály ezt hallgatólagosan eltűrt; a „Külföldi Hírek” bizonyos előfizetőknek, politikusoknak, újságíróknak, üzletembereknek nem közlésre szánt bizalmas tájékoztatókat küldött szét, amik az angol (azon belül is az S.O.E.) vonalat propagálták. Ld. uo. 88.
- 54 Ezeket a röpiratokat egy-egy személlyel, csoporttal íratva, akik csak egy bizonyos nézetet képviseltek. Ld. uo. 89.
- 55 A külföldön nyomtatott röpiratokat diplomáciai csomagban hozta be az országba. Ld. uo. 88.
- 56 Uo. 88–89.
- 57 Nevét onnan kapta, hogy tagjai minden csütörtök este ültek össze.
- 58 Uo. 90–91.
- 59 Kovács Imre ekkor a falukutatók balszárnyához, a baloldali parasztpárti mozgalomhoz tartozott. Ekkor szerkesztette a Szabad Szó című parasztpárti újságot. Davidson a Szabad Szót támogatta. Ld. uo. 92.
- 60 Bálint György ekkor egy németellenes csoportosulást igyekezett szervezni a szociáldemokrata vezetéssel elégedetlen munkások és szociáldemokrata értelmiségiek között. Ezt a munkásságát 1940 második felében kezdte el – Davidson pedig 1941 áprilisában hagyta el az országot, a munka így nem vezetett sok eredményre. Ld. uo. 92.
- 61 Uo. 91–94.
- 62 Többek között Szakasis Árpádot, Rassay Károlyt, Stark Jánost, Odeschalchi Káyát, Pálóczi-Horváth Györgyöt. – Az érintettek közül csak Odeschalchi Káya és Pálóczi-Horváth György fogadta meg a tanácsot. Ld. uo. 95.
- 63 Uo. 94–95.
- 64 Ignotus Pál: Az angol titkos hirszerző szolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 23.
- 65 Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkosszolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 95–96.
- 66 Ignotus Pál: Az angol titkos hirszerző szolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 23.
- 67 Az angolok mindenesetre azt akarták elérni, hogy a magyarok rájöjjenek, rosszul választottak a német szövetséggel kapcsolatban, illetve bizonytalanságot kell teremteni közöttük, miszerint a visszaszerzett területeik mulandóak, ezzel elérve, hogy a magyar kormány visszavonja csapatait határon belülre. Erdély kérdését pedig nyitva akarták hagyni, hogy ösztönzően hasson Magyarországra. Ld. Juhász Gyula: Az út vége, Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar nemzeti élet, 1938–1944, in: Új Írás, 1986 (26. évf.) 3. sz. 75.
- 68 Társadalmi reformok, földreform, társadalmi kiegyenlítés reformja, munkásság és parasztság együttműködésének szorgalmazása.
- 69 Juhász Gyula: Az út vége, Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar nemzeti élet, 1938–1944, in: Új Írás, 1986 (26. évf.) 3. sz. 75–76.
- 70 Ignotus Pál: Az angol titkos hirszerző szolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 23.
- 71 Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkosszolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 96.
- 72 Uo. 75.
- 73 Uo. 99–100.
- 74 Eckhardt Tibor: Visszaemlékezések, 1941–1943, L'Harmattan, Budapest, 2008. 16.
- 75 Valódi neve Mihail Matvejevics Baturin.
- 76 Joó András: A magyar béketalogatózások és a Szovjetunió várható témyerése 1943–1944-ben, in: Tudományos közlemények, 2012, 28. sz. 87.
- 77 Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanez...: egy volt magyar diplomata emlékirataiból, II. kötet, Európa Könyvkiadó, História Szerkesztősége, Budapest, 1996. 189.
- 78 Joó András: A magyar béketalogatózások és a Szovjetunió várható témyerése 1943–1944-ben, in: Tudományos közlemények, 2012, 28. sz. 87.
- 79 Megjegyzendő, hogy Szent-Györgyi Albert nem volt diplomata. Nagyszerű tudós volt, de „*mint ilyen a politikához, főleg a külpolitikához nem is konyított, amerikai kapcsolataira hivatkozva utazott Törökországba*”. Ld. Barcza György: Diplomataemlékeim, 1911–1945, II. kötet, Európa–História, 1994. 110.
- 80 Andorka Rudolf: A madridi követségtől Mauthausenig: Andorka Rudolf naplója, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 286–287.
- 81 A németek Törökországba történt utazása felől 1943. március 14-én értesültek. Ld. Berlin, 1943. március 14. A Wilhelmstrasse és Magyarország: Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 711.
- 82 Varga József: Bűnös nemzet vagy kényszerű csatlós? Adalékok Magyarország és a Duna-medence kortörténetéhez, II. rész, 1939–1949, Budapest, 1992. 144.
- 83 Joó András: Kállay Miklós külpolitikája, Magyarország és a háborús diplomácia, 1942–1944, Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 52.
- 84 Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája, 1919–1945, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 311. „*Szentgyörgyi Albert [...] azt állította, hogy kiutazása előtt tárgyalt az összes németellenes politikai pár-*

- tokkal, Bethlenéktől a kisgazdákon és szocdemeken át kommunistákig és, hogy valamennyien helyeselték kiutazását.”* Ld. Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkosszolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 124.
- 85 Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája, 1919–1945, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 311.
- 86 Ullein-Reviczky is tudott Szent-Györgyi kiküldéséről, a kormánycsoport érdekei mellett (Kállay pozitív felépését a Parlamentben, a zsidókérdésben és a szociáldemokraták kérdésében) azt várta Szent-Györgyitől, hogy a katonai kollaborációt, együttműködést az angol-amerikai hadsereggel mozdítsa elő, illetve kint maradása során az Ullein-Reviczky által kiküldöttek sorsáról gondoskodjon. Andorka Rudolf utóbbiról, Ullein-Reviczky kéréseiről, igyekezett Szent-Györgyit lebeszélni. Ld. Andorka Rudolf: A madridi követségtől Mauthausenig: Andorka Rudolf naplója, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 37., 291.
- 87 Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkosszolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 124.
- 88 Nagybacsoni Nagy Vilmos.
- 89 Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája, 1919–1945, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 311.
- 90 Pl. hidak felrobbantása, emellett vezérkar megtisztítása, katonai támogatás nyújtása. Ld. Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája, 1919–1945, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 311–312.
- 91 Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája, 1919–1945, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 312.
- 92 Pálóczi-Horváth György tanulmánya az angol titkosszolgálatról, ÁBTL 3.2.5. O-8-028. 125.
- 93 Uo. 125.
- 94 Uo. 125.
- 95 Uo. 125.
- 96 Uo. 125–126.
- 97 Joó András: Kállay Miklós külpolitikája, Magyarország és a háborús diplomácia, 1942–1944, Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 52.
- 98 Fenyő Miksa: Hitler, Horthy and Hungary: German-Hungarian Relations, 1941-1944, New Haven, Yale Univ. Press, London, 1972. 123.
- 99 Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája, 1919–1945, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 312.
- 100 Uo. 312–313.
- 101 A rádióbeszédéről a németek 1943. március 15-én szereztek tudomást, bővebben lásd: Berlin, 1943. március 15. A Wilhelmstrasse és Magyarország: Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 711.
- 102 Szegegy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanez...: egy volt magyar diplomata emlékirataiból, II. kötet, Európa Könyvkiadó, História Szerkesztősége, Budapest, 1996. 193.
- 103 „...a háború szolgálatában”: főszerkesztői értekezletek, 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25. A Magyar Távirati Iroda, Napvilág, MTI, Budapest, 2007. 188.

A katalán szecessziós mozgalom esélyei*

A katalán Európa legnagyobb létszámú, önálló állammal nem rendelkező nemzete, tagjai zömmel Katalóniában élnek, legtöbbjük, mintegy 6 millió fő katalán nyelvű, kis részük nyelvileg elspanyolosodott. Elvben katalán kötődésűek Valencia és a Baleári-szigetek lakói is, de katalán nemzeti identitásuk nagyon keveseknek van. A Dunántúl méretű Katalónia a Pireneusi-félsziget európai kapuja, a spanyol állam területének 6,5%-át teszi ki, lakosainak száma 7,5 millió, a spanyol népesség 15%-a. Spanyolország soknemzetiségű állam, lakóinak harmada a kasztíliaitól eltérő nemzeti identitású, a több mint 7 millió katalán mellett 2 millió baszk és 2 millió galíciai él a területén.

A katalánokat nyelvük, kulturális sajátosságaik mindig markánsan megkülönböztették a környező népektől. A katalánok önálló nemzetnek tekintik magukat, identitásuk fő elemei a nyelv, a kultúra, a történelem és a terület. A katalán identitás, a katalán nyelvhez és kultúrához ragaszkodás, az önállóság vágya rendkívül erős, a különböző diktatórikus korszakok spanyolosítási törekvései ezt még jobban megerősítették.

A katalánok a kora középkor óta többnyire saját területtel és kormányzattal, teljes vagy részleges szuverenitással, önállósággal vagy autonómiával rendelkeztek. A régiót sok évszázados függetlenség, majd a Spanyolországon belüli nagyfokú belső önállóság után erőszakosan beolvasztották a központosított spanyol államba. Kezdetét vette és bő két és fél évszázadig tartott a terület és katalán lakóinak a spanyolosítása, olykor a legdurvább asszimilációs eszközökkel. A katalánok nem adták fel identitásukat, ám a közelmúltig a többségük abba beletörődött, hogy Katalónia a spanyol állam részét képezi. A modern katalán nemzet kiformálódásától, a 19. századtól kezdve a katalán nemzeti törekvések elsősorban a Spanyolországon belüli kiterjedt belső önrendelkezést célozták, a teljes függetlenség kivívását a katalánok csekély kisebbsége igényelte. Az 1975 után bekövetkező demokratizálódás során széles jogkörű területi autonómia formájában megvalósult Katalónia régóta áhított belső önállósága, a katalán nemzeti kultúra ápolása elől elhárultak az akadályok. A katalán nemzet többsége elégedett volt a megszerzett státussal, legfeljebb a hatáskörök némi bővítésére törekedtek. A függetlenségek továbbra is kisebbségben maradtak a katalán társadalmon belül.

Mindez azonban gyökeresen megváltozott a kétezres évek első évtizedének a végén. A szecessziót követelő katalánok aránya több mint megduplázódott, a spanyol államból kiválás, az önálló államalapítás vált a legnépszerűbb opcióvá, a status quo, a területi autonómia híveinek a tábora összezsugorodott. A társadalom radikalizálódása a politikai életre is kihatott, a sokáig stabil katalóniai pártrendszer átalakult, a mérsékelt nacionalista, hagyományosan autonomista, a katalán politikai élet meghatározó pártjai is szecesszionista fordulatot vettek. A következő írásban bemutatjuk a fordulat kronológiáját, elemezzük az okait, annak belső és nemzetközi jogi, illetve spanyolországi és európai politikai vetületeit, valamint mérlegeljük a szecesszió, a szuverén katalán államiség esélyét.¹

(Történelmi előzmények) Az önálló katalán állam a 9. század végén jött létre, majd a Katalán-Aragón Királyság 12. századi megalakulása után egy ideig a Földközi-tenger nyugati medencéjének meghatározó hatalmi tényezőjévé vált. Ezekben az évszázadokban a király mellett Katalónia saját politikai és adminisztratív testülete, a Generalitat kezében összpontosult a politikai hatalom, az intézményt a mai autonóm kormányzat az elődjének

tekinti. A kasztíliai vezetésű reconquista után kiépülő spanyol birodalomba Katalónia a belső önállóságát megőrizve tagolódott be – egészen a spanyol örökösödési háborúig. Ekkor, a 18. század elején, a végül vesztes oldalt támogató tartomány elvesztette minden addigi előjogát és autonómiáját, politikai, közigazgatási és igazságszolgáltatási intézményeit megszüntetve beolvasztották a spanyol államba, betiltották a katalán nyelv használatát is.²

A szabadságjogok elvesztését az iparosodás korában némileg ellensúlyozta Katalónia gazdasági fejlődése, ami megerősítette a nemzeti büszkeségüket. A többi spanyolországi térséget leköröző gazdasági teljesítménnyel párhuzamosan politikailag továbbra is a spanyol központi hatalom alárendeltje maradt, de az önállóság igénye sosem tűnt el. A 19. századi modernizáció idején politikai és kulturális tartalommal kibontakozott a katalán nacionalizmus, megszületett a modern katalán nemzet. A katalán önrendelkezés kivívásért politikai mozgalmak, a század végén katalán nemzeti pártok alakultak, amelyek parlamentáris eszközökkel az önálló katalán politikai intézményrendszer visszaállításáért, saját parlament létrehozásáért szálltak síkra.³ 1914-ben részsikert értek el, létrejött ugyanis a Katalónia közigazgatási szétdaraboltságát megszüntető Mancomunitat, a négy katalán provincia közös szerve a modernizálást tartotta fő feladatának, iskolákat létesített, fejlesztette az infrastruktúrát, de ez még távol volt a teljes autonómiától.⁴

A 20-as években Primo de Rivera tábornok diktatúrája fokozta a spanyolosító, központosító politikát, feloszlatta a Mancomunitatot, betiltotta a nemzeti mozgalmakat, a katalán jelképek és nyelv hivatalos használatát.

Az 1931-es második köztársaság hozta meg a valódi autonómiát. Barcelonában rövid időre még a leendő föderatív Spanyolország tagállamaként az önálló katalán köztársaságot is kikiáltották, de végül „csupán” autonóm státust szerzett, státútuma külön parlamentet, kormányt, azaz a Generalitát visszaállítását, saját jogrendszert, igazságszolgáltatást, közigazgatást, költségvetést, kulturális és nyelvi jogokat, gyakorlatilag teljes belső önállóságot biztosított Katalóniának.⁵

A polgárháború idején (1936–39) Katalónia mindvégig a baloldal, a köztársaságpártiak oldalán állt, és a végsőkéig kitartott Franco ellen. A vereség után nem is kerülhette el a kiépülő diktatúra bosszúját, véres megtorlások kezdődtek, a katalánokat kollektív bűnösnek kiáltották ki a köztársasággal való együttműködés és szeparatizmus miatt (rojoseparatistas – vagyis vörös szeparatistáknak nevezték őket), rengeteg katalánt bebörtönöztek, számos népszerű vezetőt kivégeztek (többek között a Generalitát vezetőjét, Lluís Companys elnököt is).

Az „egy állam, egy nemzet, egy nyelv” jelmonddal az egységes, homogén spanyol nemzetállam megeremtéséért küzdő, újraközpontosító Franco diktatúrája a katalánoknak a megtorlást követően is csak kíméletlen elnyomást hozott. A rezsim megszüntette az „autonómiának nevezett tévedést”, feloszlatta az autonóm katalán testületeket, intézményeket, a közigazgatás vezetését központilag kinevezett tisztviselőkre bízta. Mindenre kiterjedően betiltotta a katalán nyelv nyilvános, közéleti használatát (hivatalok, iskola, sajtó, rádió, televízió, könyvkiadás), de még a magánbeszélgetésekben sem volt ajánlatos azt használni. A katalán identitás minden más megnyilvánulását – pl. jelképhasználat, szokások – is üldözték, betiltottak bármiféle katalán kulturális tevékenységet, az iskolákat teljesen elspanyolosították (az óráközi szünetekben is tilos volt katalán beszéd). A katalán ipart igyekeztek a központtól függővé tenni azáltal, hogy a katalán bankokat a madridiakba olvasztatták. Tudatos betelepítési politikával próbálták megtörni a katalán nemzeti egységet. Összességében a diktátor célja a katalán identitás megszüntetése, a teljes asszimiláció volt.

A Franco-éra ugyanakkor gyors gazdasági növekedést és ennek hatására nagymértékű spontán bevándorlást eredményezett Spanyolország szegényebb régióiból, ami jelentősen megváltoztatta Katalónia nemzetiségi összetételét. A centralizáció és a bevándorlás rányomta a bélyegét a nemzeti öntudatra. A katalán önazonosságnak alárendelődve kialakult egyfajta látens hispán identitás, a katalánok zöme a spanyol állam keretein belül képzelte el a tartomány létezését. A diktatúra idején rejtőzködő katalán nemzeti mozgalom, a katalánizmus, amely magában foglalta a regionalista, autonómiapárti, föderalista, nacionalista és szeparatista irányzatokat, vagyis a belső és külső önrendelkezés híveit egyaránt, egyre inkább autonomista dominanciájú lett.

(Demokratikus átalakulás, katalán autonómia – az 1978. évi alkotmány) Franco halálával, 1975-ben megkezdődött a demokratikus átalakulás folyamata, az erőszak nélküli átmenet a diktatúrából az alkotmányos demokráciába. 1978-ban hatályba lépett az új, demokratikus spanyol alkotmány, amely elismerte Spanyolország nemzetiségi, nyelvi és kulturális sokféleségét, történelmi nemzetiségnek nevezte a katalánt (és a baszkot, galíciait), és az addig központosított országot 17 autonóm közösségre tagolva regionalizálta.⁶

A demokratikus átmenet, a hagyományosan nacionalista spanyol hozzáállás tesztje az volt, hogy alkotmányosan lehetővé teszik-e a baszk és katalán belső önrendelkezést, politikai autonómiát. Ennek lehetősége korábban kizárólag az ország rövid köztársasági és demokratikus periódusaiban adatott meg (az 1873–74-es első, majd az 1931–39-es második köztársaság idején), mindkét alkalommal a demokratizálást a régiók, nemzetiségek autonómiájával ötvözték, teljesítették ki. Mindkét kísérletnek a hadsereg beavatkozása vetett véget, ami jelezte a spanyol nacionalista szemléletmód erejét. 1975 után először történt meg a spanyol történelemben, hogy monarchikus keretek között ment végbe a demokratizálás, ami ismét a politikai autonómiák megteremtésével járt együtt.

Az alkotmány a demokratikus folyamat tetőzése volt, minden számottevő politikai erő egyetértett abban, hogy a múlttal szakítást egy konszenzussal elfogadott alaptörvénnyel kell teljessé tenni. Ám az alkotmány egy zavaros és bizonytalan helyzetben született átmeneti megoldás volt (a katonai diktatúra, a visszarendeződés fenyegető árnyéka még nem tűnt el), ami akkor kiváló és kompromisszumos alapot teremtett a normalizációhoz, a demokrácia megszilárdulásához. Félig lebontotta a spanyol nemzetállamot, létrehozta a területi politikai autonómiák együttesét, a többségi spanyolok és a kisebbségek közötti viszonyt részben új alapokra helyezte. Ám a nemzetiségek kérdésében felemás megoldás született, az autonóm közösségek rendszere tartósan nem rendezte a nemzeti-nemzetiségi kérdéseket, főleg a baszk és katalán nemzetek igényeit, nem teremtett valódi plurinacionális, konszociációs államot, csak félig-meddig, amit kezdettől ellentmondások feszítettek.⁷

Az alkotmánynak a nemzeti, nemzetiségi kérdésben kulcsfontosságú 2. cikke egyszerre rögzíti a spanyol nemzetállam oszthatatlan egységét (a nemzet kifejezésén egyértelműen a spanyolságot értik, amibe az összes állampolgár beletartozik), a szuverenitás egyedüli hordozója a spanyol nemzet, valamint biztosítja a nemzetiségeknek és régióknak a politikai autonómiát úgy, hogy a nemzetiségek a spanyol nemzet részét képezik és nem szuverén közösségek. Az alaptörvény nem tudta koherensen megoldani a kettős célt, hogy a nemzetállami szemléletmódot összeegyeztesse a nemzetiségi törekvésekkel, hogy az állam integritását megőrizve ismerje el a nemzeti identitásokat, hiszen a baszkokat és a katalánokat nyilvánvaló nemzeti mivoltuk dacára a spanyol nemzetbe tagolva csupán nemzetiségnek titulálta.

Csak ilyen torzulásokat okozó kompromisszummal tudták összefésülni a többségi spanyol nemzet vezetői a Spanyolországról vallott két, teljesen eltérő víziót (a spanyolok nemzetállama, államnacionalizmusa versus az itt élő egyenjogú nemzetek közös állama).

Az egység és az autonómiák ötvözése egy hibrid államot alkotott, amely egyszerre hordoz unitárius, központosító nemzetállami jegyeket, másrészt regionalizált ország, területeinek politikai autonómiájával. A hibrid inkább a nemzetállami változathoz áll közelebb, hiszen az ország teljes regionalizálásával (a „café por todos”, avagy a „kávét mindenkinek” elv alapján mesterségesen létrehozva egyes, korábban sosem létező régiókat is) voltaképpen a nemzeti egységet és a régiók autonómiáját teremtette meg, miközben a baszkok és a katalánok az állam egységét és a nemzetek autonómiáját szerették volna elérni.⁸

A modern Spanyolország szinte mindig nemzetállam-építő nacionalista volt, az államot a spanyol dominancia eszközeként használták. Az 1981-es katonai puccskíséret után kiderült, hogy ez a demokráciában sem lesz másként, nem lesz nemzetek közötti egyenlőség, nem valósul meg a nemzeti közösségek integrációja.

(*A katalán státútum, nyelvvédelem, politika, gazdaság az autonómiában*) 1977 őszén visszaállították a katalán önkormányzatot, annak politikai intézményét, egyben jelképét, a *Generalitat de Catalunya*-t. A széles körű katalán autonómiát létrehozó törvény 1979 decemberében – katalóniai népszavazás után – lépett életbe. Ez a státútum szabályozza az autonóm közösség életét, a belső önrendelkezés keretében a *Generalitat* gyakorolja a politikai hatalmat Katalóniában. A *Generalitat* három intézményből áll: törvényhozói gyűlés, kormány, elnök. A katalán parlament által választott elnök jogköre kiterjedt, ő irányítja a kormány munkáját, képviseli a „katalán államot”, életbe lépteti a parlament által hozott törvényeket.⁹

Az egész országot érintő stratégiai feladatok irányítása a központi kormányzatnál maradt, így a nemzetközi kapcsolatok, a fegyveres erők, a jogrendszer, az igazságszolgáltatás, az adó- és pénzügyi rendszer is. Az úgynevezett megosztott hatásköröknél az állam lefekteti a törvényi alapokat, amit a katalán közösség részletez. Ilyen a gazdaság, a kereskedelem, a média. A kizárólagos autonóm közösségi illetékesség a tartományi és helyi ügyekre vonatkozik (regionális tervezés, a gazdaság helyi ügyei, mezőgazdaság, környezetvédelem, a tudomány, kultúra, oktatás, szociális gondozás, nyelvpolitika, egészségügy, rendőrség, turizmus, sport).¹⁰

Katalónia az önkormányzás számos szimbólumával rendelkezik (például saját címer, a vörös arany csíkozású saját zászló), nemzeti himnuszuk a mintegy száz éve született *Els Segadors*. Szeptember 11-i nemzeti ünnepükön (Diada) függetlenségük 1714-es elvesztésére emlékeznek, ami az ellenállásukat testesíti meg.¹¹

Katalónia a következő egy évtized alatt elérte az autonómia magas szintjét, bár a központi kormányzat próbált akadályokat gördíteni a belső önrendelkezés kibontakozása elé.

Autonómia-státútuma értelmében Katalónia két hivatalos és egyenrangú nyelve a katalán és a kasztíliai. (A spanyol alkotmány megadja a nemzetiségi nyelvek használatának jogi keretét: az állam hivatalos nyelve a kasztíliai, amelyet minden spanyol állampolgárnak kötelessége ismernie, de az autonóm közösségek a saját nyelvüket – ha van ilyen – is hivatalossá tehetik.) 1983-ban fogadta el a tartomány törvényhozása a nyelvi normalizációs törvényt. Eszerint a tartományi közigazgatás nyelve alapvetően a katalán, de a polgárok igényük szerint spanyolul is intézhetik ügyeiket a hatóságokkal. A katalán nyelv közéleti térnyerése fokozatosan zajlott, a pártok hozzáállására utal, hogy a parlamentben mindenki katalánul beszél, bár a spanyol is használható lenne. A törvény a nem kormányzati köz- és magánintézmények nyelvhasználatát nem szabályozta. Az egyház megtette első nyelvének a katalánt, a gazdasági életben inkább a spanyolt használják. Katalónia már a 80-as években kérte az Európai Parlamenteől, hogy a katalánt ismerjék el az Unió hivatalos nyelveként.¹²

A tartomány nyelvi, etnikai összetételét mindig nagyban befolyásolta a többi spanyolországi térséghez viszonyítva kedvező gazdasági helyzete, emiatt állandó bevándorlási hullámnak volt kitéve. Katalónia jelenlegi lakosságának a fele máshol született, a népesség fele katalán, a másik fele kasztíliai anyanyelvű, de csaknem mindenki ért és beszél a másik nyelven, a tartomány lakói zömmel kétnyelvűek. A Franco-rezsim spanyolosító politikája, a nyelv több évtizedes betiltása, a közéletből és az oktatási rendszerből való eltűntetése azt eredményezte, hogy írott formában még az anyanyelvűek közül sem mind használja a katalánt, a spanyolok közül pedig szinte senki.¹³

Az autonómia-státutum teljes és kizárólagos illetékességet biztosít Katalóniának az oktatásban. A tartomány fokozatosan a katalánt tette a tanítás nyelvévé az oktatás minden szintjén, célja az, hogy a kötelező iskolai évek végére anyanyelvüktől függetlenül minden diák váljon szóban és írásban is magas szinten kétnyelvűvé. Az egyetemeken kétnyelvűek, a katalán nyelv ismerete nélkül Katalóniában egyetemi diploma nem szerezhető, a gyakorlatban az egyetemi órák mintegy fele folyik katalánul.¹⁴

A nyelv terjedése a tömegkommunikáció terén is töretlen. Számos katalán nyelvű napilap, évente több ezerféle könyv jelenik meg katalánul. A Generalitat teljesen katalán nyelvű közszolgálati tévé és rádiócsatornákat üzemeltet, rengeteg a katalánul sugárzó kereskedelmi rádióadó, a katalán az egyik legaktívabb európai nyelv az interneten.

A katalánság megőrzésének alapja a katalán nyelv elterjesztése. Amióta a közéletbe, az oktatási rendszerbe és a tömegkommunikációba visszatért a nyelv, a katalánt szóban és írásban birtoklók száma folyamatosan nő, terjed a katalán hétköznapi, köznyelvi használata.¹⁵

A mai katalán pártrendszer a demokratizálódás idején alakult ki, sokáig két mérsékelt párt játszott vezető szerepet az állami, illetve helyi szinten történő választásokon: a jobboldali Konvergencia Unió koalíció (CiU) és a baloldali Katalán Szocialista Párt (PSC).

A katalán politikai világ két törésvonal mentén jellemezhető. Az egyik a jobboldal-baloldal szerinti csoportosítás, a másik a katalán, illetve spanyol nacionalizmus közti megosztás. A tartomány pártrendszerét meghatározzák a katalán nemzeti erők, valamilyen szinten minden katalán párt nacionalista, még a szocialista és a kommunista párt is katalán nemzeti színű és nem spanyol. A legutóbbi évekig a legtöbb katalán párt számára a nacionalizmus a katalán nyelv és kultúra erőteljes védelmét, a minél nagyobb politikai autonómia elérését jelentette egy decentralizált Spanyolországban.¹⁶

A katalán nacionalizmus fő irányát a közelmúltig a mérsékelt, non-szeptatista Konvergencia Unió reprezentálta, évtizedekig Katalónia legerősebb kormánypártja volt. A párt ideológiáját alapító vezetője, Jordi Pujol évtizedekig szinte egy személyben testesítette meg, 1980-tól a Generalitat 2003-ig mindig újraválasztott elnökeként Katalónia nemzeti, kulturális függetlenségét szerette volna kivívni a spanyol államon belül. Meghatározó szerepét jelzi, hogy pártja nacionalizmusára a pujolizmus szót használták. A CiU célja Spanyolország „katalánizálása”, a többnemzetiségű spanyol állam megeremlése volt. A közelmúltig a párt azt az álláspontot képviselte, hogy a katalán és a spanyol érdekek összeegyeztethetőek a spanyol államon belül.¹⁷ A katalán politikai elit sokáig arra törekedett, hogy konszociációs modern demokráciává váljon az ország, ahol a nemzeti közösségek erőteljes belső önrendelkezésük mellett együtt kormányoznak, és mindegyikük érdekei érvényesülnek.

A 90-es években a katalán nemzeti pártok jelentős szerepet játszottak a spanyol politikai életben. Addig a Spanyol Szocialista Párt (PSOE) stabil többséggel kormányzott, azt követően azonban a jobboldali Néppárt (Partido Popular, PP) vagy a PSOE csak úgy tudott kormányt alakítani, hogy az abszolút többséghez szüksége volt nemzetiségi pártok,

több képviselője miatt főleg a katalán CiU támogatására is, utóbbi lett leginkább a mérleg nyelve. A CiU az egyik, illetőleg a másik nagy spanyol pártot is hatalomra segítette. Ez javította a katalán érdekvédelem esélyeit, és engedményeket tudtak cserébe kicsikarni: az autonóm közösségeknek nőtt a beleszólása EU-ügyekben, több önálló hatáskörhöz jutottak (pl. oktatás, mezőgazdaság, környezetvédelem, egészségügy). 2000-ben a Néppárt egyedül elérte az abszolút többséget, a CiU és más regionális pártok befolyásoló képessége nagyban lecsökkent.¹⁸

Autonómiájának kiépülésével Katalónia kedvező gazdasági adottságait is fokozottabban ki tudta használni. Spanyolország 1986-os belépése az európai integrációba, a Barcelonai Olimpia infrastruktúrájának megteremtése – és a tény, hogy az országba érkező külföldi beruházások egyharmada itt valósult meg – a katalán gazdaság nagymértékű fellendülését eredményezte. Katalónia az ország egyik leggazdagabb régiója, de a később elemzett elvonások miatt előnye egyre csökken. A bruttó nemzeti össztermék (GNP) 20%-át, az ipari termelés 24%-át, a spanyol külkereskedelem 30%-át adja. A spanyol állam bevételeinek csaknem negyede innen származik. A katalóniai egy főre eső GNP megközelíti az Európai Unió átlagot.

(A katalán státútum-reform körülöttei konfliktusok) A 90-es évek óta megszerte komoly viták zajlottak az autonómia-státútumok megreformálásáról, sőt, Spanyolország föderális állammá alakításáról. Utóbbinak a katalánok nem voltak feltétlenül a hívei, mivel úgy gondolták, hogy a történelmi nemzetek talán nagyobb veszélyben lennének egy uniformizáltan föderális Spanyolországban, mint a különböző szinteken álló autonómiák által alkotott államban.

2003-ban az alkotmány 25. évfordulóján fokozódott a vita az autonóm közösségek jogairól. Az egyedül kormányzó, és így centralizációs szándékait szabadabban érvényesítő Néppárt és annak vezetője, Aznar miniszterelnök elutasította a régiók hatáskör-növelését, amit főleg Katalónia és Baszkföld szorgalmazott, ugyanis a központosítás mindkét helyen komoly elégedetlenséget okozott. Katalónia meghatározó katalánista pártjai úgy döntöttek, hogy új autonómia-státútumot dolgoznak ki. Számos jelképes és praktikus kérdésben bővíteni szándékoztak az autonómián, hogy a katalán önkormányzat valódi politikai döntéshozó legyen, illetve célul tűzték ki a katalán nemzeti közösség elismertetését.

2004-ben a szocialisták meglepetésszerűen megnyerték az országgyűlési választásokat, de a regionális pártok támogatása nélkül nem tudtak volna kormányt alakítani, így a hatalomváltás új esélyt kínált a katalánoknak (akiknél először a demokratizáció óta 2003-ban szintén baloldali, szocialista vezetésű kormány alakult).¹⁹ Miután Zapatero miniszterelnök ígéretet tett rá, hogy pártja megszavazza, támogatja a katalánok reformtörekvéseit, 2005 őszen Katalónia parlamentje a három baloldali kormánypárt és az ellenzékbe kerülő CiU együttműködésével új, az eddiginél szélesebb hatásköröket biztosító autonómiatörvényt szavazott meg (120 igen és 15 nem vokssal, a PP kivételével mindegyik párt támogatta).

Az új, elődjénél jóval részletesebb, hosszabb és pontosabb „Estatut”-nak (57 helyett 223 cikkből állt) számos vitatott eleme volt.

- A szöveg rögzítette Katalónia, a katalánok „nemzeti” státusát, teljes önkormányzati, önrendelkezési jogát. A katalánok azzal indokolták a kifejezés létjogosultságát, hogy saját történelmük, nyelvük, kultúrájuk és több más nemzeti jellegzetességük van, a preambulum történelmi kontextusban részletezte a katalán nemzeti identitást.
- Katalónia a konkrét hatásköröket illetően széles pénzügyi, adózási, igazságszolgáltatási önállóságot igényelt, illetve tovább erősítette a katalán nyelv szerepét, használatát. A pénzügyi függetlenség azt célozta, hogy ne szivattyúzhassa ki tovább

mértéktenül a spanyol állam a Katalóniában előállított javakat. A státútum alapján a közös kasszába a korábbi szinthez képest jóval kevesebbet fizet be, annyit, ami nem csökkenti a régiók közötti pozícióját az egy főre eső jövedelmek terén (az eddigi elvonások miatt ez történt). A különböző adók (pl. személyi jövedelemadó, forgalmi adó) fele Katalóniában marad, az adókat külön katalán adóhatóság szedi be és nem az állam.²⁰

November elején a katalán pártok képviselői megerősítésre a spanyol parlament elé terjesztették az elfogadott státútumot. Katalónia nemzet mivoltát hangsúlyozták, kiemelve, hogy a katalánok tisztelik a spanyol nemzetet, sok katalóniai egyúttal a spanyol nemzethez tartozónak is érzi magát, a katalán nemzet a hazájának Spanyolországot tartja, de annak túl kell már lépnie az egy állam = egy nemzet idejétmúlt és az ország nemzetiségi összetételét figyelmen kívül hagyó nacionalista felfogásán.²¹

A státútum az 1978 óta fennálló Spanyolország legnagyobb vitáját gerjesztette, felháborodást váltott ki a spanyolok körében. A hadsereg egyik vezetőjét le kellett váltani, mert némi francoista reflexszel a katonaság bevetésével fenyegetőzött, hogy megakadályozza az illojális katalánok terveinek megvalósítását, a spanyol nép és az ország területi integritásának veszélyeztetését. Az ellenzékbe szorult Néppárt hevesen ellenezte az autonómia szélesítését, a túlsúlyban lévő jobboldali spanyol médián keresztül támadást indított a katalánok jogkörnövelése ellen. Gerjesztette a spanyolok katalánfóbiáját, valósággal hisztérizálta a közvéleményt, meghirdette a katalán termékek bojkottját, demonstrációkat szervezett.²² Paradox helyzet alakult ki: a spanyol államról, annak felépítéséről az önálló államiséget nélkülöző katalánok a nemzetiségi valósághoz adaptált koherens vízióval rukkoltak elő, míg az államot birtokló spanyolok ragaszkodtak a valóságtól idegen, voluntarista elképzelésekhez.

A kormányon lévő PSOE csak jelentős módosításokkal, tartalmának hígításával volt hajlandó elfogadni a státútumot, hosszas politikai egyeztetések után ez megtörtént, a katalánok kompromisszumkészségét jelzi, hogy elfogadták a csökkentéseket, a cikkelyek kétharmadához hozzányúltak. A lényeg azonban érintetlen maradt: a jogkörbővítések, az állam és az autonóm közösség közötti új hatáskörelosztások, a fiskális autonómia, a nemzeté nyilvánítás benne maradt a szövegben. (A kisebbik katalóniai koalíciós párt, a függetlenségpárti ERC ekkor már nem támogatta a dokumentumot, mert az szerinte nem ment elég messze.)

2006 tavaszán a spanyol törvényhozás jóváhagyta a módosított tervezetet, amihez a kormányon lévő szocialista párt és a spanyol parlamentben frakciót alkotó CiU megállapodása volt szükséges, de voksaival támogatta a státútumot az összes baloldali és nemzetiségi párt is (a baszkok és a galíciaiak is). A spanyol történelemben először ismerték el nemzetként a katalánokat, bár a spanyol alkotmány szerint a katalánok továbbra is csak az ország egyik nemzetiségét alkották. Az új státútumot a spanyol törvényhozás felsőháza is jóváhagyta, majd a katalóniai polgárok népszavazáson is megerősítették (49%-os részvétel mellett 74%-os támogatottsággal, a spanyolajkú „bevándorlók” zöme nem voksolt). A katalán társadalom évről évre nagyobb többsége igényelte a reformot, ekkor már 65% tartotta elégtelennek az autonómia szintjét, közülük 30% föderális tagállamként, 20% független országgként képzelte el Katalónia jövőjét.

A katalán kezdeményezés azonnal hatást gyakorolt az egész autonóm közösségi rendszerre. Baszkföld ügyei nem hatnak ennyire, ugyanis mindenki elkönnyvelte, hogy speciális elbánásban részesül, ami másokra nem terjed ki. Az új katalán jogköröket azonban az összes többi autonóm közösség magának igényelte, ugyanis már Katalóniához mérik a jogköreiket, úgy gondolják, hogy amit Katalónia kivív, az nekik is jár, sorban érkeztek is az új státútumok. (Andalúzia volt e téren a fő hangadó.)²³ Pedig a legtöbb autonóm közösség nem különösebben igényelte kezdetben az autonómiát, de ma már ragaszkodnak

hozzá, gazdasági-társadalmi fejlődésük zálogát látják benne. Pláne, hogy a decentralizáció csökkentette a területfejlődési egyenlőtlenségeket, a kompenzációs, újraelosztási alap révén a szegényebb régiók valamennyire felzárkóztak, ők kifejezetten érdekeltek a fennálló elosztási rendszer megmaradásában.

A többszörösen elfogadott, többszörösen legitim státútumot a király aláírta és kihirdette, az jogerőre emelkedett, ám az ellenzéki jobboldal egy percig sem nyugodott bele a hatályba lépésébe. 2006 nyarán a Néppárt alkotmányellenességre hivatkozva az Alkotmánybírósághoz fordult, hogy semmisítse meg a státútum újításait. Főleg a katalán nemzet titulust, a katalán nyelv kötelező ismeretét és a fiskális önállóságot támadták. A párt vezetője, Mariano Rajoy szerint a katalánok egyoldalúan likvidálták a fennálló állammodellt, és az autonóm közösségek helyett egy aszimmetrikus konföderációt hoztak ezzel létre, amelynek Katalónia a kedvezményezettje.

A testület négy év halogatás után 2010 nyarán hozta meg a döntését. A majdnem ezer oldalas ítélet a státútum 14 kulscikkelyét alkotmányellenesnek találta és megsemmisítette, további 27 fontos cikkelyt szűkítően átértelmezett. Ezzel az új státútum összes lényeges újdonságát kivette a szövegből, az új elemeknek az a kevésbé releváns része maradt meg, amelyek révén a politikai autonómia valamivel kiterjedtebbé vált, de a státútum-reform elvesztette az értelmét.

- Áldozatul esett a katalán „nemzet” titulus, az Alkotmánybíróság szerint az egységes spanyol nemzetállamban a nemzet kifejezése csak Spanyolország egészére vonatkozhat, részközösségére nem. Az államban a spanyol nemzet a szuverenitás egyedüli hordozója, a katalánoknak nemzetiségként nincs szuverenitásuk. Ezzel a testület a nemzetállami sémához ragaszkodva elvetette Spanyolország többnemzetű koncepcióját.
- Az AB nem ismerte el azt sem, hogy Katalóniának „történelmi jogai” lennének (harminc évvel korábban a baszkoknak elismerték), és ezzel kihúzta a jogalapot a baszkoknak biztosított különleges fiskális jogok, a fiskális önállóság alól. Vagyis az önálló katalán pénzügyi rendszer is vágyalom maradt.
- Megsemmisítette a katalán nyelv használatát érintő új rendelkezéseket, többek között a katalán nem lehet a régió elsődleges nyelve, és ismerete nem lehet kötelesség Katalóniában. Sőt, az oktatásban betöltött szerepéhez is hozzányúlt, előírva, hogy az eddigi gyakorlattal ellentétben lehetővé kell tenni a spanyol nyelven zajló oktatást is. Az ítéletet követően valóságos offenzíva indult el a spanyol állami szervek részéről, hogy kikényszerítsék a katalán tannyelvű oktatási rendszer spanyolosító módosítását.
- Törölte a hatáskörök növelésére, azoknak a központi államtól való függetlenítésére vonatkozó cikkelyeket, így a katalán igazságszolgáltatási jogköröket, a Generalitat külügyi jogosítványainak bővítését.²⁴

Az ítélet lényegében kizárta az autonómiák jelentősebb hatáskörbővítését, bebetonozta az 1978 után kialakult állapotot. Kiderült, hogy az autonóm közösségi rendszert nem lehet bővíteni, továbbfejleszteni, nem lehetséges a tovább decentralizálás.

Felvetődik az alkotmánybírósági döntés legitimitásának a kérdése, mivel nem lehet politikától független intézménynek tekinteni, a két fő spanyol párt, elsősorban a Néppárt komoly befolyása és nyomása alatt állt, és ez a két párt mélyen átítatott a spanyol nacionalizmussal, nemzetállami szemléletmóddal (még a PSOE nagy része is).

A mérsékeltbb katalán autonómiareform tehát végül ugyanúgy elbukott a többségi nemzet ellenállásán, mint az akkoriban benyújtott radikálisabb baszk tervezet, amely föderális tagállami státust igényelt Baszkföldnek.

(A függetlenségi vágy fellobbanása) A 2008-ban kitört gazdasági válság miatt már meglehetősen zaklatott katalán társadalom a szerintük a spanyol nacionalista politika nyomásgyakorlásának hatására született alkotmánybíróvási döntést felháborodva fogadta. Első reakcióként Barcelona utcáin egymillió ember tiltakozott az ítélet ellen a „Nemzet vagyunk, mi döntünk” szlogennel, a tüntetők zöme ekkor még „csak” a státútumot védte, de elhangzottak már függetlenségi jelszavak is. A szeparatizmust évtizedek óta elutasító, Katalónia jövőjét a spanyol államon belül elképzelő, az autonómia hatáskör-növelésében, Spanyolország konzociacionális átalakításában gondolkodó katalán identitású polgárok sokasága ekkor ábrándult ki végleg Madridból. A spanyolok merev és javíthatatlan nacionalizmusának bizonyítékát látták a státútum sorsában. A kiábrándultak közé tartozott maga Jordi Pujol is, aki szerint világossá vált, hogy amire vezető politikusként két évtizeden át törekedett, az illúzióknak bizonyult, a plurális, multietnikus, többnemzetű Spanyolországra semmi esély.

A 2010 novemberében tartott katalóniai választásokat szokás szerint a CiU nyerte, de két ellenzékben töltött ciklus után ezúttal kormányt is tudott alakítani, a Generalitat elnöke Artur Mas lett. Az új vezetés a gazdasági válság leküzdésére, és ezzel összefüggésben az elutasított katalán igények közül a fiskális paktum megkötésére összpontosított – ám az immár néppárti vezetésű spanyol kormányban nem talált partnerre.

2011-re az addig marginálisnak számító szecesszió hirtelen a katalán többség vágya lett. A radikális, szecesszionista politikai erők sokáig a katalán nacionalizmus kisebbségét alkották, céljuk a 80-as évek vége óta Katalónia Európán belüli területi függetlensége volt, amit kimondottan nem erőszakos, hanem békés, demokratikus úton kívántak elérni. A katalán szecesszionizmus hagyományosan pacifista, Baszkfölddel ellentétben itt nincs a szeparatista iránynak terrorista támogatása, azzal szemben egyöntetű a visszautasítás. Ezt az irányzatot leginkább az 1931-es alapítású Katalán Republikánus Baloldal (ERC) képviselte, a katalán választásokon eddig általában 7-10% körüli eredményeket ért el.²⁵

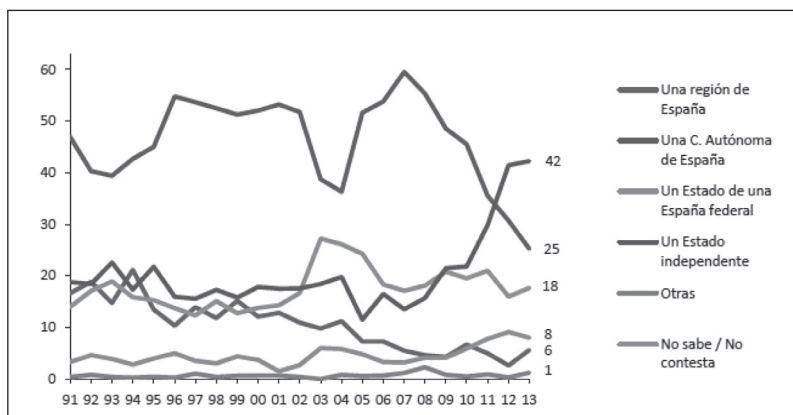
A kiválás igényét először tömegdemonstrációk (milliók részvétellel), civil szervezetek kezdték el megjeleníteni, majd a meghatározó nacionalista parlamenti pártok többsége (így története során először a CiU is), illetve maga a Generalitat is felvette a célkitűzései közé. A nyíltan a függetlenséget követelő, másfél millió embert megmozgató 2012. szeptemberi Diada hatására, érzékelve, hogy Katalónia politikai klímája alapvetően megváltozott, a szecessziós igények felé nyitottá váló Mas elnök feloszlatta a parlamentet és ősze előrehozott választásokat írt ki, amit a függetlenségről szóló referendum kiírásának kérdésével tematizált, hogy pártja élén a függetlenedési folyamat megkezdésére egyértelmű választói felhatalmazást kapjon.

A 2012. novemberi választások így elsősorban a kiválás kérdéséről szóltak. Katalónia lakóinak meggyőző többsége a katalán nemzet „döntéshez való joga”, a szecesszióról kiírandó népszavazás mellett kampányoló négy pártot támogatta (a voksok 58%-át kapták, ami 87 mandátumos meggyőző többséghez volt elég a parlamentben), nyíltan nem mindegyik hirdetett szecesszionizmust, ezért nem lehet állítani, hogy a katalánok csaknem 60%-a már ekkor kiválaszpárti volt. A CiU ugyan megőrizte az első helyét és kormányzati pozícióját, de szavazatban és mandátumban is visszaesett (a voksok 31%-a 50 képviselői helyre volt elég), míg a szecesszió kérdésében radikálisabb ERC sokat javított a korábbi eredményén (14%-os voksaránya 21 mandátumot eredményezett). A CiU-tól nem a szecessziós fordulat miatt pártoltak el szavazói, hanem sokaknak a régóta függetlenség-párti ERC hitelesebbnek, karakteresebbnek tűnt.²⁶

Az új katalán parlament a Katalónia népének szuverenitását és döntéshez való jogát tartalmazó deklaráció elfogadásával kezdte el a munkáját. A 2013. január 22-én megszavazott 5/X számú határozatot a négy népszavazáspárti politikai erő támogatta, a három „unionista” párt pedig ellenezte).

Madrid továbbra is abból indult ki, hogy az önérdéküket követő katalán politikusok szították fel a katalán függetlenségvágyat. Ennek éppen a fordítottja igaz, a katalán társadalomban megerősödő függetlenségi igény hatott a politikára, és lökte például a mérsékelt nacionalista CiU-t a szecesszió nyílt támogatásának az irányába, különben a radikalizálódó szavazók kihátráltak volna a párt mögül. Ahogy láttuk, így is sok támogatót veszített, mert sokan a radikálisabban és régebb óta függetlenségpárti ERC-hez csapódtak, a hagyományosan kis párt népszerűségben kezdte megközelíteni a kormánypártot.

A közvélemény-kutatások és a regionális parlamenti választások eredményei egyértelműen igazolják 2010 után a függetlenségpárti tábor hirtelen növekedését. Míg korábban arányuk stabilan az összlakosság 15-20%-a körül ingadozott (a katalóniai lakosok ötöde-hatoda tekinthető régóta a függetlenség elszánt hívének), a gazdasági krízis és a státútum-reform érdemi elemeinek madridi elutasítása óta a szecesszió híveinek aránya meredeken emelkedni kezdett és három év múlva, 2013-ban arányuk már megközelítette az 50%-ot. Ezzel párhuzamosan 2006–2013 között Katalóniában az erős katalán nemzettudatúak száma és aránya megnövekedett, miközben a spanyol identitásúaké szignifikánsan csökkent.²⁷

A katalán státus-alternatívák megítélésének változásai 1991–2013

Liñeira (2013) 4. o., Civit i Carbonell (2013) 21. o.

Időközben egyre kevesebben lettek az autonómia hívei. Évtizedekig magasan a legnépszerűbb opció volt, stabilan 40-50% támogatta, a státútum-reform annyira elégedetté tett sokakat, hogy ez az arány 2006-ban 60%-ra emelkedett. A státútum „megcsonkítása” után viszont a status quo mellettiek aránya meredek zuhanásba kezdett és a felénél is kevesebbre apadt (véltetően elsősorban spanyolajkú betelepülők és leszármazottaik támogatják továbbra is). A két álláspont közötti egyfajta köztes variációt, a föderális tagállamiságot igénylők tábora stabilan 15-20% körül alakult, vagyis ez az alternatíva sosem volt igazán meghatározó. (A negyedik, elméletileg lehetséges modell, az autonómia csökkentése, a Katalónia „Spanyolország szimpla régiója le-

gyen” opció támogatottsága manapság elenyésző, 5-6%-os, pedig még a 90-es évek elején 20%-ra is felkúszott, a Katalóniában élő spanyol nemzetiségűek körében volt népszerű, de azóta már náluk sem ez a fő irány.)²⁸

Milyen legyen Katalónia státusa? Katalónia lakosainak válaszai 2006–2013 között

Lluch (2013) 278. o., Bel (2013) 55. o.

%-ban	Független ország	A föderális Spanyolország tagállama	Autonóm közösség	Régió (politikai autonómia nélkül)	Nincs válasz, egyéb
2006	15,9	32,8	40,0	6,8	4,5
2007	17,3	33,8	37,8	5,1	6,0
2008	17,4	31,8	38,3	7,1	5,4
2009	21,6	29,9	37,0	5,9	5,6
2010	25,2	30,9	34,7	5,9	3,4
2011	28,2	30,4	30,3	5,7	5,4
2012	44,3	25,5	19,1	4,0	7,1
2013	46,4	22,4	20,7	4,4	6,1

Ha kizárólag a függetlenség kérdéséről kellett állást foglalni pro és kontra, akkor a kiválás támogatói még többen lettek. 2012-ben a szecesszióra voksolók aránya az 50%-ot is meghaladta, és a következő években néhány százalékkal többségi álláspontot képezett, az elutasítók aránya ezzel párhuzamosan 20%-ra csökkent.²⁹

Összegezve: ha több státuslehetőség közül (önállóság, föderális tagállam, autonómia, régió) lehetett választani, akkor 2013-ban a katalóniai polgárok 45%-a támogatta a szecessziót, ha csak a függetlenségről lehetett dönteni igen-nem formájában, akkor kb. 55% kivált volna. Vagyis a népesség 10%-a másodlagos preferenciaként támogatta a szuverén államiságot, vélhetően azok, akiknek a föderális megoldás volt az elsődleges preferenciája. Ezek az arányok a következő évben sem változtak, a szecessziós tábor nagysága stabilizálódott.³⁰

A függetlenség támogatottsága egy hipotetikus referendumon 2011–2013 (%)

Bel (2013) 26., 56. o., Lluch (2013) 279. o.

	Támogatja	Elutasítja	Nem szavazna	Nem tudja/nincs válasz
2011. június	42,9	28,2	23,3	5,6
2012. június	51,1	21,1	21,1	6,7
2012. október	57,0	20,5	14,3	8,2
2013. június	55,6	23,4	15,3	5,7

(A függetlenségi vágy okai) Hosszú idő alatt, sok tényező eredményeként érlelődött meg a kiválás igénye a katalánokban. A közvélemény-kutatások tanúsága szerint is a katalán szecesszió-

nistákat nem valamiféle túlhevült nacionalizmus jellemzi, a nemzeti identitásra hivatkozás a negyedüknél jelenik meg fő érvként, amit megelőznek a gazdasági okok, de számos más tényező is releváns (pl. a spanyolok katalán-ellenessége). A kiválás támogatásának tehát többretegű okai vannak.³¹ Az utóbbi években két fő komponens fűti a szecessziós vágyat. A kiválási szándék egyik fő oka a katalán identitás kulcselemeinek negligálása, a spanyol többség nem adja meg az egyenjogúságot Katalóniának, a nemzetként való elismerés megtagadása mellett ide tartozik még a katalán nyelvhasználat ellen indított támadás. A másik ok pedig a 2008-as gazdasági krízis nyomán még jobban kiütköző gazdasági tényező, nevezetesen az, hogy pénzügyi téren csekély a katalán autonómia, a központi állam aránytalanul sok értéket von ki Katalóniából, amin nem is hajlandó változtatni.

(1. A katalán nemzeti identitás megsértése, nemzeti státusuk megtagadása) A katalán függetlenségi igények alapja az önálló nemzeti érzés, az önálló katalán nemzet léte és tudata. Nem csak ők magukat, hanem a spanyolok is külön nemzeti csoportnak tekintik a katalánokat, a „mi” és „ők” nemzeti elhatárolódás világosan és kölcsönösen létezik a spanyolok és a katalánok között, előbbiek attitűdjei kifejezetten elutasítóak a katalánokkal szemben.

A nemzetnek máig nem létezik elfogadott meghatározása a nemzetközi jogban, de még a tudományos életben sem. Ám szinte bármelyik definíciós kísérletet vesszük is alapul, az azokban felsorolt nemzeti ismérvek mindegyikének megfelelnek a katalánok. Saját, sokáig önálló államisággal rendelkeztek, saját történelmük és történelmi tudatuk van, saját nyelv és saját, erős és virágzó kultúra jellemzi őket. A katalán nemzeti identitás rendkívül erős, nem tartják magukat spanyolnak, sem nemzetiségnek, hanem klasszikus nemzeti öazonossággal rendelkeznek. A Katalóniában élő katalánok egy létszámában masszív, többmillió, erős összetartozás-tudattal bíró kulturális és politikai közösséget alkotnak.

A katalán nemzet létét azonban alkotmányosan sosem ismerte el a többségi spanyol nemzet, nemzetiségként besorolásuk olyan státust jelent, mint amivel példának okáért a néhány ezres magyarországi szlovén kisebbség rendelkezik.

A második autonómia-státútumban ezt a nemzeti identitást, a katalánok nemzeti mivoltát rögzítették, amit nagy viták után a spanyol törvényhozás végül is jóváhagyott, ám a madridi alkotmánybíróság megsemmisítette. Ezt az alkotmányjogilag végső soron indokolt döntést (az 1978-as alkotmány bebetonozta, hogy Spanyolországban csak és kizárólag egy nemzet, a spanyol létezik) Katalóniában mélységes felháborodás fogadta. Sok autonomista, eddig a spanyol-katalán együttélést, közös államiságot támogató katalán ekkor és ezért szakított Spanyolországgal, számukra most derült ki egyértelműen, hogy a spanyolok a katalánok fölé helyezik magukat, a spanyol államban a katalánok csak másodosztályú állampolgárok lehetnek, akiknek a sorsáról a nagy kérdéseket illetően nem saját maguk, hanem egy másik, idegen nemzet elítje dönt.

Az alkotmánybírósági döntés csak tükrözte az ország spanyol nemzetiségű lakosságának zömére és politikai elitjére jellemző évszázados hagyományú nemzetállami gondolkodást. A Franco-rendszer bukása utáni kényes és kivételes történelmi helyzetben a többségi spanyolság a békés demokratizálódás érdekében hajlandó volt bizonyos kompromisszumokra, de gondolkodásuk alapja továbbra sem változott: körükben máig a francia politikai nemzet felfogása uralkodik, politikai-jogi értelemben csak a spanyol nemzet létét, szuverenitását ismerik el, Spanyolország elsősorban a spanyolok, a spanyol nemzet állama, csupán regionális szinteken lehetséges a helyi identitások egyenrangúsága. Ezt a konstrukciót a katalánok akkor szintén kompromisszumnaként fogadták el, a békés átmenet, a friss és törekeny demokrácia érdekében elfogadták ezt a megközelítést, hiszen a diktatúrák asszimilációs, spanyolosító időszaka után a viszonylag nagyfokú (pénzügyi téren hiányos) belső önrendelkezés, a nyelv és kultúra megőrzésének lehetősége óriási előrelépést jelentett.

Mint kiderült, a spanyolok a kényszerítő történelmi pillanatban elmentek kompromisszum-készségük határáig (a területi autonómiának a modern spanyol állam történetében alig van hagyománya), a demokrácia konszolidálódása után az 1978-ban kialakított alkotmányos rendezésen eszükbe sem jutott változtatni, ezt az attitűdöt legfeljebb egy súlyos válság kezdhette ki, de még a 2008-as krízis sem bizonyult ilyennek. A katalánok viszont ideiglenes megoldásnak fogták fel, és miután kiépült, kiteljesedett az autonómia, a rendszer több évtizedes működésének tapasztalatai alapján tovább kívántak lépni szimbolikus és anyagi téren egyaránt. A spanyol nemzetállami szemléletmód ellenállt a katalánok konszociációs törekvéseinek, ezért a nemzetként való elismerésükre, az egyenrangúságra hiába váró katalánok nem érzik magukat otthonosan a spanyol államban, ez a szecessziós igény egyik fő oka.³²

A nemzetiséget felváltó nemzeti státus kétségtelenül nem pusztán jelképes elem: egyfelől az országon belül már két elismert nemzet létezne, a nemzetek egyenjogúságának és egyenrangúságának elve alapján a katalánok felzárkóznának a spanyolok mellé, Spanyolország végérvényesen elveszítené nemzetállami karakterét. Másfelől a spanyol belső jogban elismert nemzetként Katalónia lakói immáron rendelkezének a népek, nemzetek önrendelkezési jogának teljességével, ami az önálló államiság, a szecesszió jogát is magában foglalná. Érthető tehát a spanyol nemzetállamiságot és az ország területét féltő elutasító reflex, habár a második státútum idején a katalánok túlnyomó többsége lojális volt a spanyol államhoz, és eszükbe sem jutott, hogy a nemzeti státust dobantónak használják a szecesszióhoz, azonban a jövőben ez bármikor megváltozhatott. Ironikus, hogy éppen a spanyol nemzeti többség elutasítása váltotta ki aztán azt a katalán reakciót, amitől a spanyolok a leginkább tartottak. Ugyanakkor a saját szempontjukból mégiscsak jól számoltak, hiszen a nemzeti státus jogilag megerősített hiánya csökkenti a katalán törekvések törvényes alapjait, nacionalista spanyol szempontból a nemzetállami kiindulópontú alkotmány körömszakadtáig védelmezése teljesen racionális.

A külső önrendelkezési jogtól való félelem miatt zárkózik el a spanyol többség a regionális, autonóm közösségi szerkezetet továbbfejlesztő föderalizálási elképzelésektől is, hiszen Katalónia vagy éppen Baszkföld föderális tagállammá válva jogszerűbben élhetne a szövetségi államból kiválás opciójával. Pedig a föderális államok alkotmányjaiban nem feltétlenül szerepel kiválási klauzula, vagyis nincs benne mindegyikben explicit módon a tagállamok szecessziós joga.³³

(2. *Gazdasági okok*) A demokratizálódás idején elfogadott első katalán autonómia-státútum pénzügyi, gazdasági téren nem sok önállóságot adott, Katalónia lényegében madridi fennhatóság alatt maradt. A pénzügyi autonómia csak a kiadási oldalon érvényesül, egyebekben, forrásoldalon erősen függ a központi államtól. Ez egyfelől az adózási kérdésekben jelent a központi államnak való teljes alávetettséget, Madrid szed be minden adót, azután visszaoszt, a közösségek saját adókivetési joga, bevétele minimális és jelentéktelen. Katalónia mellett 14 másik régió is ugyanilyen a finanszírozása.³⁴ Másfelől a területi szolidaritás elve alapján az ország egyik legfejlettebb régiójának számító Katalónia jóval többet fizet be az államkasszába, mint amit onnan megkap. A katalánok ezért a 80-as évek óta törekedtek a fokozottabb gazdasági autonómiára.

A nettó befizetői státust a katalánok mindig is elfogadták, a mértékét azonban kezdettől vitatták. Nehéz pontosan megítélni, a katalán GDP hány százalékát vonja el Madrid, a spanyol állam ugyanis évtizedeken át nem hozott nyilvánosságra erről adatokat, majd amikor megtette, az is sajátos és vitatható számításokkal történt. A katalánok szerint a GDP-jük 8%-át vesztik így el évente, ami önmagában és más országok legfejlettebb térségeinek területi kiegyenlítést célzó nettó befizetéseihez képest is kiugróan magas arány, európai (vagy talán világ) rekord. A spanyol közgazdászok kevesebbről beszélnek, ha a két megközelítés átlagát vesszük, a 6% körüli arány is rendkívül magas. Megjegyzésre érdemes, hogy a területi kiegyenlítési rendszer két másik áldozata a két másik katalán nyelvű, katalán karakterjegyekkel bíró autonóm közösség, Valencia és a

Baleári-szigetek. Nehezen hihető, hogy ez a véletlen műve, annál is inkább, mert Valenciától máig úgy vannak el tetemes összegeket, hogy fejlettségi szintje nem haladja meg a spanyolországi átlagot. Az állami jövedelem-újraelosztás egyértelműen a spanyolajkú tartományoknak kedvez, míg a három katalán nyelvű közösség hátrányosan megkülönböztetett.³⁵

Itt érdemel említést, hogy a spanyol nacionalisták egyik visszatérő rémálma a katalán nyelvű régiók összefogása, ezt megakadályozandó egyrészt az alkotmány tiltja az autonóm közösségek bármiféle unióját, szoros együttműködését, másrészt mindent elkövetnek, hogy a Katalónia szomszédságában élő katalán nyelvűek számát visszaszorítsák, illetve spanyol nemzeti vagy helyi regionális identitásukat erősítsék, míg a katalánt gyengítsék. A Néppárt abszurdításba hajlóan próbálja leválasztani a Katalónián kívül élő katalán nyelvűeket a katalánokról. 2013-ban a párt az aragóniai parlamentben kezdeményezte, hogy a régióban kisebbségi nyelvként használt katalánt nevezzék át „a keleti terület aragón nyelvévé” (lengua aragonesa propia del área oriental). Valenciában ugyanezzel a logikával keresztelték át a helyi katalán nyelvjárást valenciaira, amit azzal a javaslattal tetézt a Néppárt, hogy a spanyol királyi akadémiától kérvényezték annak a megállapítását, hogy két külön nyelvről van szó.³⁶

Regionális újraelosztás, 2005 (egy tipikus év)

Bel (2013) 173. o.

	Egy főre eső GDP (spanyol átlag=100)	Fiskális mérleg (millió euró)	Fiskális mérleg a GDP %-ában
Madrid	130	-9.250	-5,8
Baszkföld	128	-668	-1,2
Navarra	126	-454	-3,0
Katalónia	118	-14.799	-8,7
Baleári-szk.	111	-3.163	-14,1
Rioja	107	42	0,6
Aragónia	107	509	1,8
Cantabria	98	577	5,1
Kasztília – León	94	3.717	7,6
Valencia	91	-5.611	-6,4
Kanári-szk.	91	672	1,8
Asztúria	88	2.776	14,3
Murcia	85	-500	-2,1
Galícia	82	3.815	8,2
Kasztília – La Mancha	80	1.102	3,5
Andalúzia	78	5.805	4,6
Extremadura	68	2.717	17,9

Anyagi téren tovább fokozta a katalán elégedetlenséget, hogy az elmúlt évtizedekben – a barcelonai olimpia előtti éveket kivéve – a spanyol állam infrastrukturális beruházások terén (autópálya-építés, vasút-modernizáció, tengeri- és légikikötő-fejlesztés) aránytalanul kevés figyelmet fordított Katalóniára, lényegében alulfejlesztette, diszkriminálta a régiót, az összes állami beruházásból átlagosan 10-12% jutott ide (miközben lakosságáránya 16%). Összességében a katalánok által befizetett minden adóeuróból évtizedek óta csupán 60 cent kerül vissza Katalóniába.³⁷ A 80-as évektől a fiskális rendszer 2009-es kisebb reformjáig Katalónia finanszírozása 4-6%-kal mindig elmaradt az országos átlagtól, vagyis évtizedeken át kevesebb állami pénz jutott Katalónia polgáira, mint átlagosan Spanyolország lakóira.

Katalónia finanszírozásának szintje az országos átlaghoz képest (régiónkra jutó átlag=100, egy lakosra számolva

Bel (2013) 157. o.

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
96,9	96,1	96,1	95,2	94,4	94,0	96,2	103,6	100,0	100,1

Ami Katalóniának nem adatott meg, azt érdekes módon Baszkföld (sőt, Navarra is) a 70-es évek végén elérte: nagyfokú pénzügyi autonómiát szereztek, nem részei a területi kiegyenlítési rendszernek, ezért fejlett gazdaságú területekként nem sújtják központi elvonások. Mindez azt jelenti, hogy Spanyolországban az autonóm régióknak kétféle finanszírozási rendszere van, a „normál” szisztéma érvényes 15 régióra, míg a két baszk régió speciális bánásmódot ért el. Ezt a történelmi előjogokból vezették le, de a háttérben sokkal inkább az a spanyol félelem állhat, amit az ETA jelenített meg. A két fő baszk igény teljes negligálása erőszakhullámot válthatott ki, a nemzeti státus és a fiskális autonómia kettőséből tanácsosnak tűnt valamelyiket teljesíteni, a spanyol elit megítélésem szerint ezért bizonyult engedékenyebbnek baszk irányba (míg a polgárháború tragikus emlékei óta kizárólag békés eszközökkel operáló katalánok semmiféle erőszakos fenyegetést nem jelentettek). Nyilván az is számított, hogy a Katalóniához képest jóval kisebb nagyságú és lakosságú baszk területek gazdasági önállósága nem volt akkora veszteség Madridnak, mintha az ország legfejlettebb régiójában lakó katalánok által megtermelt anyagi javak leförlözéséről mondott volna le. Ebből következően a két baszk karakterű autonóm közösség évtizedek óta önállóan intézi gazdasági és pénzügyeit, maguk szedik be az adókat, a központi államkasszába minimális hozzájárulást fizetnek be (lényegében az állam által helyben ellátott feladatok költségeit térítik meg), összességében ez csekély nettó befizetés jelent, az általuk előállított érték helyben marad. Nem véletlen, hogy a 80-as években az országos átlagnál jóval fejlettebb, de Katalónia fejlettségi szintjét csak megközelítő baszk gazdaság mára messze maga mögött hagyta a katalánokat, és a mesterségesen, központi akaratból felfejlesztett spanyol főváros mellett Baszkföld és Navarra az ország két leggazdagabb területe.

A gazdasági, pénzügyi kiszolgáltatottság negatív hatásait a 80-as, főleg a 90-es évek páratlan katalán gazdasági növekedése elfedte, a lendületesen növekvő gazdaság ilyen mértékű elvonások mellett is látványos fejlődést eredményezett. Az új évezredben azonban a növekedés lelassult, a gazdasági válság pedig végképp megroppantotta katalán szempontból a rendszert. Gazdasági stagnálás mellett a jelentős értékelvonás igencsak szembeötlővé vált. Az elmúlt négy évtized alatt összességében Katalónia relatív hanyatlást szenvedett el az országon belül, még mindig jóval fejlettebb az országos átlagnál, de ahogy utaltunk rá, több régió jócskán megelőzte, és a még gyengébben teljesítő déli autonóm közösségek is sokat behoztak a lemaradásukból.

A katalánokat mindig is zavarta a spanyol államnak való gazdasági kiszolgáltatottság, az elvonások mértéke, ezért is jelent meg a második statútumban a baszkokhoz hasonló pénzügyi önállóság megteremtése. A spanyol központi állam azonban ezt a módosítást is elvetette, ráadásul tette ezt a gazdasági válság tombolása közepette, a katalánok a nemzeti státusz elutasításához hasonlóan emiatt is rendkívül felháborodtak.

Mindkét alapvető igényük egyidejű és szerencsétlen időzítésű (gazdasági válság) madridi elutasítása eredményezte tehát azt, hogy az évtizedek óta marginális katalán szecessziós igény hirtelen a többség erőteljes, és ahogy mára kiderült, tartós vágyává vált.

(Referendum, konzultáció, választási csúcsev³⁸) 2013. szeptember 11-én másfélmillió ember Katalónia területén észak-déli irányban 400 kilométeres élőláncot alkotott a függetlenség, illetve az arról szóló referendum támogatására. A kiválási vágy erősödésének hatására Katalónia elnöke 2014 novemberére kitűzte a szecesszióról dönteni hivatott népszavazást. A referendum kiírását jóváhagyni hivatott spanyol központi állam (a két nagy országos párt teljes egyetértésével) azonban az Alkotmánybíróság segítségével alkotmányellenességre hivatkozva a hivatalos népszavazás megrendezését megakadályozta.

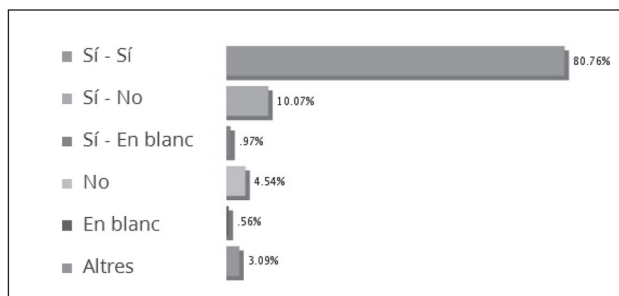
Ahogy közelgett a referendum tervezett időpontja, úgy lett egyre izzóbb a légkör. A pártok és a kiválás kérdésében eddig is aktív civil szervezetek mellett egyre több katalóniai szerveződés, társaság és híresség sorakozott fel a függetlenség, vagy legalábbis a népszavazás kiírásának igénye mögé. Közös közleményt adott ki például számos neves katalán személyiség: „Mi, katalánok sokat gondolkodunk azon, hogy Spanyolország vajon miért akadályozza meg, hogy békésen és tisztán szavazhassunk. Mégis hogyan lehetne ezt a kérdést másképp rendezni egy 21. századi, modern demokráciában? A politikai problémákat manapság párbeszéd és tárgyalás után lehet megoldani”.³⁹

A katalán referendum előkészületeivel párhuzamosan, 2014. szeptember közepén megtartott, a skót függetlenségről döntő skóciai népszavazás ügyét Katalóniában élénk figyelem övezte. A szecesszionista katalánok az elszakadásnak szurkoltak, hiszen az ő ügyükön is nagyot lendíthetett volna Skócia önállóvá válása, ezért nagy csalódásként élték meg a skót népszavazás általuk nem kívánatos eredményét.

Az eltökélt Generalitát a spanyol kormányzat kemény fellépése ellenére csak félig hátrált meg, és a jogi kényszerkeretek figyelembevételével (az AB állásfoglalása után hivatalos referendumnak nem volt sansza) végül nemhivatalos alternatív népszavazás, konzultáció formájában tudakolta meg Katalónia lakosságának véleményét. Mas elnök tehát megtalálta azt a köztes megoldást, amivel betartotta a szavát, s így megmaradt a függetlenségi ügy legitím vezetőjének. Ehhez a civil szervezetek segítsége kellett, hiszen a katalán kormányzati apparátus nem vehetett részt a lebonyolításban, az polgári kezdeményezésként zajlott le. A civil szféra által lebonyolított aktuson – ami egy nem hivatalos monstre közvéleménykutatásnak is értékelhető – 42%-os részvétel mellett a 2,3 millió voksoló 80%-a (csaknem 1,9 millió fő) az önálló, független államiságra szavazott, a spanyolajkú- és identitású polgárok zöme otthon maradt. Valójában két kérdést tettek fel: „Támogatja-e, hogy Katalónia állam legyen?” „Ha igen, ez az állam független legyen-e?” Ezzel a föderatív Spanyolországon belül a tagállami státusz iránti vágyat is meg lehetett jeleníteni, de erre a köztes opcióra kevesen (10%) voksoltak, ami azt is jelenti, hogy a szavazók 90%-a elutasította a mostani status quót.

Nemhivatalos konzultáció Katalóniában a függetlenségről – a két kérdésre adott válaszok összegezve (2014. november 9.)

„Támogatja-e, hogy Katalónia állam legyen?” „Ha igen, ez az állam független legyen-e?”

A konzultáció eredményei ellentmondásosak, függetlenségpártiak és az ellenzők is a saját izlésüknek megfelelően interpretálhatták. A katalán nacionalisták győzelemként értékelték az arányokat, illetve magát a konzultáció sikeres és békés lebonyolítását is. A spanyol kormány ellenben az alkotmány megsértésének, és az alacsony részvétel miatt politikai kudarcnak látta, szerinte a csendes többség a távolmaradásával a függetlenség ellen foglalt állást, és csak a katalánok kisebbsége izgága. A spanyol nacionalista média a konzultációt a katalán illojalítás napjának nevezte, míg a balközép országos napilap, az El País a spanyol és a katalán politikai elit közös kudarcának nevezte, hogy nem képesek tárgyalásos megoldással rendezni a helyzetet.⁴⁰

A válság a „népszavazással” nem oldódott meg, ugyanolyan konfúz, zavaros maradt a politikai helyzet, mint előtte. A referendum megmutatta, hogy a katalánok szavazni akarnak erről a kérdésről, de az is kiderült, hogy nincs a szecesszióknak meggyőző többsége, a lakosok megosztottak. A népesség fele, a katalán nemzeti identitásúak túlnyomó többsége a továbbra is konzekvensen a Spanyolországtól elszakadás, az önálló állam megteremtésének a híve, és egy nagy részük ezt aktívan kifejezésre is juttatja, viszont a lakosság másik fele, az itt élő spanyol identitásúak szinte mindegyike ellenzi a kiválást.

A függetlenségi konzultáció után néhány hónapra lecsillapodtak a kedélyek, a szecesszionista táborban némi tanácsstalanság lett úrrá a hogyan továbbról. Ezt a következő év elejének közvélemény-kutatásai világosan visszaadták, a felmérések továbbá a katalán társadalom polarizálódását, a közép kezdődő kiüresedését is jelezték.

A függetlenséget igénylő pártok támogatottsága összességében nem sokat változott, de egyenként annál inkább, a tábor radikalizálódott. A mérsékeltebb CiU támogatottsága a referendum után nem csökkent (népszerűségvesztése 2013-ban következett be, azóta stagnált, ami legutóbbi választási eredményéhez képest borúlátásra adhatott okot), az ERC-é viszont másfél év tündöklés után (a CiU tábor csaknem ötöde átpártolt hozzájuk) a csúcsértékről visszaesett. Az előző év felméréseitől eltérően kettőjüknek együtt most már nem lett volna meg az abszolút többsége a katalán parlamentben. A CiU és az ERC együttes mandátumszáma 1980 után most lett volna a legkevesebb, részben a közöttük egyre hevesebb súrlódások, viták miatt, az összefogás helyett azzal gyengítették egymást és az ügyet, hogy rivalizáltak a függetlenségi tábor vezető szerepéért. A radikálisan függetlenségpárti és elitellenes CUP (Népi Egység) ugyanakkor háromszor annyi mandátumot kapott volna, mint a legutóbbi választásokon (számos ERC-szavazó hozzájuk igazolt).

A centralizált állam híveinek a tábora megnőtt (főleg a PSC rovására, melynek a támogatottsága megfeleződött), ám közben a PP-tábor a kétharmadára olvadt, a Ciudadans

(röviden C's) viszont jelentősen növelte a szimpatizánsainak a számát (a referendumot követően ugrott meg a támogatottsága, a néppárti szavazók 40%-a ide fordult). A többi párt, így a Podemos is kis pártként került volna be a katalán parlamentbe.

A kiválás ügyét 2015. februárban a többség már borúlatoan ítélte meg. 19%-uk látta elérhetőnek a függetlenséget, 42% az autonómia bővülését prognosztizálta és 25%-uk szerint nem lesz semmilyen eredménye a szecessziós mozgalomnak, a többiek nem válaszoltak.⁴¹

Mas elnök előtt három lehetőség állt: megpróbálja meggyőzni a spanyol kormányzatot, hogy tegye lehetővé a hivatalos népszavazást, előrehozott regionális választásokat ír ki, vagy kivárja a regionális választások normál idejét. A középső megoldást választotta. Racionálisan végiggondolva ez tűnt a logikus lépésnek, mivel az látszott, hogy a kérdésről tartott törvényes népszavazásba nem fog belemenni Madrid, így a katalánok egyetlen sansza egy olyan regionális választás lehetett, ami egyértelműen a szecesszióról szól, és a kiválás erői elsőpró támogatottságot szereznek.

2015 tavaszától újra lendületet kaptak az események. A választások fél éve várt Katalóniára: tavasszal helyhatósági, ősszel előrehozott katalóniai regionális, decemberben pedig országos parlamenti választásokat tartottak. Utóbbi kettő meghatározhatta a további évek politikai kereteit. E választásokat a rövidtávú érdekek, a szavazatnyerés miatt spanyol és katalán oldalon is az erős nacionalista diskurzus, a nemzeti érzelmekre apellálás uralta.

Az önkormányzati választásokon összességében jól szerepeltek a függetlenségi pártok, de nagy áttörés nem következett be. A három szecesszionista párt – CiU, ERC, CUP – összesen 1,4 millió voksot gyűjtött be, az unionisták (PSC, PP, Ciutadans) közel egymillió, a föderalista pártok pedig 340 ezer szavazatot kaptak. A parlamenti pártok eredményeit nézve a szuverenisták 51%-ot szereztek, 36,5%-ot az unionisták és 12,5%-ot a föderalisták, vagyis ezúttal a kiválást képviselő pártok, ha szűkösen is, de megkapták az abszolút többség támogatását. Katalónia lakossági, nemzetiségi összetételét ismerve, az egyharmadnyi spanyolajkú, Spanyolország más részeiből áttelepülő polgár és a milliós nagyságrendet közelítő külföldi bevándorló miatt egyértelmű áttörésre nem is lehetett, nem is lehet számítani. A szecessziós tábor a számukra legjobb esetben is 55-60%-os abszolút többséget érhet el, de még ez is valószínűtlen, a minősített többség pedig egyenesen délibábos álom. A lakóinak nemzetiségi összetétele szempontjából az egyik legkevésbé katalán település, a világváros Barcelona élére például nem a függetlenségek jelöltje került, hanem a kiválás kérdésében még nem igazán nyilatkozó új országos protestpárt, a Podemos támogatottja.⁴²

Az igazi nagy tétje az országos és a regionális választásoknak voltak. A nem hivatalos népszavazás utáni pathhelyzetet feloldani kívánó, előrehozott katalán parlamenti választásokat szeptember 27-én tartották. A függetlenségi pártok (így a Generalitatot irányító kormánypárt) értelmezése szerint a választások kizárólag a függetlenségről szóltak, ezért egyértelműen rögzítették, hogy ha ők nyernek, ezzel a katalán választók az önálló államiság mellett teszik le a voksukat, ezért azonnal elindítanák a kiválási procedúrát, másfél év alatt elfogadnák a katalán alkotmányt és egyoldalúan kikiáltanák a szuverén, független Katalóniát. A két meghatározó szecesszionista párt, a kormányzó Convergència Democràtica, a CDC és a radikálisabb ERC felhagyott a rivalizálással, ezúttal összefogott és „Együtt az igenért” (Junts pel Sí) néven közös választási listát állított fel. Vagyis a régi és az új, a radikálisabb és a mérsékeltbb szecesszionisták a köztük lévő értékbeli és ideológiai különbségek dacára szövetségre léptek egymással. (A választások előtt felbomlott a demokratizálódás óta működő szoros pártszövetség, a CDC és a függetlenség kérdésében kevésbé határozott UDC kettőse, a történelmi szakadás következtében megszűnt a CiU.) A spanyol kormány és a függetlenséget ellenző pártok mindegyike vitatta ezt az értelmezést, szerintük a szokásos normál regionális választást rendezik meg Katalóniában, ami mindössze a katalán parlament és kormány összetételét határozza

meg. Egyik autonóm közösség sem jogosult semmiféle szavazást tartani a kiválásról, és egyik régió sem szakadhat ki az országból egyoldalúan. A spanyol kormányfő szerint a katalán függetlenség egyoldalú bejelentése nyílt támadás lenne Spanyolország ellen.⁴³

A választásokat végül 77%-os rekordrészvétel mellett a függetlenségi pártok nyerték. Azonban eredményük most sem lett teljesen meggyőző. A szavazatok mintegy 40%-ával a 135 mandátumból 62-t szerző függetlenségi párttömörülés, a Junts Pel Sí végzett az élen, bár nem jutott abszolút többséghez, de a másik kisebb szecessziós erővel (a CUP a szavazatok 8 százalékával tíz képviselői helyet szerzett) együtt már a képviselői helyek többségét birtokolják. Az önálló Katalónia létrehozásáért kiálló politikai erők, melyek a szavazást előzetesen is kvázireferendumként fogták fel, a megszerzett képviselői mandátumokra hivatkozva a függetlenség opció győzelmét látták az eredményben.

Ugyanakkor az elszakadást nem feltétlenül támogató pártokra jutott a leadott voksok többsége (52%-a). Az unionisták szerint a katalánok többsége ez alapján elutasította a szecessziót, a központi kormány a függetlenség bukásaként értékelte az eredményt. Az egyes pártokra lebontva: a kiválást hevesen ellenző Ciutadans története legjobb eredményét elérve (18%) a második helyen végzett 25 mandátummal. A harmadik helyre a függetlenséget szintén elutasító katalán szocialista párt ért oda a szavazatok 13%-ával. A Podemos által támogatott baloldali Katalunya Sí que es Pot (Katalónia, igen, lehetséges) 9% szavazattal, a Spanyolországban kormányzó Néppárt szerény 8%-kal került be az új katalán törvényhozásba.⁴⁴

Vagyis a katalóniai társadalom tovább polarizálódott a kiválás kérdése mentén. Ezt igazolja, hogy a kormánypártból kivált UDC nem jutott be a parlamentbe, csak a markáns és határozott igennel vagy nemmel kampányoló pártok értek el sikert. Az eredményeket mindkét tábor a saját érdekeinek megfelelően interpretálta. A függetlenség ügyében továbbra is teljes maradt a bizonytalanság.

A bizonytalanságot, Katalónia megosztottságát e kérdésben a közvélemény-kutatások is visszatükrözik, lakosai nagy többsége rendületlenül támogatja, hogy népszavazást tartanak a függetlenségről, de maga a kérdés nagyjából fele-fele arányban megosztja őket.

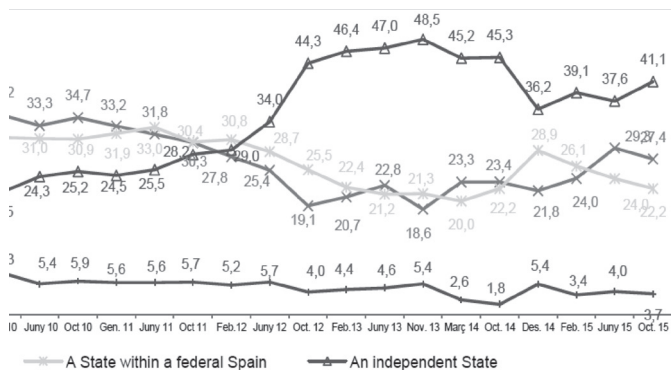
Milyen legyen Katalónia státusa? Katalónia lakosainak válaszai 2013–2015 között

CEO (2015)

%-ban	Független ország	A föderális Spanyolország tagállama	Autonóm közösség	Régió (politikai autonómia nélkül)	Nincs válasz, egyéb
2013. június	47,0	21,2	22,8	4,6	4,4
2013. november	48,5	21,3	18,6	5,4	6,2
2014. március	45,2	20,0	23,3	2,6	8,9
2014. október	45,3	22,2	23,4	1,8	7,3
2014. december	36,2	28,9	21,8	5,4	7,7
2015. február	39,1	26,1	24,0	3,4	5,3
2015. június	37,6	24,0	29,7	4,0	5,0
2015. október	41,1	22,2	27,4	3,7	5,6

Jól látszik, hogy 2013 végére érte el a szecessziós „láz” a csúcspontját, a katalán kormányzat jól felismerve a lehetőséget, ebben a közhangulatban hirdette meg a függetlenségi referendumot. Ám a népszavazás körüli hercehurca, a nem hivatalos konzultáció lezajlása után a függetlenségi opció némileg visszaesett, míg a föderális alternatíva és a bővített autonómia támogatottsága jelentősen megnőtt (Katalónia lakóinak 63-65%-a 2015-ben is elégtelennek ítélte a meglévő autonómia szintjét). A katalán parlamenti választások idejére a függetlenségi tábor némileg visszaerősödött, míg a föderális opció meggyengült.⁴⁵

Ha a kizárólag a függetlenség kérdésében kell állást foglalni, akkor is kimutatható, hogy 2013-hoz képest visszaesett a szecessziós tábor nagysága, miközben a korábban bizonytalanok nagy része a nem opció mellé sorakozott fel, 2015 őszére fej-fej mellé került a kiválást támogatók és ellenzők tábora, a katalán választások is ezt tükrözték vissza.

A függetlenség támogatottsága egy hipotetikus referendumon 2015 (%) CEO (2015)

	Támogatja	Elutasítja	Nem tudja/nincs válasz
2014. december	44,5	45,3	10,2
2015. február	44,1	48,0	7,9
2015. június	42,9	50,0	7,1
2015. október	46,7	47,8	5,6

A bizonytalanságot tovább fokozta, hogy a választások után hónapokig nem állt fel az új katalán kormány, mivel a győztes függetlenségi pártkoalíció egyedül nem alkotott többséget, a szintén szecesszionista és ezért természetes partnernek tekintett CUP viszont nem akarta elfogadni Artur Mas elnökségét, így kínos döntésképtelenség alakult ki. A személyi kérdésekről folytatott vita nem akadályozta meg őket abban, hogy parlamenti frakcióik együttműködjenek a szecesszió ügyében: a katalán parlament novemberben határozatot hozott arról, hogy elindítja az önálló állam létrehozásához vezető folyamatot. A spanyol kormány, amely korábban már jelezte, hogy bármilyen hasonló lépést a bíróságon fog megtámadni, azonnal az Alkotmánybírósághoz fordult, hogy a testület állítsa le a Generalitat törekvéseit, mert tagjait felfüggeszthetik a tisztességükből. A kormányzó Néppárt szóvivője kijelentette, hogy megvédi Spanyolország egységét. Madrid, eltérően attól, ahogy a londoni kormány reagált a skót szecessziós

igényekre, az alkotmányra hivatkozva továbbra sem teszi lehetővé a függetlenségről szóló hivatalos népszavazást. A spanyol kormányfő szerint Katalónia kiválása egész Spanyolországot érintené, ezért a demokratikus megközelítés az, ha az egész ország beleszólhat Katalónia jövőjébe.

2016 januárjában a Mas további katalán elnökségét megakadályozni igyekvő kis függetlenségi párt végül célhoz ért, és Carles Puigdemont személyében (szintén a CDC politikusa) a parlament új elnököt választott. Katalónia új vezetője is elkötelezett függetlenségpárti, beiktatásakor fő céljának az önálló katalán állam megeremtését nevezte meg, nyitólépésként a katalán kormányt „külügyminiszterrel” egészítette ki.⁴⁶ A következő fél évben a Generalitat folytatta az önálló állami intézmények építését, a kvázi külügyminisztérium mellett saját adóhivatalt és társadalombiztosítási intézményt is létrehozott.

Az országos politikában is patthelyzet alakult ki a 2015. decemberi választások után. A győztes, az eddig is kormányzó, Katalónia kiválását mereven ellenző Néppárt még a szecessziót szintén elutasító másik jobboldali párttal együtt sem szerzett abszolút többséget. Mint ahogy a második helyen végző, az ország föderális átalakítását tervező szocialistáknak sem jött össze a katalán függetlenségi népszavazás kiírását nem ellenző, harmadik helyre befutó protestpárttal, a Podemossal összefogva sem. Rajtuk kívül két katalán szecesszionista és két baszk nacionalista párt jutott még be a spanyol parlamentbe. Miután az országos politikai patthelyzet fél év után sem oldódott meg, a nyáron új parlamenti választásokat tartottak. Az erőviszonyok azonban alig változtak, a Néppárt valamelyest megerősödött, de továbbra sem tudott egyik politikai oldal sem kormányt alakítani. 2016. augusztus elején még mindig nem lehetett tudni, milyen pártösszetételű kormánya lesz Spanyolországnek.

A 2016. júniusi brit népszavazás, amely eldöntötte az Egyesült Királyság kilépését az Európai Unióból (Brexit) katalizálta a skót és a katalán függetlenségi törekvéseket is. Egy hónappal később a katalán parlament elfogadta az egyoldalú elszakadás menetrendjét (a szavazásról az unionista pártok kivonultak). Ilyen nyíltan még sosem szálltak szembe a spanyol alkotmánybírósággal, amely 2015 végén bármiféle szecessziót, a spanyol állam területi integritásának megsértését alkotmányellenesnek nyilvánított, mivel a testület szerint az alkotmány elsőbbséget élvez még a demokrácia gyakorlásának elve fölött is. A Generalitat már akkor jelezte, hogy nem fogadja el ezt az ítéletet.

A szecesszió unilaterális menetrendjének kiindulópontja, hogy a katalán népnek jogában áll a státusáról dönteni, saját alkotmányt, saját államot megalkotni. A forгатókönyv az előzetesen megígért másfél éves procedúrával számol, ez idő alatt megalkotják a katalán alkotmányt, létrehozzák a szuverén államiság alapintézményeit (saját jogrendszer, jegybank, hadsereg). A kiválást és az önálló alkotmányt népszavazás szentesítené. A Brexit után a katalánisták erősen bíznak abban, hogy az önálló Katalóniát az EU nagyon gyorsan befogadja. Az egyoldalú kilépés scenáriója a katalán függetlenségi mozgalom B terve. Leginkább a skót utat követnék, vagyis a kiválás tárgyalásos, békés forгатókönyvében szeretnének Madriddal megállapodni, ami után ügydöntő katalóniai népszavazás következne a függetlenségről. (Katalónia polgárainak megosztottsága mit sem változott a kérdésben, 2016 nyarán sem volt meggyőző többsége az önállóságnak.) A spanyol kormány hallani sem akar erről, és azonnal az alkotmánybírósághoz fordult, hogy a szecessziós folyamatot megakadályozza, sőt, azt is kérte a beadványában, hogy a testület vizsgálja meg a katalán parlament elnökének büntetőjogi felelősségét. Az alkotmánybíróság testület sürgősséggel összeült, felfüggesztette a katalán parlament határozatát, és augusztus végére ígérte a végleges döntést.⁴⁷

(Összegzés) A nacionalizmus bő kétszáz éves történetében a világon rengeteg, jelenleg is többszáz szecessziós mozgalom létezett-létezik. Ezeknek a töredéke érte el azonban a célját. A gazdag szecessziós elméleti irodalom egyetért abban, hogy a kiválást igénylők közül az állam nélküli nemzeteknek a legnagyobb a függetlenségi potenciáljuk.⁴⁸

Az állam nélküli nemzetek körében a szecesszionizmus teljességgel legitim vízió, ami az utóbbi évtizedekben a fejlett, nyugati társadalmak, politikai közösségek esetében is teret hódított, ahogy Katalónia, Baszkföld, Skócia, Flandria példája mutatja. A katalánok, a baszkok, a skótok Európa ősrégi etnikumaira építő, hosszú történelmi múlttal rendelkező, a 19. században modern nemzeté szerveződő nációi. A nemzetállamok korában nem volt lehetőségük az önálló államiságra, nem tudtak élni a nemzeti önrendelkezés jogával, a fennálló államok területi szuverenitásának elve erősebbnek bizonyult náluk. Ez a vágyuk azonban a 21. századra sem csökkent, sőt, rendkívül megerősödött, azt szeretnék elérni most, ami sok más európai nemzetnek korábban sikerült (nem is keveseknek csak a közelmúltban, a 20. század végén). Az észak-amerikai Québec esete is idetartozik, bár a tartomány egyelőre nem vált ki Kanadából, mégis az alkotmányos, tárgyalásos szecesszió mintapéldájaként Katalóniában is sokat hivatkoznak rá. Egészen pontosan a Kanadai Legfelsőbb Bíróság ezzel kapcsolatos ítéletére, ami a demokratikus módon kifejezett akarat megléte esetén elismerte Québec frankofon lakóinak külső önrendelkezési jogát.

A szakirodalom több olyan szecessziós tételt is felállított, amelyek Katalónia esetében kifejezetten relevánsak.⁴⁹

- Az adott állam határterületén, perifériáján élő állam nélküli nemzeteknek jóval nagyobb a függetlenségi potenciáljuk, mint a határmenti nemzeti kisebbségeknek, vagy bármely más népcsoportnak.
- A kiválási szándékot erősíti, ha az adott régió gazdaságilag profitálna az önállóságból (nyersanyagai, jó gazdasági adottságai, humán tőkéje, globalizált gazdasága, stb. révén).
- Ahol a helyi elitnek részt kapnak az állami hatalomból, kevésbé szecesszionisták, mint ahol a központi államot kizárólag a többségi nemzet vezetői irányítják.
- Politikai, gazdasági válságok erősítik a kiválási törekvéseket.
- Ahol nagyfokú belső önállósággal, autonómiával rendelkezik az adott, tömbben élő közösség, többnyire csökken a szecesszionista hajlam, ám ez esetben sok a kivétel.

A nemzetközi jog gyakorlatában ritkán találni az elmúlt évtizedekben példát a szecesszió jóváhagyására (ha eltekintünk volt a gyarmati területek önállósodásától és a föderális szerkezetű volt szocialista államok felbomlásától). Öt különböző legitim szecessziós típuspéldát különböztethetünk meg ez alapján:

1. A nemzetközi közösség egységes, egyhangú döntésével.
2. Az érintett állam belső jogrendje lehetővé teszi a szecessziót, és így történik a kiválás.
3. Az érintett állam és a függetlenné szándékozó terület között megegyezéssel történik.
4. Történelmi igazságtalanság orvoslása: a szecessziós területet korábban erőszakosan, a nemzetközi jog ellenében annektálták.
5. A kiválni szándékozó területet és lakóit súlyos emberi jogi sérelmek, szisztematikus diszkrimináció, elnyomás éri, az állam politikája a létüket fenyegeti.⁵⁰

Katalónia esetében jelenleg egyik eset sem áll fenn (az annektálás 300 évvel ezelőtt, a modern nemzetek kora előtt történt, és előtte sem volt már önálló állam), a negyedik változatra lenne halvány elméleti esély, ha a spanyolokat sikerülne meggyőzni.

Ugyanakkor abból kiindulva, hogy a katalánok, Katalónia lakói nemzetet alkotnak, a nemzetek egyenjogúsága, a nemzeti önrendelkezés elve alapján joguk van az önálló államisághoz, vagyis elvi-morális alapjuk kikezdzhetetlen, főképp ha a demokratikus, meg-

győző többségű akaratnyilvánítással párosul⁵¹. A politika, a nemzetközi politika azonban többé-kevésbé a moráltól eltérő, külön világot jelent, az államelismerések jobbára érdekevezéreltek, az Európai Unió pedig alapvetően status quo párti, bár jelen állapotában reakciója inkább kiszámíthatatlan. Az államjoggal és a nemzetközi joggal is némileg hasonló a helyzet, azok sem feltétlenül a tiszta morális megfontolásokból indulnak ki, hiszen a politikai többségek, illetve az államok alkották a szabályait. A spanyol belső jog a spanyol nemzetállami érdekek szolgálója, ott nem lehet kapaszkodót, hivatkozási alapot találni. A nemzetközi jog kínál fogódzókat, de legalább annyi érvet szolgáltat a kiválást ellenző spanyolok számára is, amennyit a szecesszionista katalánoknak. Telitalálat az egyik magyarországi hetilap következtetése: a katalán függetlenséget „nemes és fennkölt” ügynek nevezte, amelyet azonban a politikai és jogi csaták mocsarába rángattak.⁵²

Spanyolországban három nemzeti közösség, három nacionalizmus létezik, a többséget alkotó spanyol birtokolja az államot, és a kisebbségben lévő baszk és katalán áll külön-külön vele szemben. Ez a három nacionalizmus a diktatúra utáni demokratikus átmenet idején ideiglenesen megtalálta a közös hangot és kiegyezett egymással. Az átmenet éveiben a katalánok bekapcsolódhattak a nagypolitika formálásába, a demokrácia megszilárdítása érdekében a spanyol és a katalán fél is belement kompromisszumokba, a központi hatalom fölötti kontrollt, irányítást megőrizve magának a többségi spanyol nemzet fenntartotta a nemzetállam alkotmányos vízióját, ugyanakkor biztosította a nemzetiségnek nevezett többi nemzetnek a részleges belső önrendelkezést, autonómiát. A spanyolok mesterségesen létrehozták az autonóm közösségek Spanyolországát, hogy elkerüljék a nemzetek Spanyolországává alakulást, pedig a baszkok és a katalánok de facto nemzetek, akár nyelvüket, történelmüket, kultúrájukat, akár identitásukat, akár politikai attitűdjeiket nézzük. Az átmeneti időre szóló egyezséget a két kisebbségi nemzet kiindulópontnak tekintette, és egy idő után szerettek volna továbblépni a nagyobb önállóság felé, míg a spanyolok a végső engedménynek tekintették, ahonnan nincs tovább.

A katalánok a teljes függetlenség helyett sokáig a belső önrendelkezés kiteljesítésével beérő irányzatokat támogatták. Meglepőnek hangzik, de ez a megközelítés a többségi nemzet által irányított központi államtól az elszakadáshoz képest talán még több lemondást, kompromisszumot igényel.⁵³ Hiszen a szecesszióra vágyó térség elszakadása fájó területi veszteség ugyan, de a megmaradó állam a többségi nemzet nemzetállamaként változatlan formában, de már egy kellemetlenkedő kisebbségi csoport nélkül gördülékenyebben üzemelhet tovább. A belső önrendelkezés biztosítása ugyanakkor alapos alkotmányreformot, a politikai intézmények átszabását, a hatalom jelentős mértékű megosztását teszi szükségessé, a többségi nemzet immár nem lesz korlátlan úr a hazájában. De csak így lehet szervesen és demokratikusan integrálni egy kisebbségben lévő nemzeti közösséget egy többnemzetű államba, így lehet a többféle nemzetiségű állampolgárból és több nemzeti közösségből álló társadalom konszociációs, összetartó politikai közösség.

A katalánok megpróbálták az autonómia szélesítésével, a nemzetállamiság helyett a multinacionális állammodellre áttéréssel átalakítani a kiépült rendszert. De nem volt esélyük a lényeges változtatásokra, mivel a központi állam irányításából lényegében kiszorultak, csupán néhány ciklus kisebbségi kormányának külső, parlamenti támogatójaként értek el bizonyos engedményeket, de az alapstruktúra, a spanyol többségi hegemonia nem változott.

A spanyol állam és a katalán autonóm közösség között a második státútum kudarcra után a politikai kapcsolat, az együttműködés felbomlott, eltűnt a korábban is csak részleges kölcsönös bizalom, ami nélkül egy regionális állam rendkívül nehezen működik. A spanyol központi állam, a többségi nemzet és Katalónia, a katalán nemzet közötti feszültség sosem látott szintre erősödött. Katalónia igényei a nagyobb belső önrendelkezésre, a

nemzetként elismerésre szembekerültek, ütköztek a spanyol nemzeti többség alkotmány mögé bújó elutasító reakciójával, amelyet az Alkotmánybíróság 2010 nyári döntése csúcsra járatott.

Ezt követően Katalónia népességének és politikai erőinek jelentős része nemzeti igényeit tekintve radikalizálódott, kiábrándult a spanyol államból és lojalitását elvesztve, teljesen elidegenedve tőle a függetlenség hívévé vált. A katalán társadalom és rájuk rezonálva a meghatározó politikai erők többsége egyértelműen és határozottan a szecesszió irányába fordult. A spanyol állam-modell csak részlegesen valósította meg a kisebbségi nemzetek belső önrendelkezési igényét, miközben a spanyol nemzetállami vízió nem változott. A katalánok évtizedeken át próbálták a teljes belső önrendelkezést és nemzetük elismerését kivívni, nem jártak sikerrel, ezért a külső önrendelkezést választották.

Ha nem lehet a de facto állapotnak megfelelően de jure többnemzetűvé átalakítani az államot, ha azt nem teszik otthonossá Katalóniának is, akkor egyedüli alternatívaként a függetlenség marad. Sok katalán ezért támogatja a szecessziót, nem lát más életképes lehetőséget. Ha lenne ilyen, ha esélyes lenne a spanyol állam multinacionális megreformálása, akkor szívesen maradnának Spanyolországon belül, a katalánok nagy részének elég lenne a jogilag is elismert katalán nemzet csorbíthatlan belső önrendelkezése (beleértve a gazdasági, pénzügyi belső önállóságot is).

Erre az alkura, a három nyelv egyenjogúságát, három tagállam pénzügyi önállóságát rögzítő gyökeres alkotmányreformra a spanyolok és politikai képviselőik semmilyen körülmények között sem hajlandóak. Ezért a katalánok többsége szerint csak a szuverén államiság elérésével érhető el az önkormányzás teljessége. A legtöbb katalán ezt 2010 után látta be, már nem remélik, hogy Spanyolországot, a többségi spanyol nemzetet meg lehetne változtatni. Úgy érzik, Spanyolországon belül a belső önrendelkezés kiteljesítése nem érhető el, az átmenetkor elért félút nem vezet tovább. Mindezek alapján erősen valószínű, hogy a függetlenség vágya megalapozott, tartós igény, a spanyol államon belüli megoldásokba vetett bizalom már elveszett. A katalánok ugyanakkor tisztában vannak vele, hogy a függetlenséget nagyon nehéz megvalósítani, de hisznek abban, hogy ha nem kívánnak tovább spanyol hegemonia alatt létezni, az egyetlen demokratikus megoldás az önrendelkezési joguk elismerése és kiszakadásuk tudomásul vétele.⁵⁴

A katalán szecesszió ügye voltaképpen két nagy társadalmi alrendszer, a jog és a politika egyfajta csatája is: a katalánok szerint politikai és nem jogi kérdés, Madrid szerint viszont jogi és nem politikai ügy.⁵⁵ A spanyol állam mereven ragaszkodik a jogi nézőponthoz, a fennálló alkotmányos rendhez, előírásokhoz, azokon nem hajlandó változtatni, és azok nem teszik lehetővé Katalónia törvényes kiválását, erről nem lehet népszavazást kiírni, ahhoz alkotmányreform kellene. Ami már politikai akarat, cselekvés kérdése. Politika és jog szorosan összefonódik, összekapcsolódik a jogállamban, de Spanyolországban a spanyol többségi nemzet 1978 óta nem hajlandó változtatni az alapvető jogi kereten, a fennálló szabályokat, jogrendet konzerválja, mivel az összetartja az államot. Ám a jelenlegi jogi megoldáshoz ragaszkodás éppúgy politika, politikai döntés. Ennek érdekében az AB is teljesen átpolitizált szerv lett, a két domináns országos politikai párt ezt az intézményt (más állami és területi intézményekhez hasonlóan) is a fennhatósága, ellenőrzése alatt tartja. Ez biztosítja az alkotmány merev, a központi államnak tetsző értelmezését.

A katalán szecessziós erők máig hisznek abban, hogy jó kommunikációs stratégiával, a média és masszív civil társadalmi mozgalmak támogatásával, tömegdemonstrációkkal, a politikai közönség akaratának kinyilvánításával ellensúlyozni tudják azt, hogy a kiválás ügye jogi szempontból kezdettől vereségre ítélt. Ahhoz a jogi háttér módosítására lenne szükség, ám a spanyol államot irányító politikai erők nem tették, és vélhetően továbbra

sem teszik meg ezt a szívességet, miért is tennék, spanyol nacionalisták. Jogi háttérfeltételek nélkül békés úton nem lehetséges a függetlenné válás, ehhez viszont politikai megállapodásra lenne szükség a spanyolok és a katalánok között. Utóbbinak minimális az esélye, előbbi így a valószínűtlen esemény kategóriához közelít, ahogy ennek következtében a szecesszió is.

Mindebből következik, hogy a másfél éven belüli katalán unilaterális kiválás esélyei meglehetősen csekélyek. A hágai Nemzetközi Bíróság Koszovóról, a koszovói függetlenségi nyilatkozatról szóló néhány évvel ezelőtt született állásfoglalása alapján egy adott államon belüli területi entitás választott, legitím képviseleti szerve, parlamentje nem sérti meg a nemzetközi jogot, ha deklarálja a terület függetlenségét. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nemzetközi közösségnek, bármelyik államnak el kellene automatikusan ismernie ezt az entitást új szuverén államként. Vagyis nem lenne ugyan „büntett”, nem ütközne a nemzetközi jog előírásaiba, ha a katalán parlament egyoldalúan kikiáltaná a függetlenséget, de ezzel még nem jönne létre egy csapásra a valóban önálló, szuverén Katalónia. Eleve Spanyolország nem ismerné el a szecessziót, a legtöbb állam, illetve az EU reakciója pedig nem számítható ki egyértelműen, álláspontjuk a politikai és gazdasági érdekek függvénye, bár csupán a status quo óvó attitűd miatt is valószínűsíthetően inkább elutasító lenne.

Katalónia szecessziójának következményei egyébiránt rendkívül szerteágazóak lennének, szinte lehetetlen minden elemét előre számba venni. Kulcskérdés lenne például Katalónia és az Európai Unió viszonya, erről rengeteg vita folyik máig (ahogy korábban Skócia esetében is történt), nehéz a tisztán látás. Az EU-nak ugyanis nincs kész válasza arról, mi lenne egy tagállamból kivált új, szuverén állam uniós tagságával.

Az Európai Bizottsághoz már több üggyel kapcsolatban és többször is benyújtottak kérdéseket egy tagállamban történő szecesszió jogi következményeiről. Esetenként a kérdéseket általánosságban teszik fel, máskor konkrét régiókra hivatkoznak, mint Skócia, Flandria vagy Katalónia. Az esetek többségében a Bizottság nem kíván mélyen belemerülni a szecessziós ügyek részleteibe, sablonos válaszokat alkalmaz. Ha mégis belefolyik az ügybe, az érvényben lévő szabályozó normák alapján mindig ugyanabba az irányba tart.

- Egy tagállam területét érintő szecesszió az adott tagállam belpolitikájának a hatásköre, abba más szerv nem avatkozhat bele, így az EU, illetve azon belül a Bizottság sem;
- Az uniós jogban nincsenek olyan paragrafusok, amelyek arra a speciális esetre kínálnának jogilag helytálló megoldást, mint a tagállamaiból történő szecesszió.⁵⁶

A Bizottság elnökeként Barroso azonban konkrétabb véleményt fogalmazott meg: egy tagállamból kivált új állam területére már nem vonatkoznának az uniós szerződések, egyúttal kikerülne az EU-ból is, és csatlakozási kérelmet kellene benyújtania. Felvételénél szigorúan az uniós alapszerződések normáit kell követni, a belépési feltételek adottak, ez alól egy kérelmező sem lehet kivétel, végig kellene mennie a teljes csatlakozási folyamaton, kérelmét minden tagállamnak el kell fogadnia.⁵⁷ Erre az álláspontra utalt a Bizottság 2015 őszén is, miközben jelezte, hogy nincs joga szecessziós ügyekben állást foglalni, amikor az egyik spanyol EP-képviselő fordult a testülethez: az ugye nem ismerné el Katalónia függetlenségének egyoldalú kikiáltását, mivel az sértené Spanyolország területi integritását és alkotmányát.⁵⁸

A Bizottság elnökének álláspontját a kiválásban ellenérdekelt többségi nemzetek lelkesen fogadták, azonban sokan mások nem osztják. A Barroso-tétel eleve csak olyankor lehet valamennyire érvényes, amikor egyértelműen az eredeti, maradék állam minőségű utódállamnak és a szecessziót választó terület új állam lenne.⁵⁹ Katalónia minden valószínűség szerint ebbe a körbe tartozna. A Barroso-forgatókönyv ez esetben is problematikus,

ez alapján ugyanis az önállóvá váló terület egyik pillanatról a másikra kikerülne az EU-ból, a szecesszió percéig az unió része, tagja lenne, onnan kezdve hirtelen nem. Ez káoszt, rendezetlen, zavaros helyzetet teremtene. Az unióból történő tagállami kiválás szabályozásából logikusan következik, hogy egy tagállamból való szecesszió esetén is több éves tárgyalássorozattal lehet az új helyzetet sikeresen menedzselni, akkor is, ha az új entitás ki akar válni, és akkor is, ha EU-tag kíván maradni-lenni, mivel mindkét eshetőség összetett, komplex kihívás. Szecessziós esetben a kiválásról szóló, állam és kiszakadó entitás között zajló tárgyalásos folyamattal párhuzamosan az EU-tagságról, az uniós szerződések szükséges módosításáról is megállapodásra kell jutni. Fő célként az EU területi és politikai integritásának, az uniós állampolgárok jogainak megóvását kell követni, ez felel meg az uniós szerződések, az integráció szellemiségének, és nem a Barroso-féle álláspont. Ehhez az összes tagállam beleegyezése szükséges, ami nyilván nem lenne egyszerű kihívás.⁶⁰

Ez a megoldás ugyanakkor nem ad választ Katalónia problémáira, hiszen ott a kiválási szándékról hallani sem akar az otthagyni kívánt állam, vagyis Spanyolország. De ez esetben is az tűnik egyedül járható útnak, ha tárgyalásokat kezdenek egymással, amibe az EU is bekapcsolódna egyfajta moderátor, közvetítő, megegyezést elősegítő szerepben.

Elvben a következő forgatókönyvek képzelhetőek el a katalán kérdés megoldására:

1. Kiválás. Esélye nem sok, a spanyol pártok erre nem hajlandóak, egyedül a Podemos egyezne bele az erről szóló hivatalos ügydöntő katalóniai népszavazásba. Ez esetben az új állam uniós tagsága is bizonytalan elem.
2. Föderalizálás. A Néppárt hallani sem akar róla, és még ha ellenzékbe szorul is, attól még az alkotmánymódosításhoz kell majd a beleegyezése, ezért ezt is nehéz jelenleg reálisnak minősíteni.
3. A katalán nemzet jogi elismerése és fiskális paktum, a katalán belső pénzügyi önállóság megadása. Ennek sincs túl sok valószínűsége, a spanyol jobboldalról akkora az ellenállás vele szemben.
4. Valamivel kiterjedtebb autonómia, valamivel nagyobb fiskális mozgástér, kevesebb befizetendő pénzzel. Ez elképzelhető, de sovány eredmény lenne katalán oldalról.
5. Minden marad a régiben. Ez sem reális, erre Katalóniában már szinte senki sem vevő.

Jelen körülmények között lehetetlen megjósolni, hogy mi lesz a katalánok jövője. Sok nemzetközi és belpolitikai tényezőtől függ. Annyi bizonyos, hogy a katalánok többsége, a meghatározó katalán pártok, a parlament és a kormány kitartanak a függetlenedés szándéka mellett, míg a spanyolok zöme, a releváns spanyol pártok, a spanyol parlament és kormány továbbra is elutasítják azt. Az elmúlt évek fejleményeiből a spanyol többségi nemzet vezetői levonhatták volna a következtetést, hogy ha nem adják meg a kisebbségi katalán nemzetnek az elismerést, az egyenjogúságot, és nem alakítják át az államot a konzociációs reciprocitásnak megfelelően, megteremtve egyrészt a belső önállóságot, másrészt a központi állam közös kormányzásának feltételeit, annak súlyos következményei lesznek. Ezt nem tették meg, az alapvető reformok elodázása pedig aláásta a gazdasági válság miatt amúgy is megtépázott ország stabilitását, teljesen elidegenítette Spanyolországtól a katalánokat, radikalizálta, szecesszionistává tette a többségüket, már-már antagonisztikusá tette a spanyol-katalán ellentétet, spanyolok és katalánok, spanyol és katalán nacionalista politikusok között egyre nagyobb a szakadék.

A 2015. évi választás-sorozat után a katalán jövő körüli politikai bizonytalanság szemernyit sem csökkent. Mondhatni, évek óta egy dolog maradt biztos a katalán-spanyol politikai relációban, Katalónia politikai jövőjét illetően, a bizonytalanság. Nem tudjuk,

Katalónia lakóinak többsége kitartóan ragaszkodik a függetlenséghez, vagy lassan beletörődnek abba, hogy annak nincs realitása. Valóban nincs realitása, vagy mégis létezik olyan útja, módja, amivel célhoz érhetnek? Egy valami viszont szinte bizonyos, mivel a szecesszió egyoldalú deklarálása nem tűnik valószínűnek, csak a Madriddal való párbeszéd, politikai megállapodás vezethet megoldáshoz.

Talán elérhető kompromisszumnak tűnik a mostani autonóm rendszer kibővítése a nemzeti státusz és a pénzügyi autonómia megadásával. Ha Katalónia vezetői nem törekednek a tárgyalásos kiegyezésre, akkor még ennyi eredményt sem tudnak elérni, csak a katalán társadalom lesz még frusztráltabb. Annyira azonban nem lesznek elkeseredve, hogy balkáni példát követve fegyveres felkelés törjön ki körükben (ugyanis a jogi út esélytelenségével az erő maradna egyedül, de ez Katalónia esetén kizárható, ez nem az a helyzet, ez nem az a nemzet). A tárgyalásos úton megszerezhető engedmény esélyét növeli, hogy a 2008 óta tartó válság az egész spanyol politikai rendszer gyengeségét jelzi, a spanyol politika gyatrán teljesít, a politikai elit korrump, legitimitása megkérdőjeleződött, a spanyol állam alapvető strukturális átalakításra szorul, a területi berendezkedés sem hatékony, nincs érv, amellyel hitelesen lehetne védeni a regnáló megoldásokat.

IRODALOM

- Balcells, Albert (1996): *Catalan Nationalism: Past and Present*. London, MacMillan, 1996
- Beer, Patrice de (2014): *Catalonia has voted: now what?* opendemocracy.net/can-europe-make-it/patrice-de-beer/catalonia-has-voted-now-what. 2014. november 11.
- Bel, Germá (2013): *Anatomía de un desencuentro*. Barcelona, Destino, 2013
- Brubaker, Rogers (1997): *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press, 1997
- Buchanan, Allen, E. (1991): *Secession. The Morality of political divorce*. Westview Press, 1991
- Caminal, Miquel (2012): The Spanish „state of autonomous communities”. In: Requejo, F. – Caminal, M. (eds.): *Federalism, Plurinationality and Democratic Constitutionalism*. Routledge, 2012, 324–363. o.
- Castro, Liz (ed.) (2013): *What's up with Catalonia?* Catalonia Press, Ashfield, USA, 2013
- Catalonia Calling (2013) – What the world has to know*. Sapiens, Barcelona, 2013
- Centre d'Estudis d'Opinió. Political Opinion Barometer*. Press report, 34, 35, 36, 1st, 2nd, 3rd wave 2015. <http://www.ceo.gencat.cat/ceop/AppJava/pages>
- Civit i Carbonell, Roger (2013): *Anàlisi dels efectes de l'edat, la generació i el període en el suport a la independència de Catalunya 1991-2011*. ICPS Working Paper 312, Barcelona, 2013
- Conversi, Daniel (1997): *The Basques, the Catalans and Spain*. London, Hurst & Company, 1997
- Dowling, Andrew (2013): *Catalonia since the Spanish Civil War – Reconstructing the Nation*. Sussex Academic Press, Brighton, 2013
- Edward, David (2013): EU Law and the Separation of Member States. *Fordham International Law Journal*, July 2013, 1151–1168. o.
- Galán Galán, Alfredo: *Sesesión de Estados y pertenencia a la Unión Europea*. Instituzioni del federalismo: revista di studi giuridic e politici. Nr. 1 (2013), 95–135. o.
- Guibernau, Montserrat (2004): *Catalan Nationalism – Francoism, Transition and Democracy*. Routledge, London, 2004
- Haljan, David (2014): *Constitutionalising Secession*. Hart Publishing, Oxford, 2014
- Harris, Simon (2014): *Catalonia is not Spain. A Historical Perspective*. 4Catsbooks, Barcelona, 2014
- Keating, Michael (2001): *Plurinational Democracy: Stateless Nations in a Post-Sovereignty Era*. Oxford University Press, 2001
- Liñeira, Robert (2013): Catalunya davant de la consulta sobre la independència. *Quaderns de L'ICPS* (Institut de Ciències Polítiques), Barcelona, Vol 4, Octubre 2013
- Lluch, Jaime (2013): *The Moral Polity of the Nationalist. Sovereignty and Accommodation in Catalonia and Quebec (1976-2010)*. Generalitat de Catalunya, Institut d'Estudis Autònoms, Barcelona, 2013
- Marcet, Juan – Argelaguet, Jordi (1998): Nationalist Parties in Catalonia. In De Winter – Tursan: *Regionalist parties in Western Europe*. London, Routledge, 1998, 70–85. o.

- Matinero – Smith (ed.) (1996): *Nationalism and the Nation in the Iberian Peninsula*. Oxford, Berg, 1996
- McRoberts, Kenneth (2001): *Catalonia – Nation Building without a State*. Oxford University Press, 2001
- Nagy Mihály Zoltán (2014): Egyedi-e Koszovó? In: *Politikai krízisek Európa peremén*. Magyar Napló, Budapest, 2014, 295–307. o.
- Norman, Wayne (2006): *Negotiating Nationalism. Nation-Building, Federalism and Secession in the Multinational State*. Oxford UP, 2006
- Segura, Antoni (2013): *Crònica del Catalanisme. De l'autonomia a la independència*. Barcelona, Angle Editorial
- Sobrequés i Callicó, Jaume (2007): *History of Catalonia*. Editorial Base, Barcelona, 2007
- Sorens, Jason (2012): *Secessionism. Identity, interest and strategy*. McGill-Queens's UP, Montreal, 2012
- Strubell, Toni (2011): *What Catalans Want?* Catalonia Press, Ashfield, USA, 2011
- Vilanova, Pere (2014): *Catalonia referendum: a reality check*. opendemocracy.net /can-europe-make-it/perevilanova/catalonia-referendum-reality-check. 2014. november 13.
- Viver Pi-Sunyer, Carles (2010): *The Transition to a Decentralized Political System in Spain*. Forum of Federations, Ottawa, 2010, 24 p, ISSN 1922-558X, www.forumfed.org
- Viver Pi-Sunyer, Carles – Grau Creus, Mireia (2013): La contribució del parlament al procés de consolidació i desenvolupament de l'autogovern de Catalunya. In: *Revista d 'Estudis Autònoms i Federals (REAF)* Nr. 18, octubre 2013, 88–124. o.

JEGYZETEK

- * A tanulmány az Universitas-Győr Alapítvány és a Campus Hungary kutatási ösztöndíja révén készült el.
- 1 A szakirodalom feldolgozása mellett sokat tanultam a téma katalóniai szakértőivel folytatott beszélgetéseimből (Xavier Pons, Laura Huici, Pere Vilanova, Joan Vintro – egyetemi professzorok, Carles Viver Pi-Sunyer, Mercé Corretja – a Generalitat által alapított Autonomia Kutatóintézet vezetői).
- 2 Harris (2014) 25–161. o. Sobrequés (2007) 31–77. o., Catalonia calling (2013) 8–67. o.
- 3 Balcells (1996) 35–66. o., Conversi (1997) 11–29. o. McRoberts (2001) 21–28. o., Dowling (2013) 10–18. o.
- 4 Balcells (1996) 67–82. o., Conversi (1997) 30–36. o. McRoberts (2001) 28–29. o., Dowling (2013) 19–24. o.
- 5 Balcells (1996) 94–122. o., Conversi (1997) 38–41. o., McRoberts (2001) 32–39. o., Dowling (2013) 26–31. o.
- 6 Sobrequés (2007) 127–130. o.
- 7 Caminal (2012) 324–363. o., Viver Pi-Sunyer (2010), Guibernau (2004) 72–76. o.
- 8 Caminal (2012) 329–331. o.
- 9 Viver Pi-Sunyer (2010).
- 10 Katalónia saját rendőrsége, a mossos d'esquadra, 1994 és 2008 között fokozatosan váltotta fel az állam rendőri erőit. Guibernau (2004) 72–79. o.
- 11 A katalán nyelvű katalán himnusz azért is pikáns, mivel a spanyol állam himnuszának nincs szövege, ugyanis korábbi refrénjét, a „Viva España” jelszót Franco teljesen kisajátította, lejáratta.
- 12 Balcells (1996) 188–191. o., McRoberts (2001) 140–145. o.
- 13 Matthée (1988) 111–138. o., Conversi (1997) 208–216. o., McRoberts (2001) 130–136. o., Dowling (2013) 127–130. o.
- 14 Balcells (1996) 188–191. o., McRoberts (2001) 122–126. o.
- 15 McRoberts (2001) 148–150. o., Bel (2013) 125–150. o.
- 16 Guibernau (2004) 79–140. o.
- 17 Marcet (1998) 73–79. o., Guibernau (2004) 141–151. o., www.gencat.net, www.idescat.es.
- 18 McRoberts (2001) 75–78. o., Dowling (2013) 137–140. o.
- 19 Dowling (2013) 140. o., Sobrequés (2007) 130–134. o.
- 20 Caminal (2012) 346–348. o., Lluch (2013) 270–273. o.
- 21 Lluch (2013) 274. o.
- 22 Harris (2014) 263–271. o.
- 23 Caminal (2012) 348. o.
- 24 Dowling (2013) 155–158. o., Lluch (2013) 274–278. o.
- 25 A katalán nacionalizmus hagyományos irányzatairól, a szeparatista politikai erőkről és támogatásukról lásd Lluch (2013) 73–92. o., Marcet (1998) 79–84. o., Guibernau (2004) 82–94. o., Dowling (2013) 134–148. o.
- 26 A függetlenségi referendumot támogató két másik parlamentbe bejutó párt, a baloldali környezetvédő ICV-EUiA 9,9%-kal 13 mandátumhoz, a radikális baloldali CUP (Candidatura d'Unitat Popular) 3,5%-kal 3 helyhez jutott. Az ellenoldal három pártjának eredményei: a szocialista PSC 14%-kal 20 mandátumot, a Néppárt 13%-kal 19, míg a populista, spanyol nacionalista Ciutadans 8%-kal 9 mandátumot szerzett.

- 27 Liñeira (2013) 4. o., Lluch (2013) 278. o., Bel (2013) 55. o., Civit i Carbonell (2013) 21. o.
- 28 Uott.
- 29 Bel (2013) 26. és 56. o., Lluch (2013) 279. o.
- 30 Ezek az adatok a Generalitat által létrehozott CEO (Centre D'Estudis d'Opinio) katalán kutatóintézet-től származnak, a spanyol állam által működtetett CIS (Centro de Investigaciones Sociológicas) évek óta nem készít ilyen elemzéseket, nem tudjuk tehát összevetni az eredményeket. A CIS legutolsó ilyen felmérése 2011-es, akkor 36% támogatta, 48% elleanzte a függetlenséget, míg 16% bizonytalan volt.
- 31 Bel (2013) 43. o.
- 32 Viver Pi-Sunyer (2010).
- 33 Norman (2006) 177–179. o.
- 34 Viver Pi-Sunyer (2010) 17–19. o.
- 35 Bel (2013) 151–185.o., Catalonia calling (2013) 90–96. o.
- 36 Bel (2013) 79–80. o.
- 37 Bel (2013) 189–226. o. Catalonia calling (2013) 105–111. o.
- 38 <http://catalanassembly.org/en/>, <http://catalunyaaindependencia.blog.hu/>, <http://english.vilaweb.cat>
- 39 http://sportgeza.hu/futball/2014/10/23/tenyleg_kiszall_a_barca_a_spanyol_bajnoksagbol/
- 40 Beer (2014), Vilanova (2014).
- 41 A GESOP februári kutatását, amely a 2014. novemberi adatfelvételt ismételte meg, az El Periodico 2015. március 4-i száma címlapon és további négy oldalon mutatta be.
- 42 <http://english.vilaweb.cat/politics/support-for-the-independentist-parties-in-catalonia-municipality-by-municipality>
- 43 <http://www.elmundo.es/cataluna/2015/09/21/55ff071d22601d70588b458f.html>, <http://24.hu/kulfold/2015/09/23/szakadhat-spanyolorszag-odavagnak-a-barca-realnak-is/>
- 44 <http://mno.hu/kulfold/katalan-valasztasok-maskent-latjak-az-eredmenyt-1306324>, http://index.hu/kulfold/2015/09/27/a_fuggetlensegi_partok_nyerhetnek_a_katalan_valasztason/
- 45 CEO 2015. februári, júniusi és októberi reprezentatív felmérései.
- 46 <http://english.vilaweb.cat/noticies/the-parties-in-catalonia-have-reached-an-agreement-to-form-an-independentist-government/>, <http://english.vilaweb.cat/noticies/carles-puigdemont-130th-president-of-catalonia/>, <http://www.vilaweb.cat/noticies/who-is-carles-puigdemont/>
- 47 <http://privatbankar.hu/makro/nem-csak-askotokban-langolt-fel-az-allamalapitasi-kedvrovidesen-ket-uj-oroszag-lehet-europaban-296197>, <http://english.vilaweb.cat/noticies/parliament-approves-a-democratic-unilateral-mechanism-to-split-from-spain/>, <http://english.vilaweb.cat/noticies/spanish-constitutional-court-suspends-pro-independence-roadmap/>
- 48 A szecesszióknak több elméleti megközelítése is létezik. Ilyenek a szecesszió nacionalista, közönségi választási, föderalista elméletei, vagy Allen Buchanan just-cause elmélete. Norman (2006), Hajlan (2014) 84–247. o., Sorens (2012) 32–51. o., Buchanan (1991)
- 49 Sorens (2012) 32–51. o.
- 50 Nagymihály (2014) 299. o., Buchanan (1991)
- 51 Lásd a québeci példát.
- 52 Barcelona–Madrid 0:1. HVG, 2014. 11.06. 30–31. o.
- 53 Keating (2001)
- 54 Viver Pi-Sunyer – Grau Creus (2013) 119–124. o.
- 55 Vilanova (2014).
- 56 Galán (2013).
- 57 Véleményét az egyik brit parlamenti bizottság elnökének írt levelében fejtette ki. Edward (2013) 1153. o.
- 58 http://index.hu/kulfold/eurologus/2015/09/26/trollkodnak_a_katalanokkal_az_europai_bizottsagnal/
- 59 Ha a szétválással nincs egyértelmű államutódlás, mivel a régi állam megszűnik, és mindkét keletkező entitás új állammá minősül, akkor mindkettő egyformán jogutódnak számíthat. Belgium, illetve az onnan esetleg kiválni szándékozó Flandria esetében például ez lenne a helyzet. Edward (2013) 1161–1168. o.
- 60 Edward (2013), Galán (2013).

„Erősz szárnyain” – E. M. Forster élete és munkássága a homoszexualitás szemszögéből

„Amit a közvélemény nem visel el, az nem maga a homoszexualitás, hanem a tény, hogy gondolkozni kell róla. Ha észrevétlenül közénk szivároghatna, ha máról holnapra elismerné egy apró betűvel nyomtatott rendelet, nagyon kevesen tiltakoznának.”
(E.M. Forster: *Maurice*)

(Bevezetés) E. M. Forster a 20. század minden bizonnyal egyik legnagyobb brit írója volt. Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy viszonylag kevesen ismerik és olvassák munkáit. Ez azért is különösen szomorú, mivel a regényeiből készült filmadaptációk (James Ivory rendezései: *Szoba kilátással* [1985], *Maurice* [1987], *Szellem a házban* [1992]) összesen 17 Oscar-díj-jelölést kaptak. Forster zsenialitása abban rejlett, hogy egy konvencióktól átitatott korban képes volt áttörni a normák határát. Az osztálykülönbségek éppúgy semmit sem jelentettek neki, mint a vallási, rasszbeli differenciák. Ami legalább olyan fontos, hogy Forster homoszexuális volt, melyet élete nagy részében titkolnia kellett. Életének kilencvenegy éve során mindössze hat regényt és néhány novellát írt, mely viszonylag kevésnek mondható, de jelentőségük annál nagyobb. Ezek közé tartozik *The Story of a Panic* (1902) című novellája és a *Maurice* (1913–1914) című regénye, melyeket csak halála után engedett publikálni. Az azonos neműek közötti kapcsolatok büntethetősége óva intette őt művei megjelentetésétől, s ezáltal attól, hogy őszintén beszéljen gondolatairól és érzelmeiről. Tanulmányom Forster életét és munkásságát nagyrészt angol nyelvű forrásokra támaszkodva elemzi a homoszexualitás szemszögéből, külön figyelmet fordítva az említett két munkájának.

(*A görög szerelem megjelenése Forster életében és munkásságában*) Edward Morgan Forster 1879. január 1-jén született Londonban. Londoni évei után Tonbridge-ben járt iskolába. Egyetemi tanulmányait Cambridge-ben, a King's College-ban végezte, 1946-tól itt helyezkedett el főállású tanárként. Az egyetem elvégzése után Európában utazgatott, évekig élt Olaszországban. A *Szoba kilátással* (1905) és *Where Angles Fear to Tread* (1905) című regényei is itteni élményeit és érzéseit adják vissza.¹ Anyjával Németország mellett olyan egzotikus országokba is ellátogatott, mint India vagy Egyiptom. Az I. világháborúban a Vöröskereszt alkalmazottja volt. Férfiak iránti érdeklődése korán nyilvánvalóvá vált számára, de kifejezni azokat egészen 38 éves koráig nem merte. Korai novellája, az 1902-ben megírt, de csak halála után megjelent *The Story of a Panic* is a homoszexuális szerelmet jeleníti meg. A történet egy tizennégy éves angol fiú és egy nála idősebb egyszerű olasz szállodai szolga közötti szerelmét meséli el, mely előrevetíti nagy regényét, a *Maurice*-ot. A novellában már megfigyelhető Forster természetszeretete. Az a jelentős motívum sem elhanyagolható, hogy az erdő, a mező számára a társadalomtól történő menekülés lehetőségét rejt magában. „A fákat, hegyeket, csillagokat, vizet látom mind. De nem furcsa? Nem tudom kivenni az embereket?”² A természet, mint oltalmazó a *Maurice*-ban is jól megfigyelhető.

Forster 1912-ben látogatást tett a kor egyik legismertebb szociológusánál, filozófusánál, írójánál és reformerénél, Edward Carpenternél (1844–1929). Carpenter 1899 óta együtt élt George Merrillel, egy munkásosztályból származó férfival. Forster jó barát-

juk lett, s példájuk hamarosan a *Maurice* megírására sarkallta őt. Carpenter jelentősége abban rejlett, hogy Forster egyik kedvenc költőjéhez, Walt Whitmanhez hasonlóan a férfiak közötti vonzalmat nem pusztán lelki síkon értelmezte. A viktoriánus korszakban (1837–1901) ugyanis újjáéledt a görögség iránti tisztelet, s az azonos nemű szerelmet hirdetők csoportja („*uránik*”) gondolkodásuk középpontjába a görög szerelmet („*greek love*”) helyezték. Utóbbi meghatározást először a már említett John Addington Symonds, majd Oscar Browning használta először. Ezek a művészek az azonos neműek szerelmét, vagy más néven pederasziát (a forrásokban szodómiaként említik) egy magasabb rendű érzelmeként fogták fel. Ennek alapját Platón filozófiája képezte, ezért nem meglepő, hogy a korszak híres irodalomtörténészei, esztétái pusztán érzelmi síkon tekintettek ezekre a kapcsolatokra (Pater, Symonds).³ Akadt olyan szerző is, aki a keresztény szenvedéstörténeten keresztül élte át az azonos nemű szerelem lényegét (Benjamin Jowett),⁴ Carpenter és követői pedig már igazából megélték azt. Ennek a nézetnek a képviselője volt Forster is, aki azonban a jogi következmények és a társadalmi kiközösítés miatti félelmében minden ezzel kapcsolatos munkáját posztumusz jelentette meg.

Forster aggodalma nem volt alaptalan: egyes ókori államok toleráns társadalmi után a kereszténység a homoszexualitást „*peccatum non nominandum inter Christianos*”-nak tekintette.⁵ Amikor a 4. században a kereszténység lett az államvallás a Római Birodalomban, a homoszexuális viselkedés büntetése is halál lett.⁶ Az azonos neműek között létrejött aktus a legszörnyűbb bűnök egyikeként jelent meg az angol jogban is. VIII. Henrik 1533-ban kötél általi halállal rendelte büntetni elkövetőit, s ezen 1828-ig nem változtattak. 1861-től 10 év fegyházbüntetéssé enyhült a szigor, melyet az 1885. évi Criminal Law Amendment Act 11. szakasza, a Henry Labouchere képviselő nevéhez fűződő „*Labouchere Act*” változtatott meg azzal, hogy bevezette a „*súlyos közszemérem-sértés*” („*gross indecency*”) bűncselekményét. A jogszabály két év fegyházbüntetéssel és kényszermunkával szankcionálta azokat a férfiakat, akik azonos nemű személyt ilyen kapcsolatra rábírtak, azt megkísérelték, vagy el is követték azt, akár közterületen, akár saját házukban, vagy egyéb privát helyiségben. Mivel Viktória királynő számos forrás alapján el sem tudta képzelni, hogy nők között ilyenfajta tevékenység előfordulhat, illetve kivitelezhető, ezért a női homoszexualitás itt nem is került említésre és a peres jegyzőkönyvek tanúsága szerint nőket csak bordélyházak, vagy molly házak fenntartása miatt vonták felelősségre ezzel kapcsolatban. A társadalmi kirekesztettség azonban a jogi felelősségre vonás után sem szűnt meg, hanem élete végéig elkísérte a perbe fogott személyt. Így történt ez a korszak egyik legelismertebb írójával, Oscar Wilde-dal, akit 1895-ben két év kényszermunkával súlyosított fegyházbüntetésre ítélték „*súlyos közszemérem-sértés*” miatt. Az angol társadalom súlyos csapást mért a biszexualitását meglehetősen nyíltan vállaló ír művészre. Wilde – bár két gyermek apja és boldognak tűnő házasember volt – fiatal kora óta tartott fenn hosszabb-rövidebb viszonyokat férfiakkal, fiatal fiúkkal és hivatásos prostituáltakkal egyaránt. 1891-ben megismerte az ifjú Lord Alfred Douglast, akivel ettől kezdve rendkívül szenvedélyes szerelmi kapcsolatban élt. A két férfi szoros barátsága hamarosan beszédtema lett egész Londonban. Lord Douglas apja, Lord Queensberry haragjában – miután többször sikertelenül követelte a kötelék megszakítását – egy névjegykártyát nyújtott át Wilde klubjában, pózoló szodomitának titulálva az író. Wilde a szerelme, becenevén Bosie unszolására becsületsértési pert indított a márki ellen, ami azonban tragédiába torkollt. A lord által felbérelt magándeputívok fényt derítettek ugyanis Wilde másik életére, s kiderült, hogy a lord sértésének van valóságalapja. Wilde hamarosan a vádlottak padján találta magát, aki ellen a korona kezdeményezett büntető-eljárást nemi bűncselekmény miatt. Az igazságszolgáltatás nem kegyelmezett a népszerű

művészeknek, súlyos büntetést szabott ki. Elmarasztalása hatására valóságos „homosze-xuális kivándorlás” indult meg a jóval toleránsabb déli államokba, különösen Algírba, Franciaországba, vagy olyan szigetekre, mint Capri vagy Szicília.

Wilde tragédiája beárnyékolta az irodalmi életet is: az Edward-korban semmilyen új jogszabály nem született a homoszexualitás dekriminalizálására, ez mindössze 1967-ben következett be Angliában és Walesben, Írországbán és Skóciában még ennél is később. Forster életét két olyan korszakban élte le, ahol valódi érzéseiről és gondolatairól hallgat-nia kellett. A *Maurice* című regénye világosan mutatja be vágyait és reményeit, melyek később meg is valósultak.

Forster műve a 20. század eleji Cambridge-ben kezdődik. Az egyetemen tanul az ifjú Maurice is, aki semmiben sem különbözik társaitól. A jó családból való fiú korosztályá-hoz hasonló neveltetésben részesül, ezért tananyagának része a görög klasszikus szövegek tanulmányozása is. Forster fiatal korában azonban az angol egyetemeken szándékosan ki-hagyták a klasszikus szövegek fordításánál azon passzusokat, amelyek két férfi szerelmét említik. A dékán a regényben ezt azzal indokolja, hogy a hallgatók jó erkölcsüket megör-zendő ugrott át a görögök minősíthetetlen bűnén. Minden óvintézkedés ellenére a forrá-sok azt bizonyítják, hogy Cambridge 1895 és 1910 között volt a homoszexualitás kifejlő-désére alkalmas idillikus hely, míg Oxfordban ezelőtt az időszak előtt az esztétizmus és a görög szerelem szolgáltatott mintát.⁷ Jó példa erre Oscar Wilde szerelmének, Lord Alfred Douglasnak több visszaemlékezése is, amelyekben arról írt, hogy Oxford és a többi más bentlakásos magániskola is a homoszexualitás melegágyai voltak. A dékán cselekedete már csak azért is képmutató, mivel az évtizedek során több eljárás zajlott le oktatók és hallgatók között egyaránt ilyen jellegű cselekmények miatt.

Maurice az egyik ilyen tanórán megismerkedik Lord Risley-vel, aki meghívja magához kollégiumi szobájába. Maurice azonban nem őt, hanem Clive Durhamet találja ott, akivel szoros barátságot kötnek. Clive egy nap bevallja Maurice-nak, hogy szerelmes belé, aki viszonzozza érzéseit. Clive azonban pusztán plátói módon tudja elképzelni ezt, ahogy az a *Phaidroszban* és a *Lakomában* is megjelenik. Clive Platón idézve érvel állításai mellett.⁸ Alakjához George Meredith szolgálhatott alapul, akivel Forster romantikus barátságot ápolt.⁹ A *Lakoma (Symposium)* című munkájában Platón kétféle szerelmet, a közönsé-geset és a nemeset különbözteti meg. Az égi Erősz Platón szerint nemesebb, mivel nem a közönséges, hanem az égi Aphroditétól ered, akiben semmi nőies sincsen. E szerelem követői férfiak iránt lobbannak szerelemre, s velük maradnak életük végéig. Platón másik művében, a *Phaidroszban* Szókratész és Phaidrosz beszélgetését követhetjük nyomon, melyben Erősz dicséretén kívül a rajongás formáit és a lélek természetét is vizsgálja. Platón itt úgy beszél Erőszről, mint istenről, vagy isteni lényről, aki így nem lehet rossz. A *Lakomában* viszont nem istennek, hanem daimónnak mondja, azaz „isteni természetű lénynek”.¹⁰

A dialógus során az ifjabb és idősebb férfi közötti szerelmi kapcsolatok lényegének tárgyalását olvashatjuk: „*Mert ha egy idősebb ember szegődik egy ifjabb mellé, önként ugyan el nem szakad tőle se éjjel, se nappal, hanem valami kényszer és ösztökélő vágy nem hagy neki nyugtot, ez hajítja őt, mivel szüntelen gyönyört jelent neki ha látja, hallja, megérinti és minden érzékszervével érzékeli kedvesét, úgyhogy gyönyörűséggel, valóság-gal rátapadva áll szolgálatára.*”¹¹

Ezeket a szövegeket olvasva a fiatal hallgatókban önkéntelenül is furcsa zavar támad-hatott, hiszen keresztény neveltetésüknek gyökeresen ellentmondtak a fenti gondolatok. Maurice és Clive egy nap óra helyett kirándulni mennek. Szinte kitérősként értelmezhető ez az egyetem közösségéből, amiért Maurice-ot ki is csapják, mivel a dékán utasítására

nem ment be az órájára, illetve viselkedéséért bocsánatot sem kért. Maurice már ekkor saját meggyőződésére hallgat, ez Clive-ből hiányzik. A természetben nyugodtan együtt lehetnek, nem kell korlátok között élniük. Maurice titokban erre vágyik, s később meg is valósítja. A két férfi ezt követően is többször nyaral egymás családjánál. Egy nap azonban az újságokban Lord Risley letartóztatásáról tudósítanak, akit szemérem elleni bűncselekmény miatt büntetőeljárás alá vontak. Risley figurája teljesen azonosítható Wilde-dal, akinek a korona szintén nem kegyelmezett. Risleyt Wilde-hoz hasonlóan elítélik, Clive pedig lázas rohamot kap. A regény egyik nagy erőssége éppen az, hogy felhívja a figyelmet arra a stigmatizációra, melytől Maurice és társai rettegnak.¹² A büntetésüket letöltötték közül sokan elhagyták az országot, máshová költöztek, vagy öngyilkosságot követtek el. Éppen ezért Clive rettegése a kitaszítástól, a társadalmi peremre szorulástól érthető, így a konvencióknak, neveltetésének és a vele szemben támasztott elvárásoknak megfelelően meg-nősül és barátját is erre biztatja. Maurice teljesen összetörik, bár ennek ellenére elmegy barátja esküvőjére és meghívásuknak eleget téve meglátogatja őket birtokukon. Clive igazi földesúr lett, aki politikai pályát is fontolgat. Forster kitűnően ábrázolja a viktoriánus korból maradt örökséget, mely szerint a házasság és az erkölcsös élet a birodalom alap-pillérei. Nem véletlenül házasságról szóló regények töltötték ki az irodalom nagy részét.¹³ Az erkölcs azonban mindig is megbomlani látszott, a 20. század elejére pedig egy letűnt világ utolsó darabjai maradtak csak fenn. Jól érzékelhető ez a szolgák viselkedéséből is. A szobalánynak többször kellett csengetni, hogy hozzon vödört a mennyezetről csöpögő víz miatt, az öreg szolga Simcox pedig első perctől kezdve sejteti, hogy a két férfi között több van barátságnál, ezért megveti Maurice-ot.¹⁴

Maurice Clive iránt érzett szerelme, saját belső énjével vívott küzdelmei miatt először a család orvosától, Barry doktortól kér segítséget, majd a terapeuta Lasker-Jonestól, aki hipnózissal próbálja kigyógyítani őt a „betegségéből”. A doktornál történő látogatása során tépelődéseinek egyik (mély)pontján közli az orvossal, hogy „[a]molyan Oscar Wilde-féle betegségben szenvedek”. – 169. Ahogy Forster a műben korábban leírja: „évek teltek el, mire fölfedezte lényének bizonyos mélységeit – igazán förtelmes volt a mélység.”¹⁵ Maurice Wilde hőseitől eltérően (Dorian Gray, Camille de Grioux – Teleny) a Természettel magyarázzák cselekedeteiket és hajlamaikat, s nem élnek át Maurice-hoz hasonló szenvedéseket.¹⁶ Hasonló vetületet fedezhetünk fel Stevenson *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete* című művében is: Dr. Jekyll kettős énje a társadalom rosszállását fejezi ki. Mr. Hyde visszataszító személy, egy szörny, aki a doktor öngyűlöletének és megvetésének termékeként is értelmezhető. Ahogy Dorian Gray¹⁷ elpusztítja a valódi énjét ábrázoló képet, úgy szeretne Dr. Jekyll megszabadulni Hyde-től. A homoszexuális vetület a sorok között felismerhető Dr. Jekyll következő soraiból is:

„Enyém a legnagyobb bűn a világon, de a legnagyobb szenvedés is. Nem hittem volna, hogy ezen a földön legyen hely ilyen lesújtó szenvedés és borzalom számára, és ön, Utterson, csak egyet tehet e végzet enyhítésére: tartsa tiszteletben hallgatásomat.”¹⁸

A „homoszexualitás” szó is mindössze kétszer hangzik el a regényben, mindkét alkalommal Dr. Lasker Jonesnál.¹⁹

Mivel sem az orvos, sem a hipnotizőr nem képesek feledtetni Maurice-szal vágyait, ő kétségbeesetten vergődik gondolataitól. Clive iránta és érzelmei iránt tanúsított hidegsége vérig sebzí. Az estély, mely úriás öltözetben zajlik és finom társalgással tarkított, unatja és egyben taszítja is. Ekkor a lehangelő este után Clive-éknál töltött estén a nyitva maradt ablakon bemászik hozzá a fiatal vadőr, Alec Scudder. Alec Clive-ék mindenese, aki Maurice regényben többször szólítja meg Maurice-t. A szenvedélyes éjszaka után Maurice kétségbeesik: nem tudja, hogy zsarolót, vagy igaz társat sejtessen-e Alecben. Visszarohan

Londonba a City-be, ahol egy bankban dolgozik. Alec levelet ír neki, hogy várja a kis csónakházban, Maurice nem megy el a találkozóra, ezért Alec zsarolni kezdi. Megjelenik munkahelyén, ahonnan Maurice a British Múzeumba viszi. Ott döbbennek rá, hogy valódi érzelmeket táplálnak egymás iránt. Újabb együttlétük után Maurice kéri Alecet, hogy ne utazzon Argentínába, ahol új életet szeretne kezdeni. Alec hárít, hiszen szerinte Angliában semmi jövő nem várhat rájuk. Szinte elköszönés nélkül hagyja ott kétségbeesett kedvesét, aki megfogalmazza Forster tanítását is: lehet élni rang, cím, sőt vagyon nélkül, de szerelem nélkül semmiképpen. Maurice kimegy a kikötőbe, hogy elbúcsúzzon tőle, a fiú azonban lekési a hajót. Maurice azonnal tudja, hogy hol keresse Alecet. Rohan vissza a kastélyba, s a csónakházban megtalálja a most már nem hiába váró vadórt.²⁰

James Ivory és Ismail Merchant 1987-es filmje tökéletesen adja vissza a mű cselekményét. Az alkotásban kiválóan érzékelhető a Társadalom és a Természet ellentéte. A City, az estélyek, mint az elvárások, a szabályok, a konvenciók, a képmutatás és a megfelelés szimbólumai. Az erdő, ahová a film végén Maurice elmegy, hogy Aleccel legyen, a szabadságot és a függetlenséget testesíti meg. Az erdő mint menedék több irodalmi műben is megjelent előtte, mégis hangsúlyos az a jelképes erő, mellyel rendelkezik. Alec is a természetességet képviseli, aki szabadszájú, nyíltszívű férfi. Elmondhatjuk, hogy a regény tulajdonképpen két típusú homoszexuális viselkedést mutat be. Clive a megalkuvó, a társadalomnak megfelelni akaró, megbújó karakter, aki titokban, a görög érzések és a barátság emlékeiben tetszelegve a házasság mögé rejtőzve éli életét. Alec viszont teljesen, testével és lelkével egyaránt megéli szexualitását. A könyvben és a filmváltozatban is ezért nagyon fontos Alec és Maurice jeleneteinek ábrázolása, a meztelenség és a szenvedély kendőzetlen bemutatása, szemben Clive és neje hűvös, illedelmes viselkedésével.

A regény, s ezzel a film is két részre osztható: az első a Clive–Maurice szerelem, mely Cambridge-hez köthető, a második főként Clive-ék birtokán Maurice és Alec között zajlik. Az első felében Platón és Symonds filozófiája dominál, a másodikban Whitmannek és Carpenternek a görög szerelemről írt és megvalósított elképzelései.²¹ A regény másik felében az ideákból valóság lesz, szemben a mély, spirituális érzélemmel, mely vágyakozásban és lelki egységben valósult csak meg.²² Alec nevére több magyarázat is született: egyes elemzők szerint az Apollón Smintheus, a Gyógyító nevéből eredeztethető. A kezdetektől Forster *Arthur Snatchfold* című, 1928-ban írt és 1972-ben megjelent novellája főhősének kezdetűivel egyeznek meg, mivel ő is a tiszta lelket és az egyenességet szimbolizálja. A történetben a férfit egy erdei meleg pásztoróra után elkapja egy rendőr. Alkut ajánlanak neki: szabadságáért cserébe segítsen felderíteni társát, de ő erre nem hajlandó még a börtön árán sem.²³

Forster a *Maurice* megírása után utazgatott. Ahogy említettem, Forsterre Maurice-hoz hasonlóan rátalált a szerelem: Alexandriában összeismerkedett egy 17 éves vasúti ellenőrrel, Mohammed el-Adl-lel, akibe szerelmes lett. Amikor 1922-ben Mohammed meghalt tuberkulózisban, Forster az emlékezete segítségével kívánta őt megtartani, amelyhez jól jött a regényírás. Indiai élményei (Dewas maharadzsjának személyi titkára volt) és első igazi kapcsolata fodrászával, egy Kanaya nevű fiatal fiúval, utolsó regénye megírására inspirálták. Az *Út Indiába* (*A Passage to India*, 1924) címét Whitman egyik költeményéből kölcsönözte.²⁴ A mű mellett, hogy kíméletlen portré az angolokról, tartalmazza a Forster életében megjelent művek közül az egyetlen nyilvánvaló, s egyben legerotikusabb szálát mely azonos neműek között létrejött. Ahogy Bényei Tamás is megjegyzi, Aziz doktor és Mr. Fielding kapcsolatában a faji különbség is csak a homoerotika elfedésére szolgált.²⁵ A két férfi barátsága nem teljesezhet be, mivel a világ körülöttük nem ismer egyenlőségjelet két eltérő rassz és vallás között. A regény óriási sikere ellenére Forster

mint regényíró elhallgatott.²⁶ A BBC Rádió tudósítójaként helyezkedett el, illetve volt iskolájában, Cambridge-ben, s szinte minden idejét ott töltötte. Forster életébe is beköszönött saját Alec-je: boldog párkapcsolatban élt az 1930-as években Bob Buckinghamgel, a londoni Metropolitan rendőrség egy kapitányával. 1970-ben, 91 éves korában hunyt el Coventry-ben.

(Összegzés) Forster *Maurice*-a csak 1975-ben jelenhetett meg, mely egy meglehetősen szomorú tény. Regénye ugyan a viktoriánus korszak után, 1912–1913-ban keletkezett, de sok helyen utal Oscar Wilde tragikus pereire, s jól ábrázolja a férfiszerelem társadalmi megítélésének azonosságát két eltérő korszakban, ami az 1970-es években kezdett változni Nagy-Britanniában. Forster életében és munkásságában – melyek a *Maurice*, valamint az *Út Indiába* című műveiben teljesedtek ki – mindvégig jelen volt a homoszexualitás. A *Maurice* azért tekinthető korszakalkotó alkotásnak, mert Wilde és mások dekadens, bünnöktől terhelt hőseivel ellentétben egy normális ember egyszerű vágyait és normális érzelmeit mutatja be. Éppen ezért nem homoszexuális propaganda, hanem szép felszólalás egy egyenlőbb világ reményében. Forster munkásságában mindvégig megfigyelhető ez a hangadás az osztálybeli különbségek ellen, utolsó regényében azonban már a vallási és rasszbeli differenciákat sem hajlandó elismerni.²⁷ Súlyos ítélet volt nemzete és honfitársai ellen, s még súlyosabb az, hogy egyes novelláit, illetve *Maurice* című munkáját csak halála után engedte kiadni, félve a társadalmi megbélyegzéstől. Forster az *Út Indiába* megjelenése után elhallgatott, mondván, hogy véget ért a világ, amelyben felnőtt. Teljes szexuális kiteljesedése bekövetkezte után azonban joggal vélhetjük úgy, hogy a heteroszexuális kapcsolatok magasabbrendűségét hirdető korában nem kívánt többet ezekről írni.²⁸ Forster jelentősége a 20. század brit irodalmában óriási, de ugyanakkor maradandót alkotott a homoszexuális témájú irodalom történetében is, mely szintén figyelmet érdemel.

JEGYZETEK

- 1 FORSTER, *Út Indiába*, Ford. Göncz Árpád, 6 Uo. 34.
Európa, Budapest, 1967, 325. 7
- 2 KÉRY László, *Angol írók, Tanulmányok, cikkek*, 7
Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1975, 263.
- 3 Walter Pater „*Plato and Platonism*” című 1839 és 8
1894 közötti előadásainak gyűjteményében többször is utal a Platon filozófiájában nagy hangsúlyt kapó szerelemre is. Meglátásában Platon egyik nagyszerűsége abban rejlik, hogy szükségszerű dolognak látta azt valódi emberek között. Lásd: PATER, Walter, *A Series of Lectures, Plato and Platonism*, London, Macmillan and Co., Limited, 8
New York, 1905, 134.
- 4 HORVÁTH Nóra, „*A szépség szeretői*” – *George Santayana és kortársai. A platóni égi Erősz által befolyásolt létezésesztétikák példázatai a 19–20. század fordulójának új-angliai eszmetörténetéből*, Doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem Filozófia Doktori Iskola, Pécs, 2014, 9. 9
- 5 CROMPTON, Louis, *Homosexuality and Civilization*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and 10
London, England, 2006, 1.
- 6 PRINS, Jopie, *Greek Maenads, Victorian Spinsters*. In: DELLAMORA, Richard (szerk.), *Victorian Sexual Dissidence*, The University of Chicago Press Ltd., Chicago–London, 1999, 46. Vö.: TAMAGNE, Florence, *A History of Homosexuality in Europe, Vol. I & II: Berlin, London, Paris, 1919-1939*, I. kötet, Algora Publishing, New York, 2006, 126.; Vö. DOWLING, Linda, *Hellenism and Homosexuality in Victorian Oxford*, Cornell University Press, 1996, Ithaca and London.
- 7 FORSTER, E. M., *Maurice*, LÁZÁR Júlia (ford.), Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994, 56., majd később ugyanez megismétlődik a 213. oldalon (továbbiakban: FORSTER, *Maurice*, i. m.).
- 8 ADAIR, G., *A Love That Cares Not Speak Its Name: Clive Durham as Narrative Guide in E. M. Forster's Maurice*, SKASE Journal of Literary Studies [online]. 2010, vol. 2, no. 1, 58. In: http://www.skase.sk/Volumes/JLS02/pdf_doc/4.pdf (2016. január 22-i letöltés).
- 9 *Platón összes művei kommentárokkal – Phaidrosz*, MIKLÓS Tamás (szerk.), SIMON Attila (ford.),

- Atlantisz, Budapest, 2005, 34. 48. lábjegyzet, 35. (továbbiakban: *Platón összes...*) Vö. NÉMETH György, *A polissok világa*, Budapest, Korona Kiadó, 1999.
- 11 *Platón összes...* 31. Vö. BARBERÁ, Pau Gilabert, *Greece and Platonic Love in E. M. Forster's Maurice, or the greatness and limits of Antiquity as a source of inspiration*, Universitat de Barcelona (University of Barcelona), BELLS (Barcelona English Language and Literature Studies), First part, 1994, vol. 5, 39–56. Second part: in 1995, vol. 6., 71–88.
 - 12 PEPPIS, Paul, *Sciences of Modernism: Ethnography, Sexology, and Psychology*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, 109.
 - 13 SINGH, Avtar, *The Novels of E.M. Forster*, Atlantic Publishers & Distributors, New Delhi, 1986, 184.
 - 14 VÁRÓ Kata Anna, *A nemzeti identitás kérdése a brit filmben és filmtörténetírásban az 1970–80-as évek változásainak tükrében*, Színház- és Filmművészeti Egyetem, 2015, 167.
 - 15 FORSTER, Maurice, *i. m.* 65.
 - 16 Wilde Telenyje két férfi szenvedélyes szerelméről és szexuális kapcsolatáról szól. A műben Camille így gondolkodik: „Természet elleni bűnt követtem volna el, csak mert a magam legmélyebb természetéhez híven cselekedtem?” Lásd: WILDE, Oscar, *Teleny*, Lazi, Szeged, 2010, 145.; Vö. DARABOS Enikő, *Végletek, ó rettentő végletek! (Fázisok és frázisok Oscar Wilde Teleny című regényében)*, Kalligram, 2004. július–augusztus, In: <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2004/XIII.-evf.-2004.-julius-augusztus/Vegletek-o-rettento-vegletek> (2016. január 28-i letöltés).
 - 17 Bővebben lásd: MURIQI, Luljeta, *Department of English Lund University codes in The Picture of Dorian Gray*, A60, Literary Seminar Spring, 2007.
 - 18 FORSTER, Maurice, *i. m.* 49–50.
 - 19 JON, Hamed, *Becoming Gay in E.M. Forster's „Maurice*, Academic Journal Article, Papers on Language & Literature, 1993, vol. 29., no. 1, In: <https://www.questia.com/library/journal/1G1-13639047/becoming-gay-in-e-m-forster-s-maurice> (2016. február 4-i letöltés).
 - 20 SÁRI László: „RÓMEÓ ÉS JULIO” – *avagy a gyanú hermeneutikája*, Élet és Irodalom, XLV. évfolyam, 18. szám, 2001. május 4., In: http://www.es.hu/romeo_es_julio;2003-02-19.html (2016. február 5-i letöltés).
 - 21 SARKER, Sunil Kumar, *A Companion to E.M. Forster*, 2. kötet, Atlantic Publishers and Distributors Ltd., New Delhi, 2007, 682.
 - 22 KELLOGG, Stuart, *Literary Visions of Homosexuality*, The Haworth Press, New York, 1983, 37.
 - 23 MAUNDER, Andrew, *The Facts on File Companion to the British Short Story*, Facts on File, New York, 2007, 19. Vö. <https://lostgayfiction.wordpress.com/2011/06/19/arthur-snatchfold-by-e-m-forster/> (2016. február 6-i letöltés).
 - 24 KATINA Anna, *Edward Morgan Forster (1879–1970)*, In: <http://www.literatura.hu/irok/xxszazad/euproza/forster.htm> (2016. február 6-i letöltés).
 - 25 BÉNYEI Tamás, *Gyarmati hangzavar: hangok és visszhangok E. M. Forster: Út Indiába című regényében*, Partitúra, Dunaszerdahely, 2007.1, 101–134., Vö. BÉNYEI Tamás, *Traumatikus találkozások – Elméleti és gyarmati variációk az interszubjektivitás témájára*, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, Debrecen, 264.
 - 26 BÉKÉSI Pál, *Forster és a film – „És akkor... és akkor...”*, Filmvilág, In: http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=1279 (2016. február 7-i letöltés).
 - 27 Forster és a hinduizmus kapcsolatáról bővebben: COPLEY, Antony R. H., *A Spiritual Bloomsbury: Hinduism and Homosexuality in the Lives and Writings of Edward Carpenter*, E.M. Forster and Christopher Isherwood, Lexington Books, Lanham – Boulder, New York – Toronto – Oxford, 2006.
 - 28 WOTHERSPOON, Garry – ALDRICH, Robert, *Who's who in Gay and Lesbian History: From Antiquity to World War II*, Routledge, London, New York, 2002, 195.

A Horthy család emigrációjának kezdete egy napló tükrében

Horthy Miklós kormányzót és családját 1944. október 15-én, a kudarcba fulladt kiugrási kísérlet meghiúsulása után a budai Várból német fogságba hurcolták, a család tagjai a világtól elzárva házi őrizetbe kerültek. A bajorországi Haarsee mellett fekvő Hirschberg-kastélyban helyezték el őket, az SS szoros ellenőrzése és védelme alatt éltek, ellátásukról a német kormány gondoskodott. A kastélyt csak az SS-katonák kíséretében hagyhatták el, meghatározott időben és útvonalon sétálhattak. A külvilággal nem érintkezhetek, újságot nem kaphattak, leveleiket ellenőrizték, a világgal való kapcsolatot a német birodalmi és a magyar rádió hivatalos és harctéri híradásai jelentették. Igaz, néhány hónap múlva a Gestapo engedélyezte, hogy Horthy Jenő, a kormányzó öccse is itt lakjon, aki gépkocsijában elrejtve – élelmiszerek között – egy kis rádiót tudott becsempészni, amelyen minden este titokban meghallgathatták az angolszász híradásokat. Nem voltak többé elszigetelve, bár erről, a kastélyban írott naplók egy szót sem szóltak, a napi beszámolók mindig ugyanabban a szelvényben fogalmazódtak, mintha a német hivatalos hírekből vonnának le következtetéseket. Vasárnaponként katolikus misén vehettek részt a kastélyban felállított kápolnában, amelyet egy idős német teológiatanár mondott. A háború a kastélytól távol zajlott, bár pontosan érzékelhető volt például München bombázása, a távoli fegyverdörgések zaja.

Az elzárás tökéletes volt, amit minden körülmények között oldani kellett, ezek közé tartozott a naplóírás, a gondolatok rögzítése és rendezése. Ebben is óvatosnak kellett lenni, nem tudhatták, mikor lehet olyan ellenőrzés, amelyen fennakadhatnak, nem szerettek volna „lebukni”. Összesen tíz főből – a volt kormányzó, felesége, menyje, unokája, Vattay tábornok és Brunszvik ezredes (a katonai iroda két munkatársa), az unoka gondozója, inas, két szobalány – állt a „fogolytábor”, amelyhez 1945 januárjában csatlakozott Horthy Jenő. Hamarosan a Gestapo kihallgatásra elvitte Vattay tábornokot. Ekkor kezdi naplóját vezetni Horthy Miklós felesége, Purgly Magdolna, pontosan betartva az óvatosság szabályait. Annak ellenére, hogy az egyhangúság oldására rögzíti gondolatait, s elsősorban családi eseményeket és a távolban levőkért való aggodalmakat ír le, nem unalmas olvasmány. Tudják, hogy helyzetük kivételezett, ami bármelyik pillanatban megszűnhet. Pontosán ismerték a háború állását és a vég közeledtét, de nem láttak reményt az esetleges hazatérésre.

A nyomtatásban megjelent napló 1944. november 6-án kezdődik és 1945 decemberében ér véget, amikor a szövetségesek Nürnbergben kihallgatták Horthy Miklóst a háborús főbűnösök ellen megindított perben, de a volt magyar kormányzó ellen nem emeltek vádat. Bajorország e részét közben az amerikai hadsereg szabadítja fel, a Horthy családot a közeli Weilheimben levő családi házba költözteti át, ami nagyban oldotta az elzártságot, a közeli magyar emigráns táborban számtalan ismerőssel érintkezhetek. E tábor személyi összetétele figyelemre méltó: a családok egy része a szovjet megszállás elől menekült, mások a németek által letartóztatott politikusok családjai voltak, illetve német koncentrációs táborokból szabadultak. Természetesen a jövő képe foglalkoztatta őket: a bizonytalan hazai jövő vagy a megélhetési gondokat is jelentő maradás.

Horthyné naplója egészen kivételes szemszögből, a volt kormányzó, Horthy Miklós hitvesének nézőpontjából követi végig a család fogságának és a korai emigrációs időszak-

nak az eseményeit. Az amerikai hadsereg érkezése az első pillanatban még nem jelentette a mámoros szabadságot, hiszen a kastélyt őrizni kellett a környéken kószáló, a fogság elől menekülő német katonáktól, azon német fanatikus egységektől, akik tovább akartak harcolni. A napló Horthy Miklós vizsgálati fogságának végéig tart. Semmi kétség, hogy az elmúlt évtizedek egyik legnagyobb forrásértékű olvasmánya. Horthy Miklósné naplójáról a kutatók tudtak ugyan, csak éppen nem ismerték, hogy hol keressék. Horthy Miklós emlékiratában, de főleg menyé, gróf Edelsheim-Gyulai Ilona kétkötetes visszaemlékezésében is van utalás rá (Becsület és kötelesség). Edelsheim-Gyulai Ilona a Horthy házaspár halála után mintaszerűen rendezte a felbecsülhetetlen értéket képező irathagyatékot és fényképgyűjteményt. Erről ifjabb Horthy István a következőket írja a nyomtatásban megjelent napló bevezetőjében: „Édesanyám számos kivételes adottságokkal rendelkezett. Ezek közé tartozott, hogy levéltárhoz méltó precizitással rendszerezte és őrizte meg családja iratait. 2013-ban, mikor elhunyt, levelek, iratok és fényképek hatalmas gyűjteményét hagyta hátra. Idő híján képtelen voltam magam feldolgozni az anyagot, eszembe jutott azonban egy fiatal történész, Bern Andrea, akivel néhány évvel korábban találkoztam, mivel disszertációja témájául édesapám életét választotta. Ő örömmel elvállalta: rendezti, digitalizálja és adatbázissá építi a hagyatékot.

Ez a napló, amelyről korábban nem is tudtam, egyike azoknak a kincseknek, amelyek e munka során előkerültek. 1944 októberében kezdődik, miután családunk Németországba érkezett hadifogságba, és a következő év decemberével ér véget. Eltérően édesanyámtól, aki egész életében vezetett naplót, nagyanyámtól csak ezek a kötetek maradtak fenn, feltehetően nem véletlenül. Talán a rendkívüli helyzet készítette naplóiírásra, hogy elfoglalja magát a fogság kényszerű semmittevésében, s hogy vigasztalást nyerjen a következő hónapokra, mikor nagyapámat a családtól elszakítva hallgatták ki az amerikaiak.”

A naplóíró, Horthy Miklósné olvasott, művelt és több nyelvet beszélő asszony volt, nem tört írói babérokra, a szükséghelyzetben gondolatait akarta rögzíteni. Nem feszítik politikai indulatok, csupán tényként közöl néhány eseményt, majd szomorúan veszi tudomásul, hogy a Magyarországon történt változások miatt semmivé vált a hazatérés reménye. Ugyanilyen visszafogott hangnemben ír a magyar emigrációt foglalkoztató kérdésekről, elsősorban hogy „ki tér vissza Magyarországra, illetve ki választotta a maradást”. Maga még nem döntött, nem akart tenni semmit férje visszatéréséig. Sajnos a napló erről már nem szól – bár ismerjük a későbbi történéseket... A kötet nagy erénye az életrajzi mutató, a szövegben szereplő személyek teljes biográfiai leírását adja.

E kötet is tanúságot tesz a naplók szükségességére, hiszen ezek visszaadják a kor szellemét, hangulatát és tökéletes forrásaiul szolgálnak az egykor megtörtént eseményeknek.

(Horthy Miklósné: Napló 1944–1945. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Bern Andrea. Budapest, 2015, Libri Könyvkiadó, 200 p.)

Natalja Skurenok

A tambovi fogoly

Most jelent meg először orosz nyelven a *Tambov: az 1944–45-ös hadifogság története* című könyv az elzászi Charles Mitschi tollából, aki a 188-as számú szovjet táborban raboskodott. Történelmünk egy újabb ismeretlen lapja nyílik meg előttünk.

Hosszú évtizedeken keresztül kevés olyan ember akadt hazánkban, akinek tudomása volt arról, hogy a háború éve alatt Tambov¹ közelében Rada településen működött a külföldi hadifoglyokat begyűjtő, 188-as számú tábor². Nyugaton tényirodalmi művek és visszaemlékezések jelentek meg; a szovjethatalom azonban határozottan tagadta, hogy a Gulag munkatáboraiiban foglyok tízezrei raboskodtak volna: olaszok, franciák, magyarok, lengyelek, csehek, szerbek, luxemburgiak, belgák, svájciak, dánok, norvégok, svédek, angolok és amerikaiak. Közöttük voltak a szövetségesek katonái is és azok, akik egyetlen puskagolyót sem lőttek ki a háború alatt: több tízezer elzászi és lotaringiai, akik önként álltak a szovjet hadsereg oldalára, hogy a nácik ellen harcoljanak, majd koncentrációs táborban végezték. A hatalom úgy bánt velük, mintha igazi ellenségek lettek volna.

Nélkülünk

Vajon milyen képzettársításokat ébreszt az orosz emberekben a „Tambov” szó? A kabalaálatnak számító tambovi farkast, Lermontov elbeszélő költeményét, *A tambovi pénztárnokné* vagy *A fiú Tambovba akar menni* című népszerű dalt sok orosz ismeri. De Elzászban és Lotaringiában mindenki ismeri ennek a város-

nak a nevét: szinte nem is létezik itt egyetlen család sem, melyben a nagypapa, a dédapa vagy a nagypapa szomszédja nem járta volna meg a Tambov melletti hírhedt 188-as számú fogolytábor.

Elzász és Lotaringia Franciaország és Németország között fekszik, s ezért az utóbbi fél évszázadban nem egyszer cserélt gazdát. Az első világháborúban e vidék lakosai „nélkülünk” jelszóval megtagadták, hogy a német hadsereg oldalán harcoljanak. 1940-ben megjelentek a nácik, de kezdetben nem hívták be az elzásziakat és a lotaringiaiakat katonai szolgálatra: ennek az lehetett az oka, hogy szerették volna megnyerni támogatásukat; vagy talán az a hiedelem is járta, hogy az elzásziak szerencsétlenséget hoznak arra a hadseregbe, amelyben harcolnak. 1942 végén viszont Robert Wagner, Elzász hírhedt kormányzója elérte Hitlernél, hogy az elzásziakat is behívják a seregbe.

Elkezdődött a tömeges menekülés: a hadköteles korú férfiak az erdőben rejtőztek el, a németek az utak mentén lőttek rájuk, koncentrációs táborba küldték őket, és kiirtották családjaikat. Minden egyes szökésért kivégezték magát a szökevényt, családját pedig – az örökbe fogadott gyermekeket is beleértve – németországi táborokba irányították. A náciknak sikerült kényszerítő eszközökkel csaknem 130 000 elzászit és lotaringiait besorozni; őket a keleti frontra vezényelték. Az 1944-es évtől kezdve azonban a családok már nem kaptak híreket férfi hozzátartozóikról – emberek tízezeiről volt szó, akik mintha nyomtalanul eltűntek volna a végtelen orosz síkságon.

Nem akartak katonának menni

„Történt, hogy egy étteremben ültünk a férjemmel munkatársai körében, és tudományos kérdéseket vitattunk meg, amikor valaki kiejtette a »Tambov« szót, egy tudományos konferencia színhelyére célozva – mesélte Ljubov Senderova-

1 Tambov (oroszul: Тамбов) város Oroszország európai részén, Moszkvától 480 km-re délkeletre.
2 Itt raboskodott Örkény István is, továbbá itt kezdte el írni *A lágerek népe* című szociográfiáját.

Fock, a könyv fordítója –, és az asztalunknál ülő egyik nő felkapta a fejét. Ismerem azt a helyet, ott volt lágerben az apám, Charles Mitschi!” Ljubov Senderova, aki képzettségét tekintve matematikus, és jelenleg Strasbourgban él, ekkor hallott először erről a történetről. Claudine Mitschi odaadta neki apja francia nyelvű visszaemlékezéseit, hogy elolvashassa. Ljubov Senderovát teljesen hatalmába kerítette az írás, és elhatározta, hogy lefordítja. A fordítás részleteit elküldte barátainak, akikről egybehangzóan a következő tanácsot kapta: ezt a könyvet Oroszországban is el kellene olvasniuk az embereknek.

Charles Mitschi a háború előtt tanárként dolgozott egy egyszerű kis falusi iskolában. Szerette a zenét, a karéneket, és hangszereken is megtanult játszani. Alig töltötte be a huszonhármát, mikor 1940-ben megnősült. 1943-ban a keleti frontra irányították; feleségét és kisgyermekét hagyta hátra. Elmenőben így figyelmeztette feleségét: ha nem jönne tőle levél, ne higgyen semmiféle idegennek – ezt azt jelenti majd, hogy átállt a szovjet hadsereg oldalára.

Először Németország északi részén Rostockban volt kiképzőtáborban, majd egy katonai egység-nél szolgált Novogród-Volinszkban (Ukrajna, Zsitomiri járás). Ott tartózkodott 1944 első napjait. Charles leírja, hogy hogyan szervezték meg a passzív ellenállást, melyben különösen a luxemburgiak tűntek ki. Mindannyian olvasták a szórólapokat, amiken de Gaulle felszólította az elzászi és lotaringiai lakosokat, hogy álljanak át a náciaktól a Vörös Hadsereg oldalára. A röpiratok végén ez állt két nyelven, oroszul és franciául: „A felhívásban foglalt célok elérése érdekében a fogságba kerülés javasolt.”

Az 1944-es év első napján a németek tűzijátékot rendeztek, a szovjet hadsereg világitórakétákkal felelt rá, és megkezdődött a támadás. Mitschi elhatározta, hogy az ágyúzás alatt fogja megadni magát, dezertálását hősi halálnak álcázva, hogy a családjának ne essék emiatt baja. Rajta kívül voltak még néhányan, akik a szovjet hadsereg felé vették útjukat. Először a partizánok kezébe kerültek, aki aztán átadták őket a reguláris alakulatoknak. Így kezdődött az elzászi falusi tanító keresztútja, aki bár nem akart a náci oldalán harcolni, mégis a szovjet Gulagon végezte.

A 188-as számú tábor

Majdnem egy hónapig tartott, míg Kurszkiig vitték őket; Kurszokban kiválasztották a németeket. Ugyanott az elzásziakat és a lotaringiaiakat jó hír fogadta: döntés született arról, hogy útnak indulhatnak de Gaulle-hoz Észak-Afrikába. Először azonban abba a 188-as számú Tambov melletti lágerbe irányították a foglyokat, ahol feltáplálták és meggyógyították őket. Hamarosan odaérkezett Iván Petrov tábornok, a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság vezetője. Vele együtt jött három francia tábornok is, és kiválasztottak 1500 embert de Gaulle észak-afrikai serege számára. Charles Mitschi teljes elragadtatásban volt: végre mindennek vége! Azonban az utolsó percben az orvos megtagadta a lesoványodott fogoly izmait, és így szólt: „ez az ember nem fogja bírni az utat!”

Folyamatosan érkeztek a franciák, a foglyokat ide küldték egészen a háború végéig, de többé senkit nem indítottak útnak de Gaulle-hoz. Vajon miért? Az egyik magyarázat az, hogy az Algériába került franciák nem nyilatkoztak túl kedvezően Sztálinról. A másik, hogy Sztálin a Nyugattal való alkudozásában cserealként akarta felhasználni a francia hadifoglyokat, hogy kozákokat vagy más foglyokat kaphasson értük.

Miután az elvtársak távoztak a tambovi lágerből, minden gyökeresen megváltozott: a foglyoknak szinte alig adtak enni, és tucajtával hullottak az emberek. Azoknak, akik Hitler ellen akartak harcolni, másfél év pokolbéli szenvedés jutott osztályrészül – az éhezés, a betegségek és annak a reménynek az elvesztése, hogy valaha hazatérnek. Máiig sem ismeretes, hogy valójában hányan haltak meg ebben a haláltáborban. „Amikor elkezdtem foglalkozni a témával, lépten-nyomon hazugságokkal találtam szemben magam – mesélte Ljubov Senderova-Fock. – A Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság névjegyzéke szerint mindössze 1329 francia halt meg szovjet fogságban. Maguk a franciák azt állítják, hogy különböző becslések szerint 5 és 10 ezer között van az elhunytak száma – azoké, aki előtte megadták magukat, és a náci ellen akartak harcolni. Egyes történészek szerint létezik egy 32 000 emberről szóló lista is. Tambovi történészek elmondták nekem, hogy

a tulajdon szemükkel láttak a levéltárban olyan 1944-ből származó sürgönyöket, amelyek a tambovi láger parancsnokságára érkeztek be, és azt az utasítást tartalmazták, hogy a »meghaltak« szót helyettesítsék a »továbbirányítva« kifejezéssel.”

Mitschi leírja, hogy csak 1944–45 telén naponta 30-40 ember halt meg a barakkokban. Charles az általános legyengülést leszámítva épségben átvészelte ezt az időszakot. „Bár a hosszú tél folyamán száználmas egészségi állapotban voltam, nem akartam beletörődni és elheverni a priccsen – írja. Egy-két társam segítségével megküzdöttem azzal a néhány lépcsőfokkal, és minden nap kimentem a barakkból, hogy erőt vegyek magamon, és dolgoztassam az izmaimat.”

Charles Mitschit zeneszeretete mentette meg. A láger könyvtárában szerveződött egy irodalom- és zenekedvelőkből álló kör; megkérték Charles-t, hogy foglalkozzon azokkal, akik már nem tudtak járni – hátha javítja a hangulatukat. Barátaival együtt szervezett egy kórust, utána pedig egy zenekart – a hegedűket egy román fogoly csinálta a szomszéd erdőben kivágott nyírfából. Az egyik felügyelő tisztről kiderült, hogy szereti a zenét: Malenkov hadnagy, aki igen megkedvelte Charles-t, még abban is segített neki, hogy megússza az utolsó motozást, mielőtt az elhagyta volna a tábort; Malenkovnak köszönhetően, sikerült kicsempésznie egy kanalat, egy kést és a táborban írt kották egy részét. Ezekkel a kincsekkel indult útnak hazafelé Elzászba Charles Mitschi volt hadifogoly a 188-as számú lágerből 1945. augusztus 2-án. S több mint fél évszázaddal később tudták csak rábeszélni a gyerekei apjukat a tambovi fogságáról szóló könyv megírására.

Alexander Kuzminih történész véleménye

Becslések szerint a Szovjetunióban a második világháború alatt több mint 5 millió katonatisztet és polgári személyt ejtettek fogságba, illetve internáltak. A lágerek különböző színvonalúak voltak: a fogoly tisztek megfelelő ellátásban részesültek, és még tisztiszolga tartását is engedélyezték nekik. Az egyszerű katonák azonban igen nehéz körülmények közé ke-

rültek. A 188-as számú táborban köztudottan magas volt a halálozási arány. A voronyezsi és a tambovi körzetek hadifogolytáboraiiban a foglyok olyan nagy számban haltak éhen vagy estek betegségek áldozatául, hogy emiatt leváltották Pjotr Szoprnyenkót, a Hadifogolyügyi Főparancsnokság vezetőjét, és Iván Petrov került a helyére. A 188-as lágerben gyűjtötték össze a külföldieket, mielőtt visszaindították volna hazájukba őket; ott katonai egységeket próbáltak kialakítani a hadifogoly franciákból, lengyelekből, csehekből, szlovákokból. Elzász és Lotaringia lakosai esetében – a terület vitatott helyzete miatt – nehezebben lehetett dönteni a hovatartozásukról: vajon francia vagy német polgárokról van-e szó? A háború alatt a szovjet vezetőknek mellesleg az az ötlete támadt, hogy a nemzetgazdaság helyreállításában felhasználhatnák ennek az 5 millió fogolynak a munkaerejét; a feladattal azonban nem sikerült megbirkózniuk, mivel a foglyokat etetni és gyógyítani kellett, a barakkokhoz építőanyagra volt szükség – az országnak pedig nem voltak meg ehhez az erőforrásai. Ezért a hadifoglyok nagy részét szinte rögtön a háború befejezése után visszaküldték hazájukba. Az akkori vezetésnek még egy elképesztő ötlete támadt: Németország csaknem teljes férfilakosságát át akarták telepíteni a Szovjetunióba, hogy részt vegyenek az újjáépítési munkálatokban – Istennek hála, 1945-re felülkerekedett a józan ész, és elképzelésüket nem valósították meg.

(Novoje Vremja)

Orville Schell

Fortélyos félelem Kínában

„Liberálisként nemigen jósolok magamnak nagy jövőt Kínában” – így panaszkodott egy bizalmas beszélgetés során nemrég egy kínai szakértői csoport kiváló vezetője, aki épp külföldre készült költözni. Ezek a szavak nagyon is ismerősen csengenek manapság, amikor képzett kínai szakemberek adnak hangot országuk

jövője felett érzett növekvő aggodalmuknak. Való igaz, hogy az 1970-es évek óta – mikor Mao még hatalmon volt, és tombolt a kulturális forradalom – még soha nem kerítette ennyire hatalmába a kínai vezetést a maoizmus és a lenini stílusú vezetés iránti nosztalgia.

A tengerentúli Kína-szakértők hozzászokhattak már ahhoz, hogy amikor a Kínai Kommunista Pártban (KKP) vezetőváltás történik, a kínai elemzők tealevelekből kiolvasott jóslatokat készítenek a Kínai Kommunista Párt (KKP) enyhülő vagy szigorodó politikájára vonatkozóan. Kína mindig is egypárti leninista állam volt, kiterjedt cenzúrával és a világ talán legnagyobb titkosrendőrségével. Nem nevezhető azonban szokványos eseményeknek az, ami ma Pekingben folyik a Kínai Kommunista Párt főtitkára, Hszi Csin-ping vezetése alatt. Alapvető ideológiai és szervezeti eltolódás tapasztalható, mely már kezd hatással lenni mind Kína reformprogramjára, mind külkapcsolataira is.

Ennek a haladásellenes irányzatnak a középpontjában Hszi azon rendkívül nagyratörő kezdeményezése áll, hogy megtisztítsa a Kommunista Pártot – ahogy ő nevezi őket – a „tigrisektől és a legyektől”, azaz a megvesztegethető hivatalnokoktól és üzletemberektől az alsóbb és felsőbb rétegekben egyaránt. A tisztogatások 2012-es kezdete óta már több mint 160 „tigris” akadt horogra, akik a tartományi előjáró-helyettesi vagy miniszterhelyettesi rangban, illetve a fölött voltak, és több mint 1400 „légy”, valamennyien alacsonyabb szintű tisztviselők.³ A korrupcióellenes fellépés azonban tágabban értelmezett neo-maoista stílusú tömeges tisztogatássá alakult, mely politikai ellenfeleket és másképp gondolkodókat célozott meg.

A párt úgy tudta megvalósítani ezt a nagy tömegeket érintő elképzelését, hogy a titkosrendőrség, a megfigyelő és biztonsági rendszerek különleges és kiterjedt hálózatát vetette be, mely a kínai élet megannyi területére kihatással lett. Különösen nehéz helyzetbe kerültek a hírközlési szervek. Mivel a szerkesztők és a tudó-

sítók felsőbb nyomásra kötelesek voltak a régi maoista modellnek megfelelően a párt szócsöveként szolgálni, a Központi Propagandaosztály előírásai miatt jelentősen leszűkült a mozgásterük. Úgy érezték, hogy még attól a kevés szabadságuktól is megfosztották őket, amit eddig élvezhettek, hiszen fentről szabták meg, miről tudósíthatnak, és miről nem.

Egyre súlyosabb következményekkel járt, ha valaki szembeszegült a kormány akaratával. Például 2015 augusztusában történt, hogy a *Cajcsing* üzleti hetilap egyik pénzügyi újságíróját őrizetbe vették, miután arról tudósított, hogy a kínai tőzsde a kormány befolyása alatt áll, és arra kényszerítették, hogy a Kínai Központi Televízióban (KKTV) megalázó nyilvános önkritikában vonja vissza véleményét. Nemrégiben pedig – mikor Hszi maga személyesen látogatott el az Új Kína (Hszinhua) hírtügynökséghez, a *Nép napilapjához* (*Rénmin Ribáo, People's Daily*) [a Kínai Kommunista Párt hivatalos napilapja] és a Központi Televízióhoz –, a médiaorgánumokat a leghatározottabb módon arra figyelmeztették, hogy ne térjenek el a Párt állásfoglalásától.

„Valamennyi a Párt égisze alatt működő hírközlő szerv [márpedig Kínában ide számít minden nagy médiaorgánum] köteles a párt akaratával és irányvonalával összhangban nyilatkozni, valamint megvédeni a Párt tekintélyét és egységét” – figyelmeztetett Hszi. Egy „A KKTV vezetékneve: a Párt” feliratú transzparens előtt állva arra biztatta a médiában dolgozókat, hogy „egyre tudatosabban hangolják össze ideológiájukat, politikai gondolkodásukat, és tetteiket a KKP Központi Bizottságával”. Mindössze pár nappal ezután az Ipari és Informatikai Minisztérium új szabályzást jelentett be, mely megtiltotta az összes külföldi beruházású médiatársaságnak, hogy kormányzati jóváhagyás nélkül online kiadványokat jelentessen meg.

Az elnyomás azonban aligha korlátozódott csak a médiára. Keresztek százzal kerültek le keresztény templomok tornyaitól, templomokat romboltak földig, lelkészeket tartóztattak le, védőügyvédek pedig őrizetbe vették, és nyilvános beismerésekre kényszerítették őket. S még ha egyfajta civil társadalom formálódá-

3 L. Susan Jakes: *Így képzeljük Kína korrupcióellenes kampányát* (*Visualizing China's Anti-Corruption Campaign*), ChinaFile.com, 2016. január 21.

sának jelei voltak is megfigyelhetők az utóbbi néhány évtizedben, jelenleg a civil szervezetek működését korlátozó új törvény előkészítése folyik, amely megtiltáná a külföldi szervezetekkel való együttműködést, illetve kormány által nem támogatott tevékenységeket.

Ezzel egy időben szakértői csoportok független gondolkodású kutatói és szókimondó egyetemi oktatók amiatt aggódnak, hogy Hszi politikája bénítólag hat a tudományos életre Kínában és Hongkongban egyaránt. Szexuális zaklatás ellen tüntető női jogi aktivistákat tartóztattak le „ellentétek szításáért és zavargások előidézéséért”, tömeges letartóztatási hullám söpört végig az emberi jogi aktivisták körében „a közrend megzavarása”, sőt „államellenes felforgató tevékenység” miatt.

E mostani irányvonal a legnagyobb meglepetést azzal okozta, hogy újabban Peking keze az országhatárokon túlra is elér, ha emberek és szervezetek ellenőrzéséről van szó. Miközben makacsul ragaszkodnak saját országuk szuverenitásának sérthetlenségéhez, ügynökeik a tengeren túl próbálják kiterjeszteni befolyásukat a külföldön folyó dialógusra Konfuciusz Intézetek⁴ százainak felállításával, újságokkal, folyóiratokkal, sőt tévécsatornákkal, melyek mind a Központi Propagandaosztálynak és a KKP-nek tartoznak engedelmességgel.

A kínai kormány továbbá megtagadja a vízumot az „ellenséges” külföldi újságíróktól és tudományos kutatóktól; letiltja az álláspontjától eltérő külföldi weboldalakat; azt követeli, hogy ne kapjanak külföldön nyilvánosságot olyan közéleti figurák, mint a dalai láma, a hongkongi aktivisták vagy a másként gondolkodó kínaiak; megfenyegeti a kormánynak ellenszegülő tege-rentúli médiaorgánumok helyi központjait; sőt, mostanában külföldi állampolgárokat rabol el, akiket Kínába „irányít”, majd arra kényszerít, hogy televíziós adásban vallják meg bűneiket. Nem meglepő, hogy a kínaiak a „félelem újabb léggömbjéről” (*kongbude qifen*) kezdenek suttozni, melyet Eva Pils, a King’s College London jogi

fakultásának oktatója „félelem általi kormányzásnak” nevez.

Ezekben az új taktikákban a merészség és a kérélyhetetlen hangnem tűnik fel leginkább. Ahelyett hogy a KKP tagadná őket vagy mentegetőzne miattuk, büszkén egy új kínai fejlődési modell részének kiáltja ki őket, jóllehet ez olyan modell, melynek semmi szüksége a nyugati liberális értékekre. A felfelé ívelő kínai gazdagság és hatalom új világában az erős vezetés, a rövid távú stabilitás és az azonnali gazdasági növekedés számít.

Ennek a szigorúbb ellenőrzést és Kína megújulását célzó országos kampánynak a középpontjában a Fegyelmet Felügyelő Központi Bizottság (FFKB) áll, mely mindezt az erőteljesebb vezetési stílus, a lebutított gondolkodás és a Hszi iránti még nagyobb odaadás együttes segítségével próbálja elérni. A már régóta a Párt egyik legbefolyásosabb, legtitokzatosabb és leginkább rettegett belső szerveként működő FFKB fő feladata a „pártfegyelem megőrzése”. Amikor azonban Hszi hatalomra kerülésekor Vang Csi-san miniszterelnök-helyettest és a Politikai Bizottság Állandó Bizottságának tagját nevezte ki főtítkárhelyettesnek, az FFKB-t egy újabb, példátlan korrupcióellenes kampány elindításával bírta meg.

Vang Csi-san Jao Ji-lin egykori miniszterelnök-helyettes „kiskirály” veje. Egy egyetemi professzor fiaként és történész-szakos hallgatóként a Kínai Építési Bank (Chinese Construction Bank) élén állt, továbbá ügyesen kezelte Kína pénzügyi és kereskedelmi ügyeit Hu Csin-tao elnöksége alatt, mikor is szorosan együttműködött Henry Paulsonnal, az Egyesült Államok pénzügyminiszterével, hogy egyenesse a két ország közti stratégiai és gazdasági párbeszéd kezdeti szakaszát. Azok az évek különösen gyümölcsözőnek bizonyultak az Egyesült Államok és Kína szempontjából. Arról nem szól a fáma, miért hagyott fel Vang ilyen készségesen ezzel a portfólióval, hogy névtelen „nagy inkvizítor” legyen belőle, bár magyarázatul szolgálhat Hszihez fűződő barátsága, mely még abból az időből származik, amikor fiatalokukban mindkettejüket ugyanabba a porfészekbe „küldték le” Sanhszi tartományban az 1970-es évek elején.

4 A Konfuciusz Intézetek olyan nonprofit intézmények, melyek a kínai nyelv és kultúra megismertetésével foglalkoznak a világ különböző országaiban. Létrehozásukat és működésüket a Kínai Népköztársaság támogatja.

A KKP-vel foglalkozó Ling Li, a Bécsi Egyetem vendégprofesszora szerint „a párt fegyelmi rendszere mindig is a Központi Bizottság tekintélyének fenntartását és a párt-egység megőrzését szolgálta, és ez a jövőben is így lesz.”⁵ Mióta azonban 2012-ben Vang átvette az irányítást, a tizenkét kirendeltségből álló eleve jelentős hálózat – együttesen a Központi Bizottsággal – a 2013-ban történt húszról 2016-ig több mint százra növelte a kivizsgálások számát, s ezáltal az egyik legfontosabb eszköz lett Hszi kezében, hogy Kína egypártrendszerét fenntarthassa. Az ott folyó munka jelentősége már abból is lemérhető, hogy maga dönthet a saját személyi állományáról, megkerülve a Szervezeti Osztályt, a magas szintű kinevezésekkel foglalkozó központi állami szervet.

A KKP-nek mint modern viszonyok közt létező régimódi leninista pártnak két nagy nehézséggel kell szembenéznie: elsőként azzal, hogy miképpen tudja megőrizni az „ideológiai fegyelmet” közel 89 milliós tagsága körében egy olyan globalizált világban, ahol minden a pénzről, külföldi utazásokról, elektronikus úton érkező információról és eretnek eszmékről szól. Másodsorra azzal, hogy hogyan küzdje le az állandóan jelenlévő korrupció mótelyét, melyet Hszi maga is „élet-halál kérdésének” nevezett.

A Párt megvesztegethetőségének elsődleges oka az, hogy bár a tisztviselők nincsenek rendszeresen megfizetve, értékes nemzeti vagyont felügyelnek. Így például az ingatlanügyeket (minden föld a kormány tulajdona) és a banki tevékenységet (minden nagy bank úgyszintén az állam tulajdona) is magukban foglaló fejlesztési ügyek intézésekor az ajánlatokat elbíráló hivatalnokok olyan helyzetbe kerülnek, amelyben nehezen tudnak ellenállni annak, hogy soványka fizetésüket ki ne egészítsék kenőpénzek elfogadásával vagy a nyereség néhány százalékának zsebre vágásával. Mivel Kínában az üzleti siker szinte elképzelhetetlen megvesztegetés nélkül, a tisztviselők és az üzletemberek (állami tulajdonú vállalkozások élén állva) valamennyien könnyen áldozatul esnek

ennek a kínaiak által „eredendő bűnnek” nevezett csábításnak (*juancui*).

Bár semmi új nincs a nap alatt Kínában, ha a titkos nyomozásokra, a cenzúrázásra és a politikai tárgyalásokra gondolunk, a Fegyelmet Felügyelő Központi Bizottság sajátos szerepet tölt be Hszi korrupcióellenes kampányában nyíltan törvényeken felül álló pozíciója révén. Az általa kezdeményezett vizsgálatok elsőbbséget élveznek a bírósági eljárásokkal szemben, vagyis a demokratikus társadalmakban szokásos rendőri, ügyészségi, bírósági eljárások mellőzésével. Az FFKB nemigen zavartatja magát efféle jogi apróságok miatt, kivéve a kirakatpereket, melyekre az ügyek legvégén van szükség, hogy meglegyen annak látszata, hogy – példának okáért a korrupcióért járó – büntetés kiszabása a törvényi előírások szerint történik; ez egy olyan kifejezés, melyet az FFKB egyfolytában hangoztat, mintha pusztán a folyamatos mantrázástól igazzá válna. Am addigra természetesen rég bebizonyosodik a „bűnösség ténye”, és rendszerint már csak egy kis jogi színjátékra van szükség, hogy az a törvényesség látszatát kölcsönözze az FFKB vizsgálódásainak.

Azon kívül, hogy a FFKB a „pártfegyelem” megsértése és a megvesztegetések körül vizsgálódik, még egy nehezen körbeírható feladatot is ellát: elrettentő hatást kíván gyakorolni a bűnelkövetőkre, mint ahogy ezt 2014-ben honlapján le is írta. Más szóval, „úgy gondolja, hogy „pár csirke megölésével megrémíti a majmokat” (*hsziacsi csinghou*) – mint az ősi bölcsesség mondja –, annak reményében, hogy ez eltántorít majd más lehetséges gonosztevőket. A bizottság még egy új honlapot és okostelefon-alkalmazást is elindított, ami lehetővé teszi a besúgók számára, hogy terhelő fényképeket és filmfelvételeket töltsenek fel azokról a hivatalnokokról, akiket az új, fényűzést tiltó szabályok megsértésén kapnak vagy akár tetten érnek.

Mintha csak az FFKB saját nyomozószerve, a Fegyelmet Felügyelő Ellenőrzési Hivatal (FFEH, *csicsian csiancsasi*) nem lett volna a helyzet magaslatán Hszi tisztogatási törekvéseinek szemponyjából, a Párt egy újabb szervet hívott életre, a Központi Felügyeleti Rendészeti Csoportot (KFRCS, *hszünsicu*). Ez utóbbit eredetileg 2003-ban alakították meg azzal a céllal, hogy a vezető kádereket vizsgálja, akik esetleg megmenekültek

5 Li Ling: A Fegyelmi és Megfigyelő Bizottság hatalomra jutása (1927 – 2012): korrupcióellenes kivizsgálás és döntéshozatal a Kínai Kommunista Pártban, *Modern China*, 2016. február 16.

ettől az FFKB saját köreiből uralkodó nepotizmus és protekció miatt. Élükön egy-egy nyugdíjas miniszteri rangot viselő hivatalnokkal, és a Központi Bizottság új, Központi Vezetőségi Felügyeleti Munkát Irányító Csoportjának küldött jelentésekkel a KFRCS hamarosan egy fontos és rettegett nyomozóegységgé nőtte ki magát Kína már eleve kiterjedt biztonsági szervezetén belül. Bár a KFRCS – hasonlóan a FFKB-hez – a jelentéseket a szó szoros értelmében közvetlenül a Párt Központi Bizottságának küldi, napi szinten Vang Csi-san irányítása alatt áll, aki ezáltal Kína titkosrendőrségének nagyfőnökévé vált.

Amikor egy „tigris vagy egy légy” gyanúba keveredik bármely nyomozószerv szemében, a gyanúsított őrizetbe vehető ún. „kettős kijelölés” (*suangkuj*) céljából, ami azt jelenti, hogy önként jelentkeznek a FFKB által meghatározott időben és helyen. A külvilágtól elszigetelt gyanúsított – akit „védelmezők kísérete” őriz gyakran éjjel-nappal az öngyilkosság veszélye miatt –, csak találgatásokba bocsátkozhat, hogy mennyi ideig tartják fogságban, továbbá nem élhet az elővezetést elrendelő végzés lehetőségével vagy fellebbezéssel. Li Ling tudományos kutató szerint a *suangkuj* célja, hogy „megtörje a fogva tartottak pszichológiai védekező rendszerét, és azok »hajlandóak legyenek beszélni«”. Bár újabban történt néhány reformintézkedés, a múltban nem volt ritka az erőszakkal kikényszerített vallomás, a testi bántalmazás, sőt a kínzás és a fogvatartott halála sem. Mivel minden kivizsgálás a bűnösség vélelmével járt együtt, a *suangkuj* rendszerint legalább annyira számított már ítéletnek, mint a bizonyítási eljárás kezdetének. Mondani sem kell, hogy kevés dolog kelt nagyobb félelmet a hivatalnokok körében, mint az a hír, hogy „részlegük” (*tanvej*) rajta van a FFKB feketelistáján.

„Az FFKB korrupcióellenes kampánya hátborzongatóan emlékeztet arra a drákói szigorra, amely az ún. Keleti sétány⁶ általi elnyomást jellemezte Ming-dinasztia alatt” – hallottam egy történelmi érdeklődéssel megáldott vállalati

6 A Ming-dinasztia idején eunuchok által működtetett kémiszolgálat és titkosrendőrség; abszolút hatalmat élveztek. A Keleti sétány név onnan ered, hogy a császári palota keleti részén volt a székhelyük.

tanácsadótól. A hölgy a kínai császárkornak az arra a korszakára utalt, melyben a tetőfokára hágott az önkényuralom. Mint a legtöbb kínai számára ismeretes történelmi tanulmányai, népszerűsítő regények, és tévéfilmek alapján, a Ming-dinasztiát pártviszályok, cselszövés, üldözési mánia, megfélemlítés, apagyilkosság és törvénytelen kegyetlenkedések jellemezték. Mivel Jung-lő császár (uralkodott 1402-től 1424-ig) senkiben sem bízott, és mindenütt árulást sejtett, besúgókra és belső jelentési rendszere épülő bonyolult hálózattal kívánta megvédeni trónját.

Amikor Hszi Csin-pinghez hasonlóan a Ming-császár úgy találta, hogy már fennálló biztonsági szervezete, a „Brokátba öltözött örök” (*csinjivej*) kevésnek bizonyultak a feladathoz, hogy megvédjék uralmát a felforgató elemektől, létrehozta a hírhedt Keleti sétányt (*tungcsang*), és irányítását hűséges, palotai szolgálatot teljesítő eunuchokra bízta. Itt minden hivatalnokról titkos akták készültek, pontosan úgy, mint ahogy a mai „dosz-szié (*tangan*)-rendszer” is feljegyzéseket tárol a kínai polgárokról. A kikényszerített vallomások, kínzások és vérfagyaláló gyilkosságok végtelenre nyúló történetével a Ming-dinasztia belbiztonsági szervezete „a trón mögötti sátáni erővé nőtte ki magát – írja Sin-san Henry Tsai, az Arkansasi Egyetem történésze –, egy óriási titkosrendőrség-apparátussá”, melynek „hatalma úgy nőtt, mint egy irtózatos polipé, aminek csápjai a birodalom minden sarkába elérték”.

Mindenesetre a Ming-udvarban úgy eluralkodott az árulás és a cselszövés, hogy a későbbi császárok már a Keleti sétányban sem bíztak, ezért életre hívták a Nyugati sétányt (*hszicsang*) is, mely még egy biztonsági szervezet volt a szokásos hivatalos szerveken kívül. Ma a Hszi Csin-ping uralma alatt szaporán burjánzó biztonsági szervezetek kísértetiesen emlékeztetnek a Ming-korabeli elődökre.

Hszi Csin-ping, miközben egyfolytában távolodik a konszenzuson alapuló vezetési stílustól, mely felemelte Kínát a Mao elnyomó rendszere utáni időszakban, nemcsak a hatalmat központosította újra, hanem – ahogy a

7 Az aranysárga brokát egyenruhát viselő örök a Ming-dinasztia császárokat védő katonai titkosrendőrségét alkották.

Ming-császárok is eltörölték a miniszterelnök intézményét – ellehetetlenítette a modern kori kormányfő helyzetét. Ehelyett egy sor új „vezetőségi kiscsoportot” (*lingtao hsziaocu*) hozott létre, és kinevezte magát a legfontosabbak élére (olyan területekről van szó, mint például a katonai újjászervezés, a kibernetikai bűncselekmények, a gazdasági reform, halászati jogok stb.). A pártpropaganda ma fennhangon hirdeti: Hszi több mint első az egyenlők között, azaz *primus inter pares* – egyenesen a Párt magjává (*hohszin*) vált. A kínai kulturális élet egy jólismert személyisége nemrégiben így panaszkodott bizalmas körben: „Vezetésünknek van egy kitörölhetetlenül »diktatórikus személyisége« (*tucájto hszingko*).”

Amilyen népszerű Hszi korrupcióellenes kampánya az átlagemberek körében – egy 2014-es harvardi felmérés szerint a világ vezetői közül neki van a legmagasabb népszerűségi mutatója –, tagadhatatlanul lehütötte azokat a reményeket, hogy bárki is őszintén beszélhet a hatalmon levőkkel. S mivel a kezdeti korrupcióellenes mozgalom politikai és ideológiai ellenfeleket célzó, átfogó tisztogatássá fajult, sokan attól tartanak Kínában, hogy a maoizmus egy új korszakába fognak visszaszülyedni.

Az ilyen félelmek csak felerősödtek, amikor az újévi ünnepek alatt a televízió közvetítette Hszi zárandokútját Csingkangsanba, ahol annak idején 1927-ben Mao első forradalmi támaszpontját hozta létre. Itt az atyáskodó Hszi „elvegyült az emberek között”, és együtt evett a paraszttal egy tisztelet parancsoló Mao-poszter előtt. Útjáról számtalan fénykép, híresszefoglaló, hízelgő könnyűzenei dal és filmfelvétel készült, melyek mind „Hszi apánk” (*Hszi tata*) kegyes jóindulatát voltak hivatottak dicsőíteni.

Hszi 2016 februárjának vége felé elrendelt egy egy évig tartó szocialista nevelési kampányt, különös tekintettel azokra az elvtársakra, akik esetleg úgy érzik, hogy „megingott a bizalmuk a kommunizmusban”. Melegen ajánlotta Mao 1949-es *A pártbizottságok munkamódszereiről* című írásának gondos tanulmányozását.

Az elképzelés, hogy a kulturális forradalmat egykoron uraló „Mao Ce-tung”-eszme valaha is

visszatérjen, már régóta legalább annyira valószínűtlennek tűnt, mint amilyen elviselhetetlenek. De most, hogy Kína feltartóztathatatlanul csúszik vissza egy olyan politikai légkörbe, ami inkább emlékeztet Mao Ce-tung 1970-es időszakára, semmint Teng Hsziao-ping 1980-as éveire, egyre több tanult kínai lát hasonlóságot a mai állapotok és a kínai történelem olyan rettenetes korszakai, mint a kulturális forradalom és a Ming-dinasztia között. S közülük egyre többen próbálják pénzügyileg bebiztosítani magukat külföldön is vagyoniuk kimenekítésével; emiatt aligha meglepő, hogy az ország külföldi valutaállománya ezer sebtől vérzik, mivel csak tavaly állítólag egymilliárd dollár került ki az országból.

Annak idején nem kis megkönnyebbülést jelentett, amikor 1978-ban a kétszeresen félreállított Teng visszatért a hatalomba, és ismertette nagyratörő reformprogramját, amely lehetővé tette a Mao utáni Kínának, hogy nagyobb szabadságot élvezzen mind a gazdasági, mind a politikai életben. A rá következő viszonylag nyugalmas évtized alatt, mely az 1989-es Tienanmen téri diáktüntetések megelőzte, nem tűnt lehetetlennek az az elképzelés, hogy idővel Kínát nemcsak piacorientáltság, politikai nyitottság, illetve a jogállamiság melletti mélyebb elköteleződés fogja jellemezni, hanem a világban is jobban jelen lesz majd. Ezt a derülést erősítették az olyan eszmék, mint Kína „békés felemelkedése”, melyet később Hu Csin-tao fogalmazott meg.

Mindenesetre Hszi Csin-ping beiktatása óta egyre inkább szertefoszlottak a remények egy olyan Kínával kapcsolatban, mely lassan maga mögött hagyja leninista múltját. Ténylegesen most 2016 tavaszán történt, mikor Kína épp az évi ún. „Két Gyűlést” (az Országos Népi Gyűlést, illetve a Népi Politikai Konzultációs Konferenciát) tartotta Pekingben, hogy Hszi nagyobb pártfegyelmet és médiacenzúrát célzó törekvései meglepően nagy tiltakozást kezdtek kiváltani; többek között példátlan ellenállásba ütköztek intézkedései és az internetet uralni akaró tekintélyelvűsége. Az Új Kína (*Hszinhua*) hírügynökség tudósítója, Csou Fang például nyílt levélben illette kritikával a cenzorokat az

internetes véleménynyilvánítási szabadság „durva” és „erőszakos” megsértéséért. „Az internet ellenőrző hatóságok – írja Csou – durván elnyomják a szabad online véleménykifejezést, a szólásszabadságot pedig rendkívüli mértékben korlátozzák.”

Csou levele futótűzként terjedt a neten, mielőtt még a cenzorok törölték volna. Egy másik online levél jelent meg a „Figyelő” (*Vicsie*) kormányközeli híroldalon. Egy magukat „hú kommunista párttagoknak” nevező anonim csoport írta alá, akik nemcsak azzal vádolták Hszit, hogy „személyi kultuszt” épít ki, hanem nyilvánosan felszólították, hogy mondjon le hivataláról. „Őn nem rendelkezik azokkal az adottságokkal, melyek a Pártot és a népet a jövő felé tudnák vezetni” – jelentették ki.

Hszi otthoni tekintélyelvű vezetési stílusa és külföldön tanúsított harcias magatartása nem sok jóval kecsegtet, mert növekvő mértékben rontja Kína esélyeit gazdaságának sikeres átalakítására – miközben ezen áll vagy bukik jelenleg a világ sorsa. Ugyanakkor, mivel eltökélt szándékuk, hogy a Pártot még inkább a nacionalizmus és az idegengyűlölet függvényévé tegyék, Hszi intézkedései elkerülhetetlenül azzal ellentétes irányba hatnak, hogy Peking felülvizsgálhassa a dél-kínai- és a kelet-kínai-tengeri szomszédaihoz fűződő megromlott kapcsolatait. Végül, az effajta intézkedések – mivel a demokratikus világ irányában tanúsított súlyosan paranoid szemléletéből fakadnak –, rendkívüli módon megnehezítik Kína számára a hatékony együttműködést az Egyesült Államokhoz hasonló országokkal olyan közös érdekeket szolgáló létfontosságú kérdésekben, mint például a terrorizmus elleni harc, az éghajlatváltozás, a világhajrányok vagy a nukleáris fegyverek elterjedése.

Bárhogy is alakuljon Kína sorsa az eljövendő időkben, most olyan visszafelé vezető úton indult el, mely valamennyi vele kapcsolatba kerülő embert, üzleti vállalkozást és országot gyökeres újraértékelésre készítet ügyében: vajon mutat-e Kína hajlandóságot arra, hogy együttműködjön a világ többi részével?

(*The New York Review of Books*)

Will Mawhood

Lettek és lengyelek
(Latgallia – egy lettországi népcsoport
sajátos történelmi öröksége)

Daugavpils közel százezer lakosával a legnépesebb város Latgalliában, Lettország legkeletebbi és egyben a legsajátosabb történelmi tartományában. A város a Daugava folyó partján terül el (a Daugavpils név szó szerint ’Daugava várát’ jelenti), mely az ország leghosszabb – és a lettek szívéhez legközelebb álló – folyója; gyakran megénekeltek már dalokban és versekben, mint a haza jelképét. A Daugava átlós irányban halad át az országon, szépen keresztbe szelve azt, majd fokozatosan kiszélesedve a Rigai-öbölbe torkollik. A fővárostól kétszáz kilométerre, Daugavpilsnél is olyan széles már a folyó, hogy eltart két-három percig, míg átérünk a hídján. A híd közepén megállók és körbenézek; az egyik oldalon a háború után épült igénytelen betonkockák láthatók, míg a másikon a folyóparti városrész, Griva erős, de sok vihart látott faházai állnak.

Egész Latgalliában törekeny egyensúly áll fenn az orosz és a lett ajkú lakosság között (az utóbbiak közül legtöbben a latgalliai nyelvet beszélik), Daugavpils azonban ténylegesen orosz nyelvű város, öt lakosból kevesebb mint egy vallja magát lettnek. Talán ezzel magyarázható, hogy ritkán szerepel első helyen a lettországi hírekben, és mostanáig a világ többi részén szinte nem is tudtak a létezéséről. Azonban mindezt megváltoztatta az Ukrajna elleni orosz támadás, és a nemzetközi sajtó élénk figyelemmel kíséri nyomon a rendkívül vegyes nemzetiségi összetételű Latgallia és különösen Daugavpils helyzetét. Az ukrán válság kitörésekor megjelent egy cikk a *The Telegraph*-ban, mely Latgalliát tévesen „Lettország Krím-félszigetének titulálta”; 2016 elején pedig a BBC2 csatornán egy nagy port kavaráó ál-dokumentumfilmet vetítettek *Főhadiszállás (Inside the War Room)* címmel, mely egy Putyinnal való esetleges összeütközésről szólt, amit daugavpils oroszbarát zavarások és elszakadási törekvések váltottak ki.

A lengyelek nyomában

Ha visszamennénk az időben 95 évet a két világháború között megalakult, első független Lett Köztársaság idejébe – és az akkori Daugavpilsba –, a lettek körében meglehetősen sok félelmet és gyanakvást tapasztalnánk a háborús revans-törekvések és a nemzeti kisebbségek helyzete miatt. Pusztán csak annyi lenne a különbség, hogy a Daugavpilsban és a környező városokban akkor élő emberek nem Oroszországtól, hanem Lengyelországtól tartottak leginkább.

Ma ez furcsának tűnhet a lettek számára. Érthető okokból Lengyelország nem játszik már túl nagy szerepet Lettország belpolitikájában. A második világháború óta Lengyelország visszavonult dél és kelet felől, a lengyel határ pedig több mint 300 kilométerre van Daugavpilstól. Mindenesetre a lengyel kulturális és politikai hatások – legalábbis ami Latgalliát illeti – történelmileg hasonlóak voltak a Litvániát ért hatásokhoz, még ha sokkal közismertebb is Lengyelország kapcsolata Lettország déli szomszédjával. Elég lett volna mindössze néhány eseménynek másként alakulnia, és akkor a Daugavának az a szakasza lehetett volna a lengyel–lett határ, ahol átsétáltam; ezáltal Daugavpils határváros lett volna, ahonnan átlátni a folyó túloldalán lévő Grívára (lengyel nevén Grzywára).

2013-ban egy rendkívül népszerű darabot tűzött műsorára a rigai Lett Nemzeti Színház *Latgola.lv* címmel. Ez a komédia az alapvetően szeretetreméltó latgalliai embert figurázza ki, aki érzelmileg kiszámíthatatlan, szükmarkú, szereti az ivást és a táncot. Ízig-vérig lettek, mégis feltűnik másságuk; ahogy egy nem latgalliai lett ismerősöm fogalmazott: „furán beszélnek, kerámiakészítéssel töltik idejüket, és a lakodalmak napokig tartanak náluk.” Ez módofelett érdekes egy olyan visszafogott, tartózkodó emberek lakta országban, mint amilyen Lettország.

Latgallia idegen, szlávos jellege főként sajátos történelmi fejlődésével magyarázható. Rigától és Vidzemétől (Lettország északi részétől) eltérően – melyek svéd fennhatóság alá kerülésük előtt a 16. század végén mindössze negyven évig tartoztak a Lengyel–Litván Unióba –, Latgallia (akkori lengyel nevén Inflanty, azaz Livónia/Lívföld) több mint kétszáz évig állt

lengyel uralom alatt, egészen Lengyelország 1772-es felosztásáig. Ezután az orosz birodalom részévé vált. Mindazonáltal ez az időszak elég hosszú volt ahhoz, hogy máig érezhető nyomokat hagyjon. Lettország hagyományait tekintve lutheránus ország, a latgalliaiak azonban nagyrészt katolikusok. A latgalliai lett nyelvjárás szintén erős lengyel hatás nyomait mutatja, nem ritkán nehezen érthető a lettek számára és viszont – az eltérő helyesírás és a gyakori magánhangzó-váltások miatt, melyek eltorzítják és megrövidítik a köznyelvi ejtés hosszú kerek magánhangzóit. A latgalliai gazdag földbirtokosok jobbára lengyelek voltak és nem németek, mint Lettország többi részén. A vidék lakosai szintén lengyelül beszéltek, bár továbbra is vitatott, hogy vajon többnyire a lengyel kisebbséghez tartoztak-e, vagy pedig saját érdekében ellenyeledett latgalliaiak voltak.

Mindenesetre azokban a zűrzavaros években, melyek az orosz forradalmat és az ország első világháború utáni függetlenné válását követték, Lettország és Lengyelország természetes szövetségessé váltak mind Németországgal, mind Oroszországgal szemben. Latgalliában lengyel katonák harcoltak a lettek oldalán, és haltak meg a lett függetlenségért folytatott elkeseredett küzdelemben. Lengyelország látszólag semmilyen igényt nem formált a korábbi Lívföldnek [lengyelül: Inflantynak] erre a hatalmas területére. Mégis, néhány héttel azután, hogy 1920 januárjában az egyesült lengyel–lett erők bevették Daugavpilst, döntő győzelmet aratva a bolsevikok fölött Latgalliában, lett határőrök mentek át a Daugava folyón Gríva felé; ekkor szövetségeseik megállították őket, és közölték velük, hogy a város ezentúl Lengyelországhoz tartozik. Tekintettel a térség nagyszámú lengyel ajkú lakosságára, a lengyel kormány ezt követően bejelentette Gríva, a közeli kisváros, Ilukste és hat további szomszédos település lengyel területté nyilvánítását. A következő hat hónap folyamán szokatlan, erőszakmentes küzdelem alakult ki, mely nem tudott elmozdulni a holt-pontjáról. A lett kormány többször próbált határ-ellenőrző pontokat felállítani, hogy éreztessék befolyásukat a térségben, de állandóan lengyel csapatok ellenállása ütköztek.

Jól szervezettek és egységesek

A patthelyzet végül váratlan módon oldódott meg, amikor a Szovjetunió 1920 nyarán megszállta Lengyelországot. A lengyel csapatokat összevonták Varsó védelmére; válaszul a lettek átkeltek a folyón, és visszafoglalták Grívát és Ilukstét (egy gyors, véráldozat nélküli csatában, melyet a vitatott területre ugyancsak „többé-kevésbé” igényt tartó litván hadsereg ellen vívtak. A lengyelek – miután megverték a szovjeteket – visszatértek. A lengyel kormány tiltakozott ugyan Lettország eljárása ellen, de nem tett lépéseket. Az előző évben Lengyelország nemcsak Németországgal és a Szovjetunióval háborúzott, de ukrán, csehszlovák és litván seregekkel is. Nyilvánvalóan nem volt kedve még egy újabb katonai összeütközéshez ilyen kis terület miatt. Lengyel képviselők jó néhány nemzetközi fórumon felhozták Ilukste ügyét az 1920-as évek elején, de nem találtak túl sok megértésre és együttérzésre. Végül 1929-ben aláírtak egy határról szóló szerződést, majd további hét évet vett igénybe egy határ menti kerítés építése. Így a lett–lengyel határ a csempészet és a határsértések színterévé vált.

A Latgalliában maradt lengyelek – a teljes népesség három százaléka – az újonnan alakult ország negyedik legnagyobb kisebbségévé vált az oroszok, a németek és a zsidók után. Viszonylag kis számuk ellenére a lengyelek szokatlanul jól szervezettek és egységesek voltak, s így képesek voltak teljes mértékben kihasználni a lettek meglehetősen liberális kisebbségi törvényeit, melyek kulturális önrendelkezést biztosítottak. Államilag támogatott lengyel iskolák jöttek létre – a szovjet megszállás kezdetéig [1919. január 4.] több mint hatvan –, és megszületett a lettországi lengyelek érdekeit védő politikai párt, a Lettországi Lengyelek Katolikus Lengyel Szövetsége, mely két helyet nyert a száztagú Saeimában (a lett parlamentben) 1925 és 1928 folyamán.

A lettországi kisebbségek között egyedülálló módon a lengyel képviselők és az anyanyelven oktató lengyel iskolák száma majdnem teljesen megfelelt a népességben elfoglalt arányuknak. Némiképp romlott a lengyelek helyzete, miután egy államcsíny során egy lett nacionalista, Karlis Ulmanis került hatalomra, és korlátozták a demokratikus intézményeket. Lengyel nyelvű újságok

szűntek meg, köztük a népszerű *Dzwon* (*Harang*), és több lengyel iskolát bezártak.

Kulcsszerepük volt a lett szabadságharcban

A Lett Nemzeti Könyvtár egy adományozási ünnepség keretében nemrégiben avatott fel egy új, Lengyelországról szóló könyvrészeletet a lengyel nagykövet és a rigai lengyel közösségi vezetők részvételével. A többnyire fiatal résztvevők főként lettül beszéltek, míg mások lengyelül, bár úgy tűnt, legtöbbjük mindkét nyelven meg tudja értetni magát. Néhány lettnek erős akcentusa volt, amikor a másik nyelvre váltott; egy női beszélgetőtársam, aki egy lengyel szervezetet működtet a fővárosban, bevallotta, hogy gyerekkorában nem tanult lengyelül. Bárkivel beszéltem, mindannyian Lettország elkötelezett híveinek és egyidejűleg igazi lengyel és lett hazafinak tartják magukat. Arra a kérdésemre, hogy vajon a rigai lengyelek közelebb állónak érzik-e magukhoz a letteket, mint a helybéli oroszokat – annak ellenére, hogy a lett nem szláv nyelv, illetve kultúra –, az egyik lengyel kissé sértetten így válaszolt: „hát ez csak természetes”.

Sokak lengyeltudásának feledésbe merülése, valamint a tény, hogy értelmiségi köreik teljesen azonosultak a lettekkel, a lengyel közösség szovjet megszállás (1940–41, 1944–1990) alatti megrázó élményeivel magyarázható. Jóllehet nyíltan zajlott az oroszosítás – tömegek vándoroltak be más szovjet tagköztársaságokból, a nyelvpolitika nagyobb hangsúlyt fektetett az orosz, mint a lett nyelv tanulására –, továbbra is az anyanyelv maradt a köztársaság hivatalos nyelve, mint ahogy a hírközlés is, és az ország egész területén lettül folyt az oktatás (kötelező oroszórákkal). Másként alakult a lettországi lengyelek helyzete. A szovjet tagköztársaságban nem engedélyezték lengyel iskolák és szervezetek fenntartását vagy kiadványok megjelenését.

Bár nincsenek konkrét számadatok a korszakot illetően, úgy tűnik, hogy – a rendszerint szovjetpárti litvániai lengyelektől eltérően –, a legtöbb lettországi lengyel támogatta a lett függetlenség visszaszerzését, és döntő szerepet játszottak az ország szabadságért vívott küzdelmében. A Rigában született lengyel Ita Kozakeviča (lengyelül Ita Kozakiewicz) a független Lettország legszenvedélyesebb szószólói közé tartozott, és a Lett Népfront (a legkiemelkedőbb függetlenségpárti szervezet) emberi jogi

képviselője lett. „Gyakran eltűnődöm, hogy lengyel származású lett vagyok-e vagy pedig egy teljesen beolvadt lengyel” – mondta egyszer egy interjúban a lengyel ajkú Janis Jurkans, aki a szabad lett állam első külügyminisztereként szolgált.

A Szovjetuniótól való függetlenség elnyerése után lengyel nyelvű iskola nyílt Rigában, és újakezdte működését a Lettországi Lengyelek Szövetsége (bár alapvetően inkább csak kulturális, semmint politikai szervezetként). Az új állam többnyire megkímélte a lengyeleket az átállás kellemetlenségeitől – mivel a lengyelek nagy részének családi gyökerei a háború előtti köztársaság időszakába nyúlnak vissza; ők automatikusan megkapták a lett állampolgárságot, és nyelvvizsgán sem kellett átesniük, mint az orosz, ukrán és belorusz lakosok túlnyomó többségének. A megszállás évei alatt azonban – ahogy egy interjúalany fogalmazott –, amikor „a lengyel nyelv csak a családban és az egyházban élt tovább”, a közösség szétszóródott és megfogyatkozott. Bár az utóbbi nyolcvan évben a lengyelek aránya a népesség egészéhez képest figyelemre méltóan állandó maradt – soha nem emelkedett három százalék fölé, illetve csökkent két százalék alá –, a közösség infrastruktúrájának szétverése és az erőltetett oroszosítás azt hozta magával, hogy sokan pusztán a statisztika kedvéért vallották magukat lengyelnek. A lettországi lengyelekre mindig is jellemző volt, hogy saját népcsoportjukon kívül házasodjanak, s ez még jobban felgyorsította az asszimilációt. 1939-ben a házasságban élő lengyelek 52%-ának volt más etnikumú házastársa, míg az 1990–2007-es időszakban ez a szám 89%-ra emelkedett.

Latgalliai lengyelek

Nadine 24 éves lengyel származású lett fiatalasszony. Mégsem beszél lengyelül, és elmondása szerint nem is nagyon érdekli Lengyelország. Anyai ágon mindkét nagyszülője a mai Belorussziából származó lengyel volt, akiket a németek erőszakkal telepítettek Lettországba a második világháború idején. A háború után Nadine nagyszülei Lettország déli részén, Jelgava városában telepedtek le, ahol nem volt számottevő lengyel kisebbség, és arra nevelték gyerekeiket, hogy lettül – barátaik és szomszédjaik nyelvén – beszéljenek. A kisebbségekről szóló adatgyűjtés

lettországi módja miatt azonban Nadine anyja lengyelnek számít (bár lett állampolgárságúnak), annak ellenére, hogy nem tud lengyelül, és nincs különösebb kötődése Lengyelországhoz.

Bár a statisztikákban számos Nadinéhoz hasonló példát találunk, sokan vannak olyanok is, akik erősen ragaszkodnak lengyel származásukhoz, főként Daugavpilsben, ahol a lakosság tizen-negy százalékát hivatalosan a lengyelek teszik ki. Sőt, némely közeli faluban ez az arány egyharmad fölé emelkedik. Kristine Kunickával a Polu Namsban, azaz a Lengyel Házban találkoztam Daugavpilsben – az elegáns bíborvörös színű épületet először 1930-ban vette meg a lengyel közösség, a szovjet rendszerben államosították, majd 1997-től ismét Lengyel Kulturális Központként működik. Kunicka a kulturák együttélésének daugavpils-i iskolapéldája: a férje orosz; lett apa és lengyel anya lányaként a vidék lengyel közösségének életét szervezi; Bydgoszczban végezte tanulmányait, és a lengyel kultúra nagy rajongója. Kunicka szerint a lettországi lengyel kisebbség nagyon megsínylette a szovjet rendszer időszakát; meggyőződése, hogy a szovjet hatóságok veszélyforrást láttak a közösségben. Bár nem tiltották be anyanyelvük használatát, „a tanárok és igazgatók arra kérték őket, hogy »ne beszéljete otthon lengyelül a gyerekeitekkel, mert ez veszélyes, és nem segíti őket a tanulásban«”. Kunicka hozzáteszi még, hogy mégis szinte minden lettországi lengyel azóta is az anyanyelvén imádkozik; „ez a vallás nyelve – akárcsak a latin”.

A latgalliai lengyelek egy olyan nyelvet beszélnek, amely meglehetősen különbözik a mai lengyel köznyelvtől. Egyes vidéki területeken a „lengyelek” által beszélt nyelv még akár a beloruszhoz is közelebb eshet. Latgalliában, mely már régóta el van vágva a lengyel kultúrától és médiától, egy korábbi nyelvallapot kiejtése maradt fenn. Itt „l”-nek ejtik a lengyel „l” betűt, mely nagyjából a magyar „u” hangnak felel meg a modern lengyel köznyelvben. Az itteni lengyelt megkülönbözteti a nagyszámú orosz szóátvétel és a mondattanában alkalmanként érezhető lett hatások. Napjainkban a szovjet korszaknak ezt az elszigetelt, szinte elzárt viszonyok közt fennmaradt nyelvét egyre több kihívás éri a normának számító köznyelv részéről a négy lengyel nyelvű

iskolán keresztül, melyek a lett függetlenség elnyerése óta nyíltak (egy Rigában és három Latgalliában), és ahol a mai lengyelországi beszélt nyelvet tanítják. Kunicka, aki PhD-ját ebből a tudományos szempontból elhanyagolt nyelvjárásból írta, megállapítja, hogy egy „új, a peremterületeken létező” lengyel nyelv van kifejlődőben, melyet főként orosz vagy lett anyanyelvű fiatalok beszélnek. Alapja a modern lengyel, de gazdagítják a nagyszülőktől és a közösség többi idősebb tagjaitól tanult tájnyelvi szavak. Valószínűleg nem elég gördülékeny, nincs meg a megfelelő mélysége, de több tudományos fogalmat lehet kifejezni vele, mint a köznyelvvél. Kunicka annak az egyetemistának a példáját hozza fel, aki képes lengyelül beszélni az Európai Unió politikájáról, de lehet, hogy nem ismeri a szót a *kanálta*.

Baráti kapcsolatok

Mielőtt elhagytam volna Daugavpilst, ellátogattam a város lengyel iskolájába, melyet 1991-ben nyitottak meg, és Józef Piłsudskiról, Lengyelország két világháború közti vezetőjéről neveztek el. Halina Smulko igazgatónő elmondta, hogy az iskola a lett és a lengyel kormánytól is részestül támogatásban, de ahogy a diákok nagyobbak lesznek, egyre több tárgyat tanítanak nekik lettül a lengyel helyett. Azt is megtudtam tőle, hogy a diákok egy része nem beszél lengyelül, amikor elkezdi az iskolát. Függetlenül attól, hogy milyen nyelvet tanulnak, a legtöbb lengyel fiatalnak ténylegesen háromnyelvűnek kell lennie Daugavpilsben. A lengyelen kívül el kell sajátítaniuk a lettet, amelyre a továbbtanulás és az

állami intézményekben való ügyintézés miatt van szükség, illetve az orosz, hogy szót tudjanak érteni szomszédjaik többségével. Való igaz: ahogy végigsétáltam az iskolán, lett és lengyel nyelvű faliújságokat és feliratokat láttam, míg a folyosón oroszul beszélő diákok mellett haladtam el.

Az a tény, hogy Lettországból egy iskolát Piłsudskiról lehet elnevezni, – némelyek szemében egy diktátorról, aki arról álmodozott, hogy visszaállítja a Lengyelország feldarabolása előtti határokat – a végső bizonyíték arra, hogy már senki sem fél Lengyelországtól. Ez nem lenne igaz Litvániára, ahol a jóval nagyobb számú és túlnyomórészt lengyelajkú kisebbséggel való viszonyt nehezítik a viták, hogy melyik nyelvet használják az utcai névtáblákon és az útlevelekben, valamint a keserű emlékek, melyeket Vilniusról, mint lengyel városról őriznek. A litvániai helyzetet a daugavpilsivel összevetve Smulko így összegezte véleményét: „a litván kormány sokkal szigorúbb a lengyelekkel. Ha a mi kormányunk látja, hogy dolgozunk, akkor segítenek nekünk. Vagy legalább nem tesznek semmi olyat, ami akadályozna bennünket.”

A látottak ezt igazolják. Mindenesetre, az még nem világos, hogy az elfogadás és a támogatás önmagában elégséges lesz-e azoknak a károknak a helyrehozatalához, amelyeket a szovjet megszállás több mint ötven éve okozott. S vajon elégséges lesz-e ahhoz, hogy megakadályozza a lettországi lengyeleket abban, hogy egyszerűen csak sajátos történelmi örökséggel rendelkező lettek vagy oroszok váljanak belőlük?

(New Eastern Europe)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Dobos Dóra, a Károli Gáspár Református Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója, Budapest
Győri Szabó Róbert egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Győr
Hajnóczky Tamás, kisebbségpolitikai szakértő, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Kapronczay Károly történész, Budapest

Dr. Merényi-Metzger Gábor történész, PhD, Budapest
Pelle János történész, PhD, az Országos Rabbiképző Egyetem oktatója, Csobánka
Solti Ágnes, PhD-hallgató, Montevideo
Talabos Dávidné Dr. Lukács Nikolett doktortorjelölt, óraadó, Debreceni Egyetem ÁJK, Jogtörténeti Tanszék, Debrecen

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Hajnáczky Tamás</i> : „A cigánykérdést a szocialista humanizmusnak megfelelően kell megoldani.” – A szektorális cigánypolitika végrehajtása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az 1950-es években	1
---	---

SZÁZADOK

<i>Solti Ágnes</i> : A brit befolyás térnyerése és az iparosítás első hulláma a függetlenedő Latin-Amerikában: az argentin példa	11
<i>Merényi-Metzger Gábor</i> : Wesselényi Miklós törvénytelen gyermekei.	24
<i>Pelle János</i> : A holokauszt utolsó felvonása a Józsefvárosban	30
<i>Dobos Dóra</i> : Az angol–magyar titkos diplomácia, a Special Operations Executive (Különleges Hadműveletek Bizottsága) angol titkosszolgálati szerv szerepe a magyar kiugrási kísérletben	64
<i>Győri Szabó Róbert</i> : A katalán szecessziós mozgalom esélyei	78
<i>Talabos Dávidné Dr. Lukács Nikolett</i> : „Erősz szárnyain” – E. M. Forster élete és munkássága a homoszexualitás szemszögéből	107

NAPLÓ

<i>Kapronczay Károly</i> : A Horthy család emigrációjának kezdete egy napló tükrében . . .	114
--	-----

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

<i>Natalja Skurenok</i> : A tambovi fogoly (116) <i>Orville Schell</i> : Fortélyos félelem Kínában (118) <i>Will Mawhood</i> : Lettek és lengyelek (124)	
--	--

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2016. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 31 200 Ft helyett 21 840 Ft
Fél évre: 15 600 Ft helyett 10 920 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 22 800 Ft helyett 17 100 Ft
Fél évre: 11 400 Ft helyett 8580 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 000 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 000 Ft helyett 9060 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 15 600 Ft helyett 10 500 Ft
Fél évre: 7800 Ft helyett 5280 Ft

Akciónk a 2016. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2015. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 790 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

Nemzeti Kulturális Alap

